

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՎ
ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՐԱՆ ԴԻՄԵԼՈՒ
ՀԻՄՔԵՐՆ ՈՒ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ

ԵՐԱՍՏԱՎՈՐԹՈՒՆ

2014

**Գիրքը հրատարակվել է ՀՀ նախագահի գործընկեր
կազմակերպության՝ Հայաստանի երիտասարդական հիմնադրամի
հայտարարած դրամաշնորհային մրցույթի շրջանակներում:**

Խմբագիրներ՝
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող,
պ.գ.թ. Հ. Կ. Սուքիասյան
«Օրենքի ուժով» իրավապաշտպան ՀԿ-ի հիմնադիր անդամ,
իրավաբան Լ. Ա. Գևորգյան

Մարուքյան Ա. Յ.

Մ 399 Հայոց ցեղասպանության գործով Միջազգային դատարան
դիմելու հիմքերն ու հնարավորությունները/ Ա. Յ. Մարուքյան.–
Եր.: «Տիր» հրատ., 2014.– 216 էջ:

Սույն օ՝ շխատությամբ փորձ է կատարվում, պատմական փաստերը միջազգային իրավական նորմերի ու սկզբունքների հետ համադրելով, վեր հանել Հայոց ցեղասպանության գործով Միջազգային դատարան դիմելու հիմքերն ու հնարավորությունները:

Գիրքը նախատեսված է Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության ու մասնավորապես պահանջատիրության հիմնահարցերով զբաղվողների, ուսանողների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 941 (479.25):341
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)+67.91

ISBN 978-9939-9109-6-3

© Ա. Յ. Մարուքյան, 2014
© «Տիր» հրատարակչություն, 2014

Թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունն իր էությանը միաժամանակ հանդիսանում է ոչ միայն պատմական, այլև քաղաքական ու իրավական հարց, ուստի բոլոր երեք հարթություններում էլ պահանջվում են դրա հստակ ու որոշակի գնահատականները:

Հայոց ցեղասպանությանը, որպես XIX դարավերջին և XX դարասկզբին տեղի ունեցած եղբրական իրադարձության, վաղուց արդեն պատմական գնահատական են տրվել ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի պատմաբանների ու ցեղասպանագետների կողմից, լույս են տեսել հազարավոր հետազոտություններ, հրապարակվել են բազմաթիվ պետությունների արխիվներում պահվող փաստաթղթեր, որոնք միանշանակ փաստում են հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ոճիրը: Սակայն, չնայած այդ ամենին, հանցագործ պետությունը՝ Թուրքիան ոչ միայն չի համակերպվում պատմական փաստերի հետ, այլև պետական մակարդակով վարում է Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականություն: Այս քաղաքականությամբ հենց Թուրքիան, փաստորեն, Հայոց ցեղասպանության խնդիրը դուրս է բերել պատմական հարթությունից և վերածել քաղաքական հարցի: Մի շարք կառավարական և ոչ կառավարական միջազգային կազմակերպություններ ու ավելի քան երկու տասնյակ պետություններ արդեն իսկ տվել են Հայոց ցեղասպանության քաղաքական գնահատականը՝ այն որակելով որպես ծանր միջազգային հանցագործություն ու դատապարտել: Սակայն Թուրքիայի Հանրապետությունը չի ցանկանում համակերպվել նաև Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման բանաձևերի հետ: Ավելին, տարաբնույթ միջոցներ է ձեռնարկում Հայոց ցեղասպանության փաստի արձանագրումը նոր երկրներում թույլ չտալու համար: Ժամանակակից Թուրքիայի կողմից որդեգրված այս

վարքագիծը հայությանը՝ իբրև այդ հանցագործությունից տուժած ժողովրդի, այլ ելք չի թողնում, քան Հայոց ցեղասպանության հարցը միջազգային իրավական դաշտ տեղափոխելն ու այն միջազգային դատական ատյանում լուծելը: Ու քանի որ Հայոց ցեղասպանությունը հայերի, որպես էթնիկ խմբի, նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կողմից նախապես ծրագրված և մեթոդաբար՝ փուլ առ փուլ իրականացված զանգվածային հանցագործություն էր, ուստի դրան պետք է տրվի նաև իրավական գնահատական:

Պետք է նշել, որ Հայոց ցեղասպանությանն իրավական գնահատական տալու առումով որոշակի ուսումնասիրություններ են կատարել ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի մասնագետները՝ փորձելով մատնանշել միջազգային իրավունքի տեսակետից Թուրքիայի պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացրած հանցագործության համար: Մասնավորապես այս գործում բավականին լուրջ ներդրում ունի հայազգի հայտնի իրավաբան-միջազգայնագետ Յու. Բարսեղովը¹:

Հայ մասնագետներից այս հիմնահարցով Սփյուռքում և Հայաստանում զբաղվել են նաև Շ. Թորիկյանը², Վ. Տատրյանը³, Պ. Օհանյա-

¹ Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление против человечества, Ер., 1990; Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе. Ер., 1995; Ответственность государства за геноцид в международном праве, “Геноцид – преступление против человечества. Материалы I московского международного симпозиума”, М., 1997; Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Եր., 1999; Геноцид армян – преступление по международному праву, М., 2000; Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена “комиссии примирения” Гюндюз Актана), М., 2002; Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. документы и комментарий. Сост., отв. ред., автор предисловия и комментария Ю. Г. Барсегов, т. 1, М., 2002, т. 2, ч. 1, М., 2003, т. 2, ч. 2, М., 2005; К вопросу о применимости конвенции 1948 года к геноциду армян, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 1, М., 2004.

² Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Պեյրոպ 1976: Հայաստանությանը եւ ամերիկեան քննիչը, կազմող և ներածութեան հեղինակ Շ. Թորիկեան, Պեյրոպ, 1978:

³ Dadrian V. N., The key elements in the Turkish denial of the Armenian Genocide: A case study of distortion and falsification, Toronto, 1999; Дадриян В., Геноцид армян: содержание преступления, Ер., 2005; Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства,

նը⁴, Հ. Հակոբյանը⁵, Ի. Արաբյանը⁶, Վ. Վարդանյանը⁷, Ա. Պապյանը⁸ և ուրիշներ, իսկ օտարազգի մասնագետներից՝ Ա. դե Ջայասը⁹, Իվ Տերնոնը¹⁰ և ուրիշներ:

Սակայն պետք է նշել, որ իրավական հարթության վրա կատարված ուսումնասիրություններն ու հետազոտությունները կրում են ավելի շատ գիտատեսական բնույթ, այնինչ անհրաժեշտ է պատմական փաստերը և միջազգային իրավական տեսական գիտելիքները տեղափոխել գործնական-կիրառական հարթություն: Այսինքն, հարկավոր է հստակ պատկերացնել, թե ժամանակակից միջազգային իրավունքն ինչ գործնական հնարավորություններ է ընձեռում ցեղասպանության զոհ հանդիսացող հայ ժողովրդին միջազգային դատական ատյանում

“Геноцид – преступление против человечества. Материалы I московского международного симпозиума”, М., 1997.

⁴ Оганян П., Геноцид армянского народа и защита прав человека, Ер., 2004.

⁵ Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Եր., 2000: Տարրագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական և իրավական հիմքերը, Եր., 2002:

⁶ Արաբյան Ի., Ցեղասպանությունը և դրա պատժելիությունը, Եր., 1996:

⁷ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր N 1 (17), Եր., 2006, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի (ԱՄԿ) համար կատարած իրավաբանական վերլուծության մասին, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմազրույթի հարցեր», N 8, Եր., 2003; Основания международно-правовой ответственности за геноцид армян, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 3, Ер., 2005.

⁸ Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը (հողվածների ժողովածու), Եր., 2007: Հնչեցրե՞ք զանգերը, սա մեր վերջին Սարդարապատն է, Եր., 2009: Հայոց պահանջատիրության հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները, Հայրենատիրություն. Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր (հողվածների ժողովածու), Եր., 2012:

⁹ Alfred de Zayas, Memorandum on the genocide against Armenians 1915–1923 and the application of the 1948 Genocide Convention, Brussel, 2004.

¹⁰ Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Եր., 2003:

հանցագործ պետության՝ Թուրքիայի Հանրապետության դեմ հայց ներկայացնելու և դատարանի կողմից այն բավարարելու համար:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ միջազգային իրավունքում մեծ նշանակություն է տրվում նաև իրավակիրառական պրակտիկային, որը զգալի դեր է կատարում միջազգային իրավունքի տեսությունը զարգացնելու և նոր միջազգային իրավական նորմեր ձևավորելու գործում, անհրաժեշտ է նաև ուսումնասիրել այլ ժողովուրդների նկատմամբ կատարված ցեղասպանությունների գործերով ազգային, միջազգային ու միջազգայնացված դատական ատյաններում ընթացած դատավարությունները՝ փորձելով դրանք դիտարկել իբրև նախադեպեր՝ միջազգային դատական ատյանում Հայոց ցեղասպանության գործով հայցի ներկայացման ու դրա բավարարման համար:

Ցեղասպանության հանցագործության վերաբերյալ ազգային դատարանների՝ երիտթուրքերի, ինչպես նաև Լայպցիգի դատավարությունների, Սոդոմոն Թեիլիոյանի ու Ադոլֆ Էյխմանի դատական գործերի, միջազգայնացված դատական ատյաններում՝ Սիերա-Լիոնեի հատուկ դատարանում, Կամբոջայի արտակարգ պալատներում, Արևելյան Թիմորի հատուկ կոլեգիաներում և Լիբանանի հատուկ տրիբունալում, ինչպես նաև միջազգային դատական ատյաններում՝ Նյուրնբերգյան, Տոկիոյի, Նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի ad hoc տրիբունալներում ու Միջազգային քրեական դատարանում ցեղասպանության ու մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններում մեղադրվող անձանց դատապարտումը, իսկ ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանում՝ Հարավսլավիային պատասխանատվության կանչելու գործերի նյութերը՝ մեղադրական եզրակացությունները, դատավարության սղագրություններն ու դատավճիռները, կարող են նախադեպային հիմք հանդիսանան և օգտագործվեն Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատական ատյանին հայցադիմում ներկայացնելու համար:

Քանի որ այդ դատական ատյանների փորձն ու պրակտիկան, առավել ևս կայացրած որոշումների ուսումնասիրումը կարևորվում է նրանով, որ դրանք որոշակիորեն հաշվի են առնվում միջազգային դատական ատյաններում նույնաբովանդակ նոր գործերի քննության ժամանակ, ուստի Հայոց ցեղասպանության գործով հայցադիմումի բովանդակությանը, դատական ընթացակարգերին ու կայացվելիք որոշման հնարավոր տարբերակները ներկայացնելուց առաջ նպատակահարմար ենք համարում նախ հակիրճ անդրադառնալ մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններով զբաղված վերը թվարկված դատական ատյանների ստեղծմանն ու գործունեությանը:

ՓԼՈՒԽ 1. ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ՊՐԱԿՏԻԿԱՆ

1.1. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունները դատապարտող միջազգային դատական ատյանի ստեղծման նախադրյալները

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ակտիվորեն քննարկվում էր պատերազմական ու մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դատապարտման համար միջազգային տրիբունալ ստեղծելու հարցը, քանի որ պատերազմն աչքի ընկավ նշված հանցագործությունների բազմաթիվ դեպքերով:

1918 թ. դեկտեմբերին հաղթանակած տերությունների կողմից ստեղծված պատերազմի օրենքների և սովորույթների խախտումների դեպքերը հետազոտող հանձնաժողովն առաջարկեց հիմնել միջազգային տրիբունալ՝ Գերմանիայի նախկին կայսերին և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ոչ միայն պատերազմի օրենքներն ու սովորույթները, այլև մարդասիրական սկզբունքները խախտած անձանց պատասխանատվության ենթարկելու համար: Ընդ որում, բացի Գերմանիայից այս խախտումների համար պատասխանատվությունը պետք է տարածվեր նաև Ավստրիայի, Օսմանյան կայսրության և Բուլղարիայի վրա¹¹: Հանձնաժողովի կարծիքով՝ այդ տրիբունալը պետք է բաղկացած լիներ 22 դատավորներից, որոնցից հինգ գլխավոր հաղթանակած տերությունները՝ Մեծ Բրիտանիան, Իտալիան, ԱՄՆ-ը, Ֆրանսիան և Ճապոնիան, նշանակելու էին 3-ական անդամներ, իսկ մյուս 7 տեղերը մեկական անդամներով բաշխվելու էին մյուս հաղթանակած

տերությունների միջև¹²: Հատկանշական է, որ միջազգային դատական ատյանում հաղթանակած գլխավոր տերություններին դատավորների նշանակման հարցում նախապատվություն տալու այս սկզբունքը հետագայում կիրառվեց նաև Երկրորդ համաշխարհայինից հետո նացիստ հանցագործների դատավարությունն իրականացնող Նյուրնբերգյան տրիբունալում:

Ենթադրվում էր, որ ստեղծվելիք միջազգային տրիբունալի մասին դրույթները պետք է ամրագրվեին պարտված պետությունների հետ կնքվելիք խաղաղության պայմանագրերում: Այդ դրույթները մասնավորապես ամրագրվեցին Վերսալի պայմանագրի 227-րդ հոդվածում, որով նախատեսվում էր ստեղծել պատերազմ վարելու օրենքներն և սովորույթները խախտած Գերմանիայի նախկին կայսեր Վիլհելմ II Հոհենցոլերին և նրա հետևորդներին դատելու համար գլխավոր հաղթանակած տերությունների մեկական ներկայացուցչից կազմված հատուկ դատարան¹³, իսկ 228-րդ հոդվածով Գերմանիան ճանաչում էր պատերազմական հանցագործներին դատելու տերությունների իրավունքը և պարտավորվում էր նրանց հանձնել մեղադրյալներին¹⁴: Սակայն Հոլանդիան հրաժարվեց տերություններին հանձնել իր տարածքում ապաստանած գերմանական կայսերին, իսկ տերություններն էլ առանձնապես չէին պնդում իրենց պահանջի վրա¹⁴:

Այսպիսով, Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո միջազգային տրիբունալի ստեղծումը օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով ձախողվեց: Չնայած դրան՝ նշյալ հարցը շարունակում էր մնալ իրավաբան-միջազգայնագետների ուշադրության կենտրոնում, որոնք այդ ուղղությամբ կատարում էին տեսական հետազոտու-

¹² Նույն տեղում, էջ 48:

¹³ Манийчук Ю. В., Последствия международного правонарушения, Киев, 1987, с. 84.

* Նման հոդվածներ առկա էին նաև Սերի պայմանագրում, մասնավորապես «Պատիժների բաժնի» 226 և 228-րդ հոդվածները կրկնում էին Վերսալի պայմանագրի նշյալ հոդվածների դրույթները:

¹⁴ Решетов Ю.А., Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности, М., 1983, с. 9.

¹¹ Международные суды и международное право. Сборник обзоров. Сост. сборника Ю.Л. Атливанников, М.Л. Энтин, М., 1986, с. 45.

յուններ՝ նպաստելով միջազգային քրեական իրավունքի ձևավորմանն ու զարգացմանը:

1920թ. բելգիական կառավարության լիազոր ներկայացուցիչ Դեկանը Ազգերի Լիգայի կողմից միջազգային արդարադատության մշտական ատյանի ստեղծման իրավաբանների հանձնաժողովի քննարկմանը ներկայացրեց Քրեական գործերով միջազգային արդարադատության բարձրագույն դատարանի ստեղծման մասին որոշման նախագիծը: Հիմնական առարկությունը, որ Ազգերի Լիգայում ու Ասամբլեայում արվեց Դեկանի նախագծի առնչությամբ այն էր, որ դեռևս գոյություն չունի բոլոր ժողովուրդների կողմից ընդունված միջազգային քրեական իրավունք: Ազգերի Լիգան, ի վերջո, որոշեց, որ Դեկանի նախագիծը վերջնական ընդունման համար դեռևս չի հասունացել և փաստաթուղթը փոխանցվեց այն միջազգային կազմակերպությունների քննարկմանը, որոնք զբաղվում էին քրեական իրավունքի հարցերով¹⁵:

Այսպիսով, Ազգերի Լիգան փաստում էր միջազգային քրեական իրավունքի բացակայությունը որպես խոչընդոտ միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման ճանապարհին: Ցավալի է, բայց փաստ, որ հենց այս հանգամանքն այն ժամանակ հնարավորություն ընձեռեց երիտֆուրք պարագլուխներին խուսափել իրական պատասխանատվությունից և բավարարվել թուրքական ազգային ռազմական տրիբունալում երիտթուրքերի դատավարության բեմականացմամբ: Մինչդեռ այդ դատավարությունը պետք է տեղի ունենար միջազգային ռազմական տրիբունալում, որտեղ հնարավոր չէր լինի կայացնել մեղմ ու ձևական դատավճիռներ: Ակնհայտ է, որ այս բացն ու թերությունը նկատում էին նաև առաջատար իրավաբան-միջազգայնագետները, երբ նման առաջարկություններ էին ներկայացնում Ազգերի Լիգային:

Ազգերի Լիգայի կողմից Դեկանի նախագծի միջազգային իրավունքի բնագավառում մասնագիտացված միջազգային կազմակեր-

պություններին փոխանցումը հանգեցրեց վերջիններիս ակտիվացմանն ու բուռն քննարկումներին: Սկսված գործընթացի տրամաբանությունն այն էր, որ միջազգային իրավունքի մասնագիտացված կազմակերպությունները պետք է մշակեին բոլոր ժողովուրդների կողմից ընդունված միջազգային քրեական իրավունքի նորմեր, ինչն, ի վերջո, հնարավորություն կընձեռեր ստեղծել միջազգային քրեական դատարան: Ակնկալվում էր, որ մասնագիտացված կազմակերպություններն աշխատանքն ավարտելուց հետո արդյունքները կրկին ներկայացնելու էին Ազգերի Լիգային՝ այն իրավասու և ներկայացուցչական միջազգային կազմակերպությանը, որն էլ պետք է վերջնական որոշում ընդուներ միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման վերաբերյալ: Պետք է նշել, որ միջազգային իրավունքի մասնագիտացված կազմակերպություններն այս ուղղությամբ ակտիվորեն աշխատեցին շուրջ վեց տարի և, ի վերջո, արդյունքները ներկայացրեցին Ազգերի Լիգային:

1922թ. Բուենոս-Այրեսում անցկացվող Միջազգային իրավունքի ասոցիացիայի համաժողովի ընթացքում պրոֆեսոր Բելլոտը առաջարկություն ներկայացրեց միջազգային քրեական արդարադատության մշտական դատարանի ստեղծման մասին: Համաժողովը որոշում ընդունեց միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման նպատակահարմարության մասին և հանձնարարեց Բելլոտին հաջորդ համաժողովին ներկայացնել համապատասխան կանոնադրության նախագիծը: 1924 թ. նա կանոնադրության նախագիծը ներկայացնում է Ստոկհոլմում կայացած Միջազգային իրավունքի ասոցիացիայի հերթական համաժողովում: Բելլոտի նախագծի համաձայն՝ միջազգային քրեական դատարանը պետք է քններ բոլոր այն հանցագործություններն ու գործերը, որոնք կապված էին պատերազմի օրենքների և սովորույթների հետ, որոնք սահմանված էին համընդհանուր միջազգային իրավական նորմերով կամ պետությունների միջև կնքված միջազգային կոնվենցիաներով ու պայմանագրերով: Նշված նորմերն ու դրույթները կիրառվելու էին այն դեպքում, երբ դրանց մասնակից պետությունների

¹⁵ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, М., 1967, с. 168.

հպատակները բողոքներ ներկայացնեին դատարանին մեղավոր անձանց դեմ: Բացի այդ, ըստ նրա, դատարանը պետք է քններ նաև այն գործերը, որոնք առնչվում էին մարդկության օրենքների դեմ հանցագործություններ կատարած անձանց¹⁶:

Բելլոտի նախագիծը փոխանցվեց Միջազգային իրավունքի ասոցիացիայի հատուկ հանձնաժողովի քննարկմանը, որը կազմված էր տարբեր երկրների ներկայացուցիչներից: Այդ նախագծի հիման վրա հանձնաժողովը մշակեց Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրության ավելի կատարելագործված տարբերակ, որը հաստատվեց 1926թ. Վիեննայում կայացած միջազգային իրավունքի ասոցիացիայի հերթական համաժողովում: Բելլոտի նախագծի համեմատությամբ, այստեղ հանցագործությունների շրջանակը բավականին ընդլայնվել էր:

Պետք է նշել, որ նույն տարիներին միջազգային քրեական դատարան ստեղծելու առաջարկով հանդես են եկել նաև այլ մասնագետներ՝ տարբեր երկրներից, ինչը նշանակում է, որ այս հարցը վեր էր ածվել իրավաբան-միջազգայնագետների համընդհանուր ուշադրության առարկայի: Մասնավորապես 1923 թ. նման առաջարկով հանդես եկան իսպանացի պրոֆեսոր Սալդանան, 1924թ.՝ ֆրանսիացի պրոֆեսոր Դոնտյե դե Վաբրը, իսկ 1925 թ.՝ դատավոր Կալոյանին (Լոնդոնի Լինքոլնի համալսարան)¹⁷:

Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրությունների տարբեր նախագծերի մշակմանը զուգահեռ որոշ մասնագետներ ձեռնամուխ եղան լրացնելու միջազգային իրավունքում առկա բացը՝ կապված միջազգային հանցագործությունները կանխարգելող ու պատժող համապատասխան նորմերի մշակման ու ընդհանուր առմամբ միջազգային քրեական օրենսդրության ստեղծման հետ: Այսպես՝ 1925 թ. Վաշինգտոնում կայացած Միջխորհրդարանական միության XXIII կոն-

ֆերանսում հավանության արժանացան միջազգային քրեական օրենսգրքի հիմնական սկզբունքները¹⁸: 1927թ. հրատարակվեց իսպանացի պրոֆեսոր Սալդանայի, 1929թ. ամերիկացի պրոֆեսոր Լիվիտտի, իսկ 1935թ. պրոֆեսոր Պելլայի կազմած միջազգային քրեական օրենսգրքի համապատասխան նախագծերը: Առաջարկվում էր միջազգային հանցագործությունների համար սահմանել միաժամանակյա պատասխանատվություն թե՛ պետությունների, և թե՛ ֆիզիկական անձանց համար¹⁹:

Ի տարբերություն Միջազգային իրավունքի ասոցիացիայի որոշումների՝ 1926 թ. հուլիսին Բրյուսելում կայացած Քրեական իրավունքի միջազգային ասոցիացիայի համաժողովն ընդգծեց, որ միջազգային քրեական դատարանն իրավասու պետք է լինի քննելու վերը նշված հանցագործություններով ոչ միայն անհատների գործերը, այլև այն գործերը, որոնք կապված են պետությունների պատասխանատվության հետ, նրանց կատարած անարդարացի հարձակումների և միջազգային իրավունքի ցանկացած խախտման հետ: Դատարանը պետք է վճեր նաև մեղավոր պետության նկատմամբ կիրառվելիք պատժամիջոցների և անվտանգության միջոցների ապահովման հարցերը²⁰: Դժվար չէ նկատել, որ նախորդ նախագծի համեմատ, որը պատերազմական հանցագործությունների ու մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար հիմք էր ընդունել բացառապես անձնական պատասխանատվության ինստիտուտը, այս նախագիծն ավելի առաջադիմական էր, քանի որ դրանից զատ նախատեսում էր նաև պետությունների՝ որպես նման հանցագործությունների գլխավոր հրահրողների ու կազմակերպիչների պատասխանատվության ինստիտուտը:

Բրյուսելյան համաժողովը հատուկ հանձնաժողովին հանձնարարեց այս ոգով մշակել Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրության նախագիծ, որը կազմվեց ու 1928թ. հունվարին արժանացավ

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 169:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Международный суд и международное право, с. 52.

¹⁹ Решетов Ю.А., Борьба с международными преступлениями..., с. 10.

²⁰ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, с. 170.

Միջազգային ասոցիացիայի խորհրդի հավանությանը, որից հետո, վերջապես, փոխանցվեց Ազգերի Լիգային, որն այդպես էլ չհաստատվեց վերջինիս կողմից²¹:

Ակնհայտ է, որ այս վերջնական նախագծի այսպիսի ճակատագրի հիմնական ու գլխավոր պատճառն այն էր, որ փաստաթղթում հստակորեն ամրագրված էր պատերազմական հանցագործությունների ու մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար պետությունների պատասխանատվության ինստիտուտը: Հայտնի է, որ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում, դրանից առաջ ու հետո մեծ տերությունները հաճախ էին իրենց թույլ տալիս խախտել միջազգային իրավունքի նորմերը՝ «անարդարացի հարձակումներ» կատարելով սուվերեն պետությունների վրա, խախտելով պատերազմական օրենքներն ու սովորույթները և կատարելով նաև պատերազմական հանցագործություններ ու նաև հանցագործություններ ուղղված մարդկության դեմ: Նշված խախտումների ու հանցագործությունների համար պատասխանատվության ենթարկվելու անգամ հավանական հեռանկարը այնքան էր մտահոգել Ազգերի Լիգայի հատկապես առաջատար անդամ-պետություններին, որ նրանք միասնաբար չեզոքացրեցին այդ նախագծի հաստատումը:

Պատերազմական օրենքների ու սովորույթների, ինչպես նաև մարդասիրության սկզբունքները խախտողներին միջազգային դատարանում պատասխանատվության ենթարկելու այս գործընթացի ձգձգումը հիանալի հնարավորություն ընձեռեց պատերազմում պարտված Թուրքիայի համար, որը հապճեպորեն ռազմական տրիբունալներ ստեղծեց:

1.2. Ցեղասպանության՝ իբրև մարդկության դեմ կատարված հանցագործության դատապարտումը ազգային դատարաններում

1.2.1. Երիտթուրքերի դավաճարությունը թուրքական ռազմական տրիբունալներում

Թուրքական ռազմական տրիբունալներում երիտթուրք պարագլուխների դատավարությունն իրենից հետաքրքրություն է ներկայացնում այնքանով, որքանով այդ դատական գործի մեղադրական եզրակացությունների և դատավճռի մեջ պարունակվում են Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության նկատմամբ իրականացված զանգվածային կոտորածների այնպիսի մեղադրանքներ, որոնք լիովին համապատասխանում են 1948թ. ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայում սահմանված այդ հանցագործության հանցակազմի հատկանիշներին: Այս դատավարությունը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման առումով ունի ոչ միայն պատմական, այլև քաղաքական ու իրավական նշանակություն: Այն հանգամանքը, որ երիտթուրքերի հանցագործությունները քննարկվել են հենց թուրքական դատարանում, որը նրանց մեղավոր է ճանաչել նաև հայ բնակչության զանգվածային սպանության մեջ, խոսում է այն մասին, որ հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը ժամանակին դատապարտել է հենց ինքը՝ Թուրքիան, ճիշտ է, դա չորակելով իբրև ցեղասպանություն: Այժմ Թուրքիան փորձում է անտեսել 1919-1921 թթ. թուրքական դատարաններում հայերի տեղահանությունների և կոտորածների մեղադրանքով կատարված դատավարությունների արդյունքները, երբ պատմության մեջ առաջին անգամ սեփական պետության բնակչության մի մասին ազգային հատկանիշի հիման վրա զանգվածաբար ոչնչացնելու համար կառավար

²¹ Ferensz B.B., An International criminal court: A step towards world peace – a documentary history and analysis. Vol. 1. Half a Century of Hope. – L. etc.: Oceana, 1980, p. 45.

րության անդամներն ազգային դատարաններում ներպետական օրենսդրության հիման վրա պատասխանատվության ենթարկվեցին²²:

Երիտթուրքերի դատավարության նյութերն ու արձանագրությունները տպագրվել են «Թաքվիմ-ի վեքայի» պաշտոնաթերթում, որի 1919 թ. համապատասխան համարների հավելվածների ծանոթագրությունների մեջ հստակ նշված է, որ հարցաքննությունները արձանագրվել են նույնությամբ և ոճական որոշ ձևակերպումներից բացի ոչ մի ուղղում չի կատարվել²³: Ի դեպ, «Թաքվիմ-ի վեքայի» այդ համարները տպագրվել են խիստ սահմանափակ տպաքանակով: Փաստորեն, մի կողմից նոր վարչակարգն իբրև թե ապահովում էր խոսքի ազատությունը և ռազմական հանցագործների դատավարության հրապարակայնությունը, սակայն, մյուս կողմից, նվազեցնելով թերթի տպաքանակը, փորձում էր թույլ չտալ այդ տեղեկատվության լայն տարածումը: «Թաքվիմ-ի վեքայի» հավելվածներում տպագրվել են երիտթուրքերի դատավարության ոչ բոլոր նյութերը, որոնք ընդհանուր առմամբ կազմել են 293 թղթապանակ²⁴: Երիտթուրքերի դատավարության նյութերի մյուս մասն էլ հրատարակվել է արդեն ընդդիմադիր համարվող «Ալեմդար» թերթում, որոնք նույնպես բարեբախտաբար մեզ են հասել և թարգմանվել²⁵: Այս նյութերը լիովին բավարար են հայ բնակչության հանդեպ գործադրված հրեշավոր ծրագրի ու քաղաքականության էությունը ամբողջությամբ հասկանալու համար: Դրանք ուղղակի անհնար է կասկածի տակ դնել, քանի որ ժամանակի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական օսմանյան մամուլում օսմաներենով հրատարակվել են այդ դատավարությունների պաշտոնական փաս-

²² Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 37.

²³ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի, Եր., 1988, էջ 184:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 28:

²⁵ Անումյան Մ., Երիտթուրքերի 1919-1921 թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի, Եր., 2011:

տաթղթերը՝ նիստերի արձանագրությունները, վկաների ու ամբաստանյալների ցուցմունքները, մեղադրական եզրակացությունները և դատավճիռները, որոնք Հայոց ցեղասպանության փաստը հաստատող չափազանց կարևոր և անժխտելի վավերագրեր են:

Ակնհայտ է, սակայն, որ այդ կերպ թուրքական իշխանությունները փորձում էին կանխարգելել այդ հանցագործներին դատելու հնարավորությունը ստեղծվելիք միջազգային տրիբունալում, ուստի կամավոր գնացին նրանց դատապարտելու քայլին սեփական ռազմական տրիբունալում:

Դատաքննությունը սկսվեց 1919 թ. ապրիլի 28-ին և դատարանի կարգավիճակի մի շարք փոփոխություններից հետո ավարտվեց 1919 թ. հուլիսի 5-ին, երբ կայացվեցին հիմնական և մյուս դատավճիռները²⁶: Հետպատերազմյան Թուրքիայում տիրող տրամադրություններից պարզ երևում էր, որ իրականում ոչ ոք չէր ցանկանում մահապատժի ենթարկել երիտթուրք պարագլուխներին, քանզի, անգամ երկրից դուրս գտնվելով, նրանք շարունակում էին ազդել գործընթացների վրա: Մուրաթաֆա Քեմալի հետագա քայլերն ապացուցեցին դա:

1919 թ. երիտթուրքերի դատավարությունը նախածոնելիս մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշան, փաստորեն, նպատակ ուներ ռազմական հանցագործությունների մեղքը բարդել բացառապես «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության վրա՝ փորձելով այդպիսով պատասխանատվությունից զերծ պահել թուրք ազգին և առավել ևս Օսմանյան կայսրությունը²⁷: Ակնհայտ էր նաև, որ մինչև բուն դատավարությունը Հայոց ցեղասպանության հիմնական կազմակերպիչներին թույլ էին տվել հեռանալ Գերմանիա²⁸: Այս քայլի պատճառն առավել քան պարզ էր, որովհետև միայն էնվերի, Թալեաթի, Ջեմալի, Նազըմի

²⁶ Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, "Геноцид – преступление против человечества. Материалы I-ого Московского Международного Симпозиума", М., 1997, с. 42.

²⁷ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ ... փաստաթղթերի, էջ 16:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 13:

և մյուսների հարցաքննության ընթացքում կբացահայտվեին այնպիսի փաստեր, որոնք միանշանակ կհանգեցնեին թուրքական պետության պատասխանատվությանը, ուստի այս «վտանգավոր» մեղադրյալներն անհապաղ պետք է հեռացվեին երկրից և ոչ մի դեպքում չպետք է մասնակցեին դատավարությանը:

Անկասկած, նոր թուրքական վարչակարգը նշված երիտթուրք պարագլուխներին տվել էր ոչ միայն կյանքի, այլև թալանված ունեցվածքին տիրանալու հստակ երաշխիքներ, առանց որոնց նրանք չէին հեռանա երկրից, քանզի կար Անտանտի դաշնակիցների արդարադատության ձեռքն ընկնելու վտանգը: Այս հարցում երիտթուրքերի իրական հաղթաթուղթը պետք է համարել այն, որ դոկտոր Նազըմն իր հետ երկրից դուրս էր բերել կուսակցական արխիվը²⁹, որտեղ վարկաբեկիչ նյութեր կային նախկին և ներկա թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների մասին և դրանց հրապարակումը կլիներ ոչ միայն տվյալ անձանց, այլև Թուրքիայի վերջը: Հետագայում հենց դատաքննության նյութերից պարզ դարձավ, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտկոմին և «Թեջքիլաթը մահսուսեին» (Հատուկ կազմակերպությանը) վերաբերող կարևոր գրությունները մեծ մասամբ ոչնչացվել էին: Դրանում հիմնականում մեղավոր է ճանաչվում դոկտոր Նազըմը, որը կոմիտեի գործարքներն ու կատարած հանցագործությունները թաքցնելու նպատակով փախցրել էր կուսակցության արխիվը³⁰: Բնականաբար դատավարության ընթացքում շրջանցվում էր այն հարցը, թե ինչպես գլխավոր հանցագործներից մեկին՝ դոկտոր Նազըմին հաջողվեց փախչել երկրից՝ իր հետ տանելով պետական գաղտնիքներ պարունակող փաստաթղթեր:

Թուրքական պետության մեջ արդարադատության սաբոտաժնի իրականացվում էր պետական բարձր մակարդակով: Ռազմական, ներքին գործերի և արդարադատության նախարարություններում և այլ

գերատեսչություններում թաքցվում և ոչնչացվում էին փաստաթղթեր, գաղտնի և հույժ գաղտնի համարվող գաղտնագրեր, տեղական իշխանություններին արգելվում էր իրականացնել դատական կարգադրությունները, մեղադրյալներին օգնում էին թաքնվել արդարադատությունից և մեկնել երկրից և այլն³¹, իսկ 1919 թ. մայիսին անգլիական հրամանատարությունը 77 մեղադրյալների անսպասելի աքսորեց Մայթա կղզի³²:

1919 թ. մայիսին տեղի ունեցած վեց նիստերի ընթացքում հիմնականում հարցաքննության են ենթարկվում երիտթուրքական կուսակցության կենտկոմի անդամները, Մեծ վեզիր Սաիդ Հայիմ փաշան և մի քանի նախարարներ:

Ողջ դատավարության ժամանակ մեղադրյալները գտնվում էին բարենպաստ պայմաններում. նույնիսկ բանտում հրավիրվում էին նախկին կառավարության նիստեր, որպեսզի մշակեն պաշտպանության ռազմավարությունը դատավարության ընթացքում³³: Մշակված ռազմավարության համաձայն նախ անհրաժեշտ համարվեց ռազմական տրիբունալի իրավասությունը կասկածի տակ դնելու միջոցով որքան հնարավոր է ձգել ժամանակը՝ սպասելով երկրի ներքաղաքական վիճակի փոփոխությանը: Բացի այդ՝ հարկավոր էր ողջ մեղքը բարդել արդեն Թուրքիայից բացակայող երիտթուրք նախարարների ու պարագլուխների՝ Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի ու դոկտոր Նազըմի վրա, քանի որ բոլորն էլ քաջ գիտակցում էին, որ նրանց նկատմամբ հնարավոր չի լինելու իրականացնել անգամ ամենախիստ վճիռը: Նրանք այդ կերպ փորձում էին խուսափել պատասխանատվությունից կամ ջանում էին, որ գոնե իրենք չենթարկվեն նման բարձր պատժաչափերի: Այս ռազմավարությունը, որը կարծես համաձայնեցվել էր նաև ռազմական տրիբունալի հետ, հաջողությամբ իրագործվեց դատավարության ողջ ընթացքում:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 13:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 183:

³¹ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 43.

³² Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը, Եր., 2006, էջ 21:

³³ Նույն տեղում:

4. Պոլսում ԱՄՆ-ի գերագույն կոմիսար Լյուիս Հելը 1919 թ. փետրվարի 7-ի իր հեռագրում նշում է, որ երիտթուրքերի դատավարությունը կատարվում է թուրքերին բնորոշ դանդաղկոտությամբ, և դատարանի պահվածքը վկայում է այն մասին, որ տրամադրվածություն չկա խիստ և արագ դատավճիռներ կայացնելու³⁴:

1919 թ. հուլիսի 5-ին ռազմական դատարանը հրապարակեց հինգ կետից բաղկացած դատավճիռ, որոնցից առաջինով ամբաստանյալները մեղավոր էին ճանաչվում հայերի զանգվածային կոտորածներ կազմակերպելու մեջ: Դատավճռում նշվում էր, որ երիտթուրքերը պնդում են, թե կոտորածների մասին իբր թե տեղեկացել են դրանց գործադրվելուց հետո, սակայն դատարանը նախ նշեց, որ նրանք տեղեկացել են այդ մասին ոչ թե հետո, այլ հենց կոտորածների ընթացքում և մեղադրեց նրանց, որ այդ մասին իրազեկ դառնալուց հետո էլ ոչ մի միջոց չեն ձեռնարկել դրանք կանխելու համար³⁵:

Դատարանը մեղավոր ճանաչեց երիտթուրք պարագլուխներին առաջին աստիճանի սպանություններ կատարելու մեջ և մահվան վճիռ կայացրեց Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի և դոկտոր Նազըմի նկատմամբ (բոլորին հեռակա կարգով): Մյուս մեղադրյալները դատապարտվեցին տարբեր ժամկետների ազատազրկման, որոնց թվում էին կայսրության հոգևոր առաջնորդ Մուսա Քյազիմը, Էկոնոմիկայի նախարարը, որոնք դատապարտվեցին 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքների³⁶:

Թուրքական ռազմական տրիբունալի դատավճիռը ուժի մեջ մտավ 1919 թ. հուլիսի 13-ին՝ Օսմանյան կայսրության սուլթան Մեհմեդ VI Վահեդդինի կողմից այն վավերացվելուց հետո³⁷:

Փաստորեն, այս դատավարությունը վեր էր ածվել լավ բեմակա-նացված ներկայացման, այն հետապնդում էր հայերի զանգվածային սպանությունների մասին արդեն քաջատեղյակ և իրադարձությունների զարգացմանն ուշադիր հետևող միջազգային հանրությանը հանգստացնելու քաղաքական նպատակ՝ ցույց տալով հաղթանակած Անտանտի տերություններին, որ «նոր Թուրքիան» պատժում է պատե-րազմական հանցագործներին:

Ուրեմն՝ իրականությանն ամենևին էլ չի համապատասխանում այն պնդումը, թե երիտթուրքերի դատավարությունը թուրքական իշխանությունները կազմակերպեցին Անտանտի, կամ Անգլիայի ճնշման տակ, որի զորքերը գտնվում էին Կ.Պոլսում: Բացի այդ՝ երիտթուրք պարագլուխների դատավարությունը թուրքական պատմագրությունը ներկայացնում է նաև իբրև իթթիհադականների և իթթիլաֆականների միջև գոյություն ունեցող միջկուսակցական դիսակալության արդյունք³⁸:

Բազմաթիվ պատմական փաստերն ի հայտ են բերում թուրքա-կան պատմագրության նաև այս տեսակետի բացարձակապես կեղծ լինելը: Սակայն առավել հրեշավոր է «թուրք հետազոտողների» այն պնդումը, թե իբր՝ նման արտաքին ճնշման ազդեցությամբ, երիտթուրքերի դատավարությունը վեր էր ածվել վերջիններիս նկատմամբ քաղաքական հետապնդման: Իրականում հատուկենտ մարդիկ իրենց կատարած ծանր հանցագործությունների համար հատուկեցին իրենց կյանքով: Իրականությունն այն էր, որ այդ դատավարությունը նախա-ձեռնվեց բացառապես ելնելով այն բանից, որ թուրքական պետությու-նը խուսափի միջազգային տրիբունալից, որը նախատեսվում էր ստեղծվել Օսմանյան կայսրությունում պատերազմի ընթացքում կատարված զանգվածային հանցագործությունների առնչությամբ: Այսպիսով, թուրքական իշխանությունները փորձում էին կանխել միջազգային տրիբունալի ստեղծումը, որի ընթացքում կբացահայտվեին ոչ միայն կոնկրետ անձանց, այլև թուրքական պետության պատասխա-

³⁴ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 43.

³⁵ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթե-րի, էջ 122:

³⁶ Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 45:

³⁷ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթե-րի, էջ 191:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 26:

նատվությունը՝ դրանից բխող միջազգային իրավական հետևանքներով: Համաձայնվելով դատել թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներին թուրքական դատարանում, թուրքերը կարող էին ավելի մեղմ դատավճիռների հույս ունենալ, սակայն գլխավոր պատճառը կայանում էր նրանում, որ կառավարությունը մտադիր էր այդ կերպ պատասխանատվությունից ազատել թուրքական պետությանը՝ պատասխանատվությունը սահմանափակվելով միայն կառավարող կուսակցության և կառավարության ներկայացուցիչներով³⁹:

Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ թե՛ մեղադրական եզրակացության, և թե՛ թուրքական ռազմական տրիբունալի դատավճռի մեջ նացիստական հանցագործներին դատապարտած Նյուրնբերգյան դատավարության հետ բազում նմանություններ են նկատվում, ինչը խոսում է այս երկու դատավարություններով միևնույն հանցագործությունների՝ պատերազմական հանցագործություններ և մարդկայնության դեմ կատարված հանցագործության, իմա՝ ցեղասպանության, դատապարտելու մասին: Տարբերությունն այն էր, որ եթե երկրորդը միջազգային դատական ատյան էր և ավելի օբյեկտիվ ու հետևողական էր մեղավորներին պատժելու հարցում, ապա թուրքական ռազմական տրիբունալն ավելի շատ ցուցադրական էր և ուղղված էր Թուրքիայի հեղինակությունը փրկելուն՝ ոմանց քավության նոխազ դարձնելով և թուրքական պետությունից պատասխանատվությունը հեռացնելով:

Փաստորեն, թուրքական նոր կառավարությունը, գիտակցելով երիտթուրքական կառավարության կողմից կատարված հանցագործությունների իրավական ու քաղաքական հետևանքների ողջ ծանրությունը և, հասկանալով, որ թուրքերի կոլեկտիվ պատասխանատվությունը, որը դրսևորվելու էր թուրքական պետության քաղաքական պատասխանատվությամբ և հանգեցնելու էր նրա զոհի՝ հայ բնակչության նկատմամբ Օսմանյան կայսրության նախկին տարածքներում,

ավելի ստույգ՝ Արևմտյան Հայաստանում, թուրքական իշխանության դադարեցմանը, քաղաքականությունն ուղղեց նախկին երիտթուրքական կառավարության գործողություններից օտարվելուն: Դրանից ելնելով՝ նոր իշխանությունները պատրաստակամություն էին հայտնում ճանաչել նախկին երիտթուրքական կառավարության մեղավորությունը միայն այն տեսքով և այն չափով, որոնք անհրաժեշտ էին տեղի ունեցած հանցագործությունները դատապարտելու պատրանք ստեղծելու, ինչպես նաև պատասխանատվությունը թուրքական պետությունից հեռացնելու, բայց միևնույն ժամանակ այդ հանցագործության պտուղներին՝ հայերի ունեցվածքին ու պատմական հայրենիքին տեր դառնալու համար⁴⁰:

Այդ նպատակով նոր թուրքական կառավարությունը, սկսելով դատավարությունները, միևնույն ժամանակ միջոցներ ձեռնարկեց հանցագործության ծավալները փոքրացնելու, նրա բնույթը թաքցնելու՝ մի կողմից և մյուս կողմից, որպեսզի կայացրած դատավճիռները (հատկապես մահվան) ի կատար չածվեն և մնան թղթի վրա⁴¹: Չնայած նրան, որ դատավարության ընթացքում ամբաստանյալների կատարած հանցանքները լիովին հաստատվեցին և ճանաչվում էր մեղադրյալների մեղքը կոնկրետ հանցագործություններում, այդուհանդերձ նրանց նկատմամբ կայացված դատավճիռները և կիրառված պատժաչափերը կատարած հանցանքներին համապատասխան չէին: Բարձրագույն պատժաչափը՝ մահապատիժը, որպես կանոն, կայացվում էր հեռակա կարգով (in absentia), քանզի տվյալ հանցագործներն արդեն բացակայում էին երկրից: Այդ մասին է վկայում նաև Կ.Պոլսում բրիտանական գերագույն կոմիսարի պարտականությունները կատարող կոնտր-ծովակալ Վերրը, որը նշում էր, որ դատավճիռները ներկա և բացակա դատապարտյալների նկատմամբ կայացվում էին այնպես,

³⁹ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 37.

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 38:

⁴¹ Նույն տեղում:

որ նրանց կյանքից զրկելու իրական հնարավորությունը հասցվի նվազագույնի⁴²:

Դատավորները չցուցաբերեցին անհրաժեշտ հետևողականություն դատավճիռների հարցում: Նրանցից շատերը, կապված լինելով երիտթուրքերի հետ, հաճախ հակված էին չխորանալու կատարված փաստերի մեջ և չկայացնելու խիստ որոշումներ: Դատաքննության ընթացքում թույլ են տրվել լուրջ թերացումներ: Օրինակ, շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատավարությունը տեղի է ունեցել 1919 թ. հունիսին, մինչդեռ դատավճիռը ձգձգվել է մինչև 1920 թ. հունվար: Պատճառն այն էր, որ եթե հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների նկատմամբ մահվան դատավճիռ կայացնելը կատարվում էր բավականին արագ ու անկաշկանդ, ապա ներկա գտնվող հանցագործների հանդեպ պատիժ սահմանելու հարցում հանդես էր բերվում ավելորդ դանդաղկոտություն ու հանդուրժողականություն⁴³:

Այդուհանդերձ, հետագայում երիտթուրքերի դատավարությանը հետաքրքիր գնահատականներ տվեցին հենց իրենք՝ թուրքերը: Յոզղատի գործի դատավարության ավարտից հետո երիտթուրքական կուսակցության տեղի քարտուղարը հայտարարեց, որ կայացրած «դատավճիռը իրենից ներկայացնում է կառավարության և դատարանի ինքնասպանությունը, քանի որ դա թուրք ցեղի դատավճիռն է»⁴⁴: Անկարայում ստեղծված քեմալական կառավարության վարչապետը նույնպես տալիս էր այն գնահատականը, որ դատավճիռն իրենից ներկայացնում է «սեփական կառավարության մեղքի ճանաչումն ու հավաստումը»⁴⁵: Փաստորեն, անգամ այս մեղմ վճիռները նրանք գնահատում էին իբրև չափազանց խիստ երիտթուրքերի համար և չնայած նրան, որ երիտթուրքերի Հայոց ցեղասպանության հետ կապված շատ

⁴² Նույն տեղում, էջ 42:

⁴³ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 25:

⁴⁴ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 44.

⁴⁵ Նույն տեղում:

գործերի քննությունն արդեն ավարտված էր և սպասվում էին նոր դատավարություններ, քեմալականները նախաձեռնեցին լրիվ հակառակ մի գործընթաց: 1921 թ. հունվարի 3-ին քեմալական իշխանությունները որոշում կայացրեցին ռազմական տրիբունալները փոխարինել սեփական անկախության դատարանով մասնավորապես այն հանցագործությունների հետ կապված, որոնք լսվել էին Անկարայի վիլայեթում Յոզղատում: Իսկ 1922 թ. ապրիլի 25-ին քեմալականները ստիպեցին օսմանյան վերջին կառավարության վերջին մեծ վեզիրին ռազմական տրիբունալներն ընդհանրապես հայտարարել ոչ իրավասու «ազգայնականներին», այսինքն՝ երիտթուրքերին, դատելու համար: Այս քայլերի վերջնակետը հանդիսացավ այն, որ 1923 թ. մարտի 31-ին ընդհանուր համաներում հայտարարվեց բոլոր նրանց համար, ովքեր դատապարտվել էին ոչ միայն ռազմական, այլև քաղաքացիական դատարանների կողմից⁴⁶: Լուծարելով ռազմական տրիբունալները և կարճելով բոլոր քրեական գործերը, որոնք կապված էին հայերի տեղահանությունների և կոտորածների հետ, քեմալականները հենց իրենք հաստատեցին, որ հանդես են գալիս ոչ միայն որպես հանցագործների պաշտպաններ, այլև հանդիսանում են նրանց ցեղասպան քաղաքականության շարունակողները:

Քեմալականների նման քայլերի հաջորդականության շարժառիթը կայանում էր նրանում, որ նախ դատավարությունների շարունակությունը կարող էր բերել նոր բացահայտումների, որի հետևանքով ակնհայտ կդառնար քեմալականների կապը երիտթուրքերի հետ, քանզի շատ նախկին իթթիհադականներ արդեն ղեկավարում էին քեմալական շարժումը և պատասխանատվությունը կարող էր տեղափոխվել նաև այդ շարժման վրա: Բացի այդ՝ քեմալականների այս քայլերը միանշանակ խոսում էին այն մասին, որ նրանք ոչ միայն մտադրված չէին դատապարտել նախորդ վարչակարգի քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ, այլև լիովին կիսում ու պաշտպանում

⁴⁶ Նույն տեղում:

էին այն: Իսկ նրանց հետագա ներխուժումը և գործելակերպն արդեն Արևելյան Հայաստանում բացահայտորեն ապացուցեց երիտթուրքերի հետ քեմալականների ժառանգական կապը:

Միջազգային տրիբունալի ստեղծման ձախողումից հետո թուրքական ռազմական տրիբունալների դատավարության նույն սցենարով էր ընթանում նաև գերմանացի հանցագործների դատավարությունը գերմանական ազգային դատարանում: Գերմանական կառավարությունը հրաժարվեց հաղթանակած տերություններին հանձնել նրանց կողմից պահանջված սկզբում 890, իսկ հետագայում 43 անձանց, որոնց թվում էին նախկին կանցլեր Բեթման-Հոլվեգը, ֆելդմարշալ Հինդենբուրգը, գեներալներ Լյուդենդորֆը և Մակենզեն, 12 ծովակալներ և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Գերմանական կառավարությունը հասավ նրան, որ հաղթանակած տերությունները համաձայնություն տվեցին, որ պատերազմական հանցագործների գործը քննվի Լայպցիգի գերագույն դատարանի կողմից՝ պայմանով, որ Անգլիան և Ֆրանսիան այնտեղ էին գործուղելու իրենց ներկայացուցիչներին⁴⁷: Գերմանացի դատավորները նույն դանդաղկոտությամբ միայն 1921 թ. մայիսին սկսեցին առաջին գործի լուումը: Դժվար չէ նկատել, որ գերմանական գերագույն դատարանն առաջնորդվում էր ավելի վաղ սկսված թուրքական ռազմական տրիբունալներում երիտթուրք պարագլուխների դատավարության արատավոր փորձով և նույնպես խուսափում էր կառավարության անդամներին կամ բարձրաստիճան հրամանատարական կազմի ներկայացուցիչներին պատժելուց, իսկ մյուս պատերազմական հանցագործների նկատմամբ կիրառվում էին չափազանց մեղմ պատիժներ: Այսպես՝ անգլիացի և ֆրանսիացի ռազմագերիների նկատմամբ դաժան վերաբերմունք ցուցաբերած, գնդակահարած կամ նրանց մեղքով համաճարակի պատճառով մահացած, վիրավորներ տեղափոխող անգլիական քաղաքացիական նավեր խորտակելու, վերահսկվող տարածքներում բնակչության թալանով զբաղ-

վելու մեջ մեղադրվող գերմանացի նախկին սպաները կա՛մ արդարացվում էին, կա՛մ դատապարտվում բավականին կարճատև ազատազրկման⁴⁸: Բանը հասավ նրան, որ Անգլիան և Ֆրանսիան, ի նշան բողոքի, հետ կանչեցին իրենց ներկայացուցիչներին, ինչով, փաստորեն, մեկ անգամ ևս ցուցաբերեցին իրենց անզորությունն ու անվճռականությունը՝ ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով Լայպցիգի դատարանի «գործունեության» համար:

Ամփոփելով վերը նշվածը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացությունների՝

1. Երիտթուրքերի, ինչպես նաև գերմանացի հանցագործների դատավարությունը Լայպցիգում հստակ ցույց տվեց, որ ազգային դատարանների կողմից պատերազմական հանցագործների դատավարությունը, այն վերածում է ավելի ձևական մի գործընթացի և որ նման դատավարություններն ավելի անաչառ ու օբյեկտիվ կարող են իրականացնել միայն միջազգային դատական ատյանները: Ազգային դատարաններում նման դատավարությունների նմանակումներով սկզբում Թուրքիան, իսկ հետո էլ Գերմանիան ամեն կերպ փորձում էին կանխել այդ գործերի միջազգային տրիբունալներում քննելու հնարավորությունը:

2. Թուրքական ռազմական տրիբունալի դատավարության նյութերից հստակ երևում է, որ երիտթուրքերի կատարած հանցագործությունները թուրքական պետության և իշխանության հստակ ծրագրված քաղաքականություն է եղել, որի համար պատասխանատվություն պետք է կրեին ոչ միայն կոնկրետ ֆիզիկական անձիք, այլև թուրքական պետությունը: Սակայն դատավճռում անգամ ակնարկ չկա թուրքական պետության մեղավորության մասին:

3. Քեմալական իշխանությունների կողմից թուրքական ռազմական տրիբունալների անգամ մեղմ վճիռների վերանայումը և հանցագործների անհիմն համաներումը նույնպես հիմք է տալիս պնդելու, որ

⁴⁷ Международный суд и международное право, с. 49.

⁴⁸ Մանրամասն տե՛ս Молок А.И., Немецкий военный разбой в Европе, Л., 1945.

նման հանցագործության քննությունը պետք է վստահվի միջազգային դատական ատյանին:

4. Թուրքական արդարադատության բոլոր ակնհայտ թերություններով, բացթողումներով, կողմնապահությամբ ու արհեստական սխալներով հանդերձ՝ պետք է նշել, որ երիտթուրքերի դատավարության նյութերը չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն և պետք է օգտագործվեն միջազգային դատական ատյանում Հայոց ցեղասպանության գործով հայցադիմում ներկայացնելիս:

1.2.2. Սողոմոն Թեհլերյանի և էլիսմանի դատական գործերի նշանակությունը

Չնայած ռազմական տրիբունալների վճիռները չեզոքացման քեմալականների փորձեցերին, դրանք, այնուամենայնիվ, Թուրքիայի սահմաններից դուրս իրավական հիմք հանդիսացան մեկ այլ մասնավոր դատավարության համար, որն անմիջական առնչություն ուներ Հայոց ցեղասպանության հետ: Խոսքը մասնավորապես Բեռլինում Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարության մասին է՝ կապված 1921թ. մարտի 15-ին Շարլոտենբուրգում երիտթուրք պարագլուխ Թալեաթ փաշայի սպանության հետ: Ակնհայտ էր, որ Թեհլերյանն էր սպանել Թալեաթին և ձերբակալվել էր հանցանքի վայրում, և ինքն էլ չէր ժխտում, որ սպանել է վերջինիս: Հատկանշական է, որ ողջ դատավարության ընթացքը և վճիռը ավելի շատ վերաբերում էր Հայոց ցեղասպանությանը, քան Թալեաթի սպանությանը:

1921 թ. հունիսի 2-ից 3-ը տեղի ունեցած դատավարության ընթացքում դատախազը մեղադրական ճառի մեջ Թեհլերյանին մեղադրում էր կանխամտածված սպանություն կատարելու մեջ՝ այդ սպանությունը գնահատելով իբրև քաղաքական ատելության և վրեժի

դրսևորում⁴⁹: Դատախազն ամեն կերպ փորձում էր արդարացնել Թալեաթին և երիտթուրքերի կառավարությանը, որն իբր հստակ նպատակ չէր ունեցել ոչնչացնել հայերին, այլ ձգտել էր կայսրության ամրապնդմանը, ինչից ելնելով էլ արձակել էր տեղահանության հրաման, ինչը հանգեցրել էր ծանր հետևանքների⁵⁰: Տվյալ բացատրություններն ու մեկնաբանությունները մեղադրական ճառի մեջ բոլորովին էլ պատահական չէին տեղ գտել, քանզի տվյալ սպանության շարժառիթը հանդիսանում էր հայերի զանգվածային սպանությունները Օսմանյան կայսրությունում, որի գլխավոր մեղավորներից մեկը Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան էր և հենց այդ սպանությունների զոհ էր դարձել նաև Ս. Թեհլերյանի գերդաստանը:

Անդրադարձները պատմական անցյալի դեպքերին դատախազը որակել է դատական գործի հետ կապ չունեցող հանգամանքներ: Ավելին՝ նա պնդում էր, որ իր վրա անգամ չի ազդում այն, որ Թալեաթ փաշայի նկատմամբ Կ.Պոլսում մահվան դատավճիռ է կայացվել⁵¹: Չափազանց կարևոր էր, որ ինքը դատախազն էր փաստում Թալեաթի վերաբերյալ կայացված մահվան դատավճիռը, սակայն տարօրինակ էր, որ, կարևոր չհամարելով պատմական անցյալի դեպքերը, դատախազը բավական մանրամասն կանգ է առնում Առաջին աշխարհամարտի իրադարձությունների, մասնավորապես երիտթուրքերի կառավարության հանցագործությունների և նրա անդամներից մի քանիսի, այդ թվում՝ Թալեաթի նկատմամբ կայացրած մահվան դատավճիռի վրա:

Թեհլերյանի փաստաբան Վերթաուերը, իր պաշտպանական ճառում, անդրադառնալով պատմական իրադարձությունների վերաբերյալ դատախազի դատողություններին, կրկին բոլորին հիշեցրեց, որ Թալեաթին իր երկրում դատապարտել են մահվան հայերի զանգվածային սպանությունները կազմակերպելու համար: Պաշտպանը նշում է, որ եթե գերմանական դատարանը չի ցանկանում ճանաչել այլ երկ-

⁴⁹ Судебный процесс Талаата паши, под редакцией С. Степаняна, Ер., 2007, с. 177.

⁵⁰ Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարությունը, Եր., 1990, էջ 49:

⁵¹ Судебный процесс Талаата паши, с. 180.

րի դատարանի վճիռը, ապա այդ դեպքում այն իրավունք չունի պահանջելու, որ մյուսները ճանաչեն իր դատավճիռները: Ընդ որում Վերթաուերն ընդգծում էր, որ Թալեաթին մահապատժի դատավճիռ է կայացրել ոչ թե Թուրքիայի սովորական դատարանը, այլ ռազմական տրիբունալը, որը արդարացի դատավճիռ էր կայացրել Թալեաթի և նրա հանցակիցների նկատմամբ⁵²:

Վերթաուերի նման մեկնաբանությունները չափազանց կարևոր էին այն իմաստով, որ նախ շեշտվում էր տվյալ հանցագործության ու դատավարության օրգանական պատճառա-հետևանքային կապը Հայոց ցեղասպանության ու երիտթուրքերի դատավարության և մասնավորապես թուրքական ռազմական տրիբունալի դատավճիռի միջև, ինչի հիման վրա կատարվում է այն պնդումը, որ գերմանական դատարանն անպայման պետք է հաշվի առնի թուրքական ռազմական տրիբունալի մահվան դատավճիռը մասնավորապես Թալեաթի նկատմամբ, մանավանդ որ վկաների ցուցմունքներից հետո բոլորը համոզվեցին այդ վճռի արդար ու հիմնավոր լինելու հարցում: Պաշտպանի ճառում շեշտվում էր Թալեաթի ու նրա հանցակիցների կատարած հանցագործությունների հատուկ տեսակն այն ժամանակվա միջազգային իրավունքի տեսանկյունից՝ պատերազմական հանցագործություններ, որոնք կատարած անձը հանցագործ էր, ոչ միայն իր պետության տարածքում, այլև նրա սահմաններից դուրս, այդ թվում՝ Գերմանիայում: Այսպիսով, Վերթաուերը փորձում էր դատարանին ներկայացնել, որ տվյալ դեպքում գործ ունեն պատերազմական հանցագործի ֆիզիկական ոչնչացման հետ, որը խոսափել էր արդարադատությունից և որ մինչ այդ պահը հնարավոր չէր եղել ի կատար ածել օրինական ուժի մեջ մտած վճիռը:

Վերթաուերը նաև պնդում էր, որ հենց այդ մահապատժի դատավճիռն էր եղել Թալեաթի իր երկրից փախչելու և կեղծ փաստաթղթերով Գերմանիայում ապաստանելու համար: Փաստաբանը

նշում էր, որ գերմանական կառավարությունը թույլ չէր տա իր հայրենիքից փախած հանցագործին կեղծ փաստաթղթերով թաքնվել Գերմանիայում, եթե այդ կեղծիքը ժամանակին հայտնաբերվեր՝ նկատի ունենալով այն, որ նման անձանցից մեկը՝ Էսվեր փաշան դրանից առաջ փախել էր Գերմանիայից⁵³:

Պաշտպանը նշում էր, որ թուրքական ռազմական տրիբունալի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով Թալեաթ փաշան, Էսվերի, Ջեմալի և Նազըմի հետ միասին ճանաչվել է մեղավոր հայերի կոտորածների և անմեղներին պատժելու ծանր հանցագործության մեջ և մեղադրել իրեն նրանում, որ վիրավորում է այդ դատապարտյալներին՝ նրանց հանցագործներ անվանելով, մարդկանց, ովքեր օրինական դատավճռով մեղավոր են ճանաչվել ծանրագույն հանցագործությունների մեջ, հակասում է գերմանական օրենսդրությանը և նշանակում է չիմանալ այդ օրենսդրությունը⁵⁴:

Այս դատողություններն ակնհայտորեն ուղղված էին դատախազին, որն ամեն կերպ փորձում էր ներկայացնել, որ սպանվել է Գերմանիայի հավատարիմ դաշնակիցներից մեկը՝ ի դեմս Թալեաթի: Սրան պաշտպան Վերթաուերը հակադարձեց, որ պատերազմական հանցագործ Թալեաթը չի կարող համարվել Գերմանիայի դաշնակիցը, որ հնարավոր է նա եղել է նախկին պրուսական կամ գերմանական ռազմական կառավարության դաշնակիցը, որոնք չեն հարցրել գերմանացի ժողովրդի կարծիքը՝ Էսվերի ու Թալեաթի նմանների հետ դաշինք կնքելիս⁵⁵:

Այսպիսով, պաշտպանների մարտավարությունը կառուցված էր նրա վրա, որ հանցագործության կատարումը չժխտող Թեիլերյանն այն կատարել է ոչ թե աֆեկտի պայմաններում, այլ հայտնաբերել ու ի կատար է ածել հայերի զանգվածային սպանությունների համար մի-

⁵³ Նույն տեղում, էջ 214-215:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 235:

⁵⁵ Սողոմոն Թեիլերյանի դատավարությունը, էջ 189:

⁵² Նույն տեղում, էջ 213:

ջազգային հանցագործի օրինական ուժի մեջ մտած մահվան դատավճիռը, որը խոսափում էր արդարադատությունից՝ կեղծ փաստաթղթերով բնակվելով Բեռլինում:

Թեիլերյանի դատավարությունն այս տեսակետից ոչ այնքան զուտ իրավական, որքան քաղաքական ու բարոյական նշանակություն ուներ թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի համար, քանզի գերմանական դատարանը վճռում էր հայերի զանգվածային սպանությունների նկատմամբ իր վերաբերմունքի հարցը: Դատավարության ընթացքում, փաստորեն, քննարկվում էր հայերի զանգվածային սպանությունների համար Օսմանյան կայսրության ու նրա իրավահաջորդ Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը: Հատկանշական է, որ տվյալ հարցը քննարկում էր Օսմանյան կայսրության նախկին դաշնակից Գերմանիայի դատարանը, ուստի թուրքերի համար անաչառության հարցը քննարկման առարկա չպետք է դառնար:

1921 թ. հունիսի 3-ին երդվյալների որոշման համաձայն Սողոմոն Թեիլերյանը մեղավոր չէր ճանաչվում այն բանում, որ սպանել է Թալեաթ փաշային, ինչի հիման վրա գերմանական դատարանը վճռեց արդարացնել Թեիլերյանին և դատավարության հետ կապված բոլոր ծախսերը փոխանցել պետական զանձարանի հաշվին⁵⁶: Այսպիսով, դատավարության ողջ ընթացքից և վճռից ելնելով, կարելի է պնդել, որ գերմանական դատարանը երիտթուրքերի դատավարության թուրքական ռազմական տրիբունալի վճիռների հիման վրա արդարացրեց հայերի զանգվածային սպանությունների կազմակերպիչներից մեկին՝ Թալեաթ փաշային ֆիզիկապես ոչնչացնողին՝ Սողոմոն Թեիլերյանին: Այլ հիմքով Թեիլերյանին արդարացնել հնարավոր չէր, քանզի նա էլ չէր ժխտում, որ հենց ինքն էր կատարել այդ սպանությունը: Հակառակ պարագայում գերմանական դատարանը պետք է առաջնորդվեր այն ժամանակվա Գերմանիայի քրեական օրենսգրքի 211-րդ հոդվածով, որի համաձայն կանխամտածված սպանություն կատարած անձը են-

թակա էր մահապատժի: Նույն օրենսգրքի 213-րդ հոդվածով դատարանը կարող էր հաշվի առնել մեղմացուցիչ հանգամանքները, որ սպանվածը սպանողի և նրա հարազատների հետ դաժանորեն էր վարվել և հարկադրել է նրան վրեժխնդրության ու հանցագործություն կատարելուն, ինչի դեպքում մարդասպանը ազատագրվելու էր ոչ պակաս, քան վեց ամիս ժամկետով⁵⁷: Սակայն Թեիլերյանի նկատմամբ չկիրառվեցին գերմանական քրեական օրենսգրքի այս հոդվածները այն պատճառով, որ երդվյալները և դատարանը ճիշտ ընկալեցին այս գործի էությունն ու նշանակությունը:

Գերմանական դատարանի վճիռը մտահոգիչ էր թուրքերի համար ինչպես վճռի կայացման պահին, այնպես էլ մեր օրերում: Հատկանշական է, որ նախկին դաշնակից Գերմանիայից դժգոհ թուրքերը երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում՝ 1943 թ., դիմեցին հիտլերյան իշխանություններին Թալեաթի աճյունը վերադարձնելու խնդրանքով և, ստանալով համաձայնությունը, վերաթաղեցին այն Թուրքիայում⁵⁸: Պետական մակարդակով կատարված այս գործողությունը և Թալեաթի հետագա հերոսացումը նույնպես ակնհայտորեն վկայում է նոր Թուրքիայի կողմից Օսմանյան կայսրության քաղաքականության շարունակականության մասին:

Այս քայլի շարունակությունը եղավ նաև այն, որ ժամանակակից Թուրքիան փորձեց վիճարկել այդ դատական գործի վճիռը: Բեռլին գործուղվեց Թուրքիայի արդարադատության նախարարը, որը որպես Թեիլերյանի գործով դատավճռի անհիմն լինելու փաստարկ նշեց այն, որ դատավարությունն ավարտվել է ընդամենը երկու օրում և որ այդ ընթացքում նման կարևոր գործում հնարավոր չէր անաչառ ու օբյեկտիվ վճիռ կայացնել: Դատավարության երկօրյա ընթացքն իսկապես հարցերի տեղիք է տալիս, սակայն պետք է նշել, որ հենց դատարանը չցանկացավ լսել մյուս վկաների ցուցմունքները, որոնք Բեռլին էին եկել

⁵⁶ Судебный процесс Талаата пашы, с. 241.

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 62:

⁵⁸ Բարդակչյան Գ.Պ., Հիտլերը և հայերի ցեղասպանությունը, եր., 1991, էջ 46:

պատմելու Թալեաթի ու նրա հանցակիցների բազմաթիվ այլ ծանր հանցագործությունների մասին՝ համարելով, որ արդեն բավարար ապացույցներ կան վճիռ կայացնելու համար: Կարծում ենք, որ այդ ցուցմունքները չսելու պատճառը կայանում էր ոչ թե ապացույցների բավարար լինելու մեջ, այլ նրանում, որ նոր վկայությունների ժամանակ կարող էին ի հայտ գալ փաստեր, որոնք կբացահայտեին Գերմանիայի՝ իբրև Օսմանյան կայսրության դաշնակցի հանցակցությունը հայերի զանգվածային սպանությունների մեջ, որ Գերմանիան կարող էր միջամտել և առնվազն մեղմել հայերի նկատմամբ կատարվող հանցագործությունները, բայց ոչ մի գործնական քայլ չձեռնարկեց այդ ուղղությամբ: Թերևս այս հանգամանքներից ելնելով՝ դատարանն անհրաժեշտ չհամարեց դատավարության երկարաձգումը՝ հնարավոր անցանկալի շրջադարձերից խուսափելու նպատակով: Դատավարության արագ ընթացքի պատճառները թուրքերը պետք է փնտրեն հենց այս համատեքստում:

Այսպիսով, չնայած քեմալականների ջանքերին, գերմանական դատարանում Թալեաթ փաշայի սպանության գործը լիովին կարելի է համարել երիտթուրքերի դատավարության շարունակություն և թուրքական ռազմական տրիբունալների կայացրած վճիռների միջազգայնացման առաջին լուրջ քայլ:

***

Ազգային դատարաններում ցեղասպանության գործերի քննության տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի իսրայելական դատարանում Երրորդ ուսյի պետական գաղտնի ոստիկանության՝ գեստապոյի՝ հրեական հարցի վերջնական լուծման գործով զբաղվող հատուկ բաժնի նախկին ղեկավար Ադոլֆ Էյխմանի դատավարությունը: Էյխմանը, որը հրեշավոր դերակատարում էր ունեցել Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հրեաների ցեղասպանության իրագործման մեջ, կարողացել էր խուսափել Նյուրնբերգյան տրիբունալից և երկար տարիներ կեղծ փաստաթղթերով բնակվում էր Արգենտինայում: Սակայն

տարիներ անց՝ 1960 թ. նա հայտնաբերվեց և իսրայելական հատուկ ծառայությունների կողմից իրականացրած առևանգման հատուկ գործողության արդյունքում տեղափոխվեց Իսրայել, որտեղ էլ նրա դեմ դատավարություն սկսվեց: Էյխմանին առաջադրվեց չորս մեղադրանք՝ հրեաների սպանություն, ֆիզիկական և մտավոր ցավի պատճառում, հրեաներին այնպիսի կենսական պայմաններում պահելը, որոնք հաշվարկված էին ֆիզիկական ոչնչացման հասցնելու համար, և հրեաների ծնունդները խափանող միջոցների իրականացում⁵⁹: Նրան առաջադրված մեղադրանքները լիովին համապատասխանում էին ոչ միայն Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրությանը, այլև ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդվածներին: Դա պատահական չէր, քանի որ Էյխմանին դատում էին 1951 թ. «Նացիստներին և նացիստների հետ համագործակցածներին պատժելու մասին» Իսրայելի օրենքով, որը մշակվել էր նշված փաստաթղթերի դրույթների հիման վրա⁶⁰: 1961 թ. դեկտեմբերի 15-ին իսրայելական դատարանը Էյխմանին մեղավոր ճանաչեց ներկայացված բոլոր մեղադրանքներով և դատապարտեց մահվան: Սակայն վերջինիս փաստաբաններն այդ վճիռը բողոքարկեցին Իսրայելի Գերագույն դատարանում:

Էյխմանի պաշտպաններն իրենց բողոքը կառուցում էին այն փաստարկի վրա, որ Իսրայելի դատարանն իրավասու չէր քննելու այն հանցագործությունների գործերը, որոնք կատարվել են նրա տարածքից դուրս և մինչև այդ պետության ձևավորումը, ինչը, նրանց կարծիքով, միջազգային իրավունքի խախտում էր: Սակայն 1962 թ. դեկտեմբերի 12-ին Իսրայելի Գերագույն դատարանը մերժեց Էյխմանի փաստաբանների բողոքը և ուժի մեջ թողեց իսրայելական դատարանի վճիռը:

⁵⁹ William Schabas, *Genocide in International Law*, Cambridge University Press, 2000, p. 387.

⁶⁰ A-G Israel v. Eichmann, (1968) 36 ILR 5 (District Court of Jerusalem), Paras. 20-22. District Court Jerusalem, December 11, 1961, "The Attorney General of the Government of Israel v. Eichmann (case No. 40/61)," *American Journal of International Law*, 1962, p. 814.

Գերագույն դատարանը, Էլիսմանի փաստաբանների փաստարկներից պատասխանելիս, հղում կատարելով Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրության ու վճիռների, ինչպես նաև 1948 թ. ցեղասպանության կոնվենցիայի դրույթներին, նշեց, որ այն հանցագործությունները, որոնցում մեղադրվում է Էլիսմանը, համարվում են միջազգային հանցագործություններ՝ «պատերազմական հանցագործություններ» և «մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ», որոնք դատապարտելի են ըստ միջազգային իրավունքի⁶¹: Դրանից ելնելով՝ դատարանը եզրակացրեց, որ Նյուրնբերգյան տրիբունալի վճիռներն Իսրայելի դատարանն իր համար նախադեպային է համարել, քանզի ցանկացած պետության դատարան դրանք անտեսելու իրավունք չունի: Գերագույն դատարանի վճռում նշվում էր նաև, որ «Նյուրնբերգյան սկզբունքները», որոնք քրեական պատասխանատվություն են նախատեսում նշված հանցագործություններ կատարած անձանց համար, հանդիսանում են միջազգային սովորույթային իրավունքի անբաժան մասը: Դա հաստատվել էր նաև ՄԱԿ-ի բանաձևով, որով Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրությունն ու վճիռները ճանաչվել էին միջազգային իրավունքի սկզբունքներ, ինչն ամրագրվել էր նաև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության վերաբերյալ Միջազգային դատարանի 1951 թ. խորհրդատվական եզրակացության մեջ:

Վերը նշվածը հիմք էր տալիս Գերագույն դատարանին եզրակացնելու, որ 1951 թ. «Նացիստներին և նացիստների հետ համագործակցածներին պատժելու մասին» օրենքի ընդունումով, որի դրույթները խախտելու համար էլ Էլիսմանը դատապարտվում էր, դատարանը գտնում էր, որ Կենսետն ընդամենը տեղայնացրել էր միջազգային իրավունքի նորմերը⁶²:

Արգենտինայից Էլիսմանի առևանգման ու Իսրայել անօրինական տեղափոխման առնչությամբ դատարանը նշեց, որ այդ առումով

⁶¹ Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, с. 38.

⁶² Նույն տեղում, էջ 39:

խախտվել է ոչ թե դատապարտյալի, այլ նրան ապաստան տված պետության ինքնիշխանության իրավունքը, և այդ առումով հարցը պետք է լուծվի միջազգային մակարդակում, բայց անգամ դա չի կարող հիմք լինել նման ծանր հանցագործության մեջ մեղադրվող հանցագործին արդարացնելու համար: Նշվում էր, որ արդարադատությունից թաքնվող հանցագործներին արտահանձնելու մասին երկու պետությունների՝ Արգենտինայի և Իսրայելի միջև պայմանագրի բացակայության պայմաններում և անգամ նման համաձայնագրի առկայության դեպքում էլ, հանցագործը, փաստորեն, չի հանձնվել արդարադատությանը, ուստի դատարանը կարիք չունի քննելու հանցագործի ձերբակալման և դատաքննության վայր տեղափոխելու իրավաչափության հարցերը⁶³: Իսրայելի Գերագույն դատարանը միաժամանակ ոչ երկիմաստորեն նշում էր, որ նախ Էլիսմանը միջազգային արդարադատությունից թաքնվող անձ է, որին առժամանակ հաջողվել էր խուսափել Նյուրնբերգյան դատարանի առջև կանգնելուց, և նրան ապաստան տվող պետությունը որոշակի մեղքի բաժին ունի նրանում, որ արդարադատությանը չի հանձնել միջազգային հանցագործին, ուստի անգամ Արգենտինայի ինքնիշխանության որոշակի խախտումը դիտվում է իրավաչափ: Այս առումով դատարանը նշում էր, որ շահագրգիռ պետությունը կարող է ներել իր ինքնիշխանության խախտումը և հրաժարվել բողոքներից՝ ներառյալ հանցագործին իրեն արտահանձնելու պահանջից կամ դա անել լուռ համաձայնության միջոցով⁶⁴:

Տվյալ պարագայում Էլիսմանի դատավարությունը պետք է համարել Նյուրնբերգյան դատավարության օրգանական շարունակությունը՝ ճիշտ այնպես, ինչպես Թալեաթ փաշայի սպանության գործի

⁶³ Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, с. 41.

⁶⁴ Սկզբնական շրջանում Արգենտինան բողոքեց Էլիսմանի անօրինական առևանգման դեմ և հարցը բարձրացրեց ՄԱԿ-ում՝ Իսրայելին մեղադրելով իր ինքնիշխանությունը կոպտորեն խախտելու մեջ և պահանջում էր Էլիսմանի անհապաղ արտահանձնումը: Սակայն հետագայում, հաշվի առնելով Իսրայելի փոխադարձ մեղադրանքները, Արգենտինան չպնդեց իր պահանջների վրա:

քննությունը գերմանական դատարանում հանդիսանում էր երիտթուրքերի դատավարության տրամաբանական շարունակությունը: Այս երկու դատավարությունների ընդհանրությունը կայանում է նրանում, որ Թալեաթը և Էլիմանը, կատարելով ցեղասպանություն հանցագործություն, փորձում էին խուսափել արդարադատությունից և կեղծ փաստաթղթերով ապաստան էին գտել այլ պետություններում: Դրանով է թերևս պայմանավորված երկու դատավարությունների մյուս ընդհանրությունը, որը կայանում է նրանում, որ Թալեաթին և Էլիմանին հայտնաբերելու և պատասխանատվության ենթարկելու գործողությունները կատարվել են որոշակի իրավական շեղումներով: Առաջին դեպքում Թալեաթի օրինական վճիռն ի կատար է ածվել ոչ թե նրան մահվան դատապարտած Թուրքիայի կամ միջազգային արդարադատության, այլ Սոդոմոն Թեիլերյանի կողմից: Երկրորդ դեպքում Էլիմանին առևանգող իսրայելական հատուկ ծառայությունները ստիպված էին խախտել Արգենտինայի ինքնիշխանությունը, որպեսզի իսրայելական դատարանը միջազգային արդարադատություն իրականացնի Նյուրնբերգյան տրիբունալից խուսափած նացիստ հանցագործի նկատմամբ:

Երկու գործընթացների տարբերությունն էլ կայանում է նրանում, որ առաջին դեպքում անվանական ինքնիշխանություն ունենալու պայմաններում Թալեաթին պատասխանատվության ենթարկելու առաքելությունը կատարում էր ոչ թե հայկական պետությունը, այլ հայկական սփյուռքը, ավելի ստույգ՝ Դաշնակցություն կուսակցությունը, իսկ երկրորդ դեպքում դա իրագործվեց հրեական պետության պետական մարմինների կողմից: Երկրորդ կարևոր տարբերությունն էլ կայանում է նրանում, որ առաջին դեպքում դատավարությունն իրականացվեց ոչ թե հայկական պետությունում, այլ Թալեաթի ապաստանած երկրում՝ Գերմանիայում, իսկ Էլիմանին դատապարտողը հրեական պետությունն էր: Տվյալ պարագայում Թալեաթ փաշային ոչնչացնողին՝ Սոդոմոն Թեիլերյանին գերմանական դատարանի կողմից ազատ արձակվելը կարող է դիտվել որպես ավելի անաչառ դատավարություն, քան-

զի հանցագործի դատապարտումը զոհ ժողովրդի պետությունում չէր կարող այլ ավարտ ունենալ, քան նրան մեղավոր ճանաչելը: Բոլոր դեպքերում, այս երկու դատավարություններն էլ քաղաքակիրթ աշխարհի կողմից գնահատվեցին հավուր պատշաճի և ընդունվեցին որպես այդպիսին, և կարող են լավ նախադեպային հիմք հանդիսանալ ցեղասպանության հանցագործությունները և մասնավորապես Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու համար:

1.3. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դատապարտումը ad hoc միջազգային տրիբունալներում

1.3.1. Նացիստական հանցագործների և ճապոնացի միլիտարիստների դատապարտումը Նյուրնբերգյան և Տոկիոյի միջազգային ռազմական տրիբունալներում

Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների և մասնավորապես «ցեղասպանություն» հանցագործության դատապարտման առումով պատմության մեջ հայտնի են մի քանի միջազգային տրիբունալներ, որոնցից երկուսը ստեղծվեցին Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո, իսկ մյուս երկուսը՝ 20-րդ դարի վերջին տարբեր հակամարտությունների ժամանակ տեղի ունեցած ցեղասպանությունների հետևանքով:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո միջազգային ռազմական տրիբունալ ստեղծելու գաղափարը պատկանում էր խորհրդային ղեկավարությանը, որը չէր կիսում պատերազմական հանցագործների նախադեպական որոշման հիման վրա պատժելու հակահիտլերյան կուլիցիայի մյուս ղեկավարների տեսակետը: 1945 թ. օգոստոսի 8-ին ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կառավարություն-

ների միջև ստորագրված համաձայնագրով* ստեղծվեց առաջին Միջազգային ռազմական տրիբունալը, որը կոչված էր պատասխանատվության կանչելու նացիստական Գերմանիայի պետական ու ռազմական գործիչներին: Տրիբունալի ստեղծման իրավասության և լիազորությունների հարցերը կարգավորվում էին համաձայնագրին կից ընդունված Միջազգային ռազմական տրիբունալի կանոնադրությամբ⁶⁴:

Տրիբունալը բաղկացած էր նշված երկրները ներկայացնող չորսական դատավորներից և տեղակալներից, այդ պետություններից յուրաքանչյուրը նշանակեց նաև իր գլխավոր մեղադրողին՝ համապատասխան անձնակազմով:

Կանոնադրության համաձայն տրիբունալն օժտված էր դատելու այն անձանց, ովքեր կատարել էին խաղաղության դեմ հանցագործություններ (ագրեսիվ պատերազմի կամ միջազգային պայմանագրերով ստանձնած պարտավորությունները խախտող պատերազմ ծրագրավորելը, հրահրելը և վարելը), պատերազմական հանցագործություններ (պատերազմ վարելու օրենքները և սովորույթները խախտող գործողություններ կատարելը), մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ (սպանություններ, բնաջնջում, ստրկացում, տեղահանություն և խաղաղ բնակչության նկատմամբ այլ դաժանություններ կատարելը) կատարած անձանց դատելու իրավունքով⁶⁵:

Գործնականում տրիբունալի գործունեությունը սահմանափակվեց Նյուրնբերգյան դատավարությամբ, որն ընթացավ 1945 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև 1946 թ. հոկտեմբերի 1-ը:

Դատական գործընթացի գլխավոր՝ նացիստական հանցագործների գործը անց էր կացվում Նյուրնբերգում (Գերմանիա) Միջազգա-

յին ռազմական դատարանում 1945 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև 1946 թ. հոկտեմբերը:

Գլխավոր նացիստական հանցագործների դատական գործընթացում մեղադրողներ էին հանդիսանում ԽՍՀՄ-ը, Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ը և Ֆրանսիան, իսկ դատարանի առջև էին կանգնած մեղադրյալներ՝ Հերման Վիլիելմ Գերինգը, Ռոտլիֆ Հեսսը, Իոհիմա ֆոն Ռիբենտրոպը, Ռոբերտ Լեյը, Վիլիելմ Կեյտելը, Էրնստ Կալտենբրունները, Ալֆրեդ Ռոզենբերգը, Հանս Ֆրանկը, Վիլիելմ Ֆրիկը, Հուլիոս Շտրեյխերը, Վալտեր Ֆունկը, Հելման Շախտը, Գուստավ Կրուպ ֆոն Բոլեն ունդ Գալբախը, Կարլ Դենիցը, Էրիխ Ռեդերը և այլոք, որոնք մեղադրվում էին ինչպես անհատապես, այնպես էլ որպես հետևյալ հանցավոր խմբավորումներից կամ կազմակերպություններից որևիցե մեկի անդամ, ներառյալ այնպիսի կառույցներ, ինչպիսիք են անվտանգության ծառայությունը, պետական գաղտնի ոստիկանությունը, գլխավոր շտաբը և գերմանական զինված ուժերի բարձրագույն հրամանատարությունը⁶⁶:

Նյուրնբերգյան գործընթացը դռնբաց էր այդ բառի ամենալայն իմաստով: Նրա ընթացքում հարցաքննվեցին 116 վկաներ, ուսումնասիրվեցին 143 գրավոր ցուցմունքներ, ինչպես նաև հիտլերյան Գերմանիայի կառավարական արխիվների հազարավոր պաշտոնական փաստաթղթեր⁶⁷: Այս առումով պետք է նշել, որ, ի տարբերություն երիտթուրքերի, որոնք հայերի ցեղասպանության իրագործման հրամանները գերազանցապես տալիս էին բանավոր կամ գաղտնի հեռագրերով, որոնք կարդալուց հետո ենթակա էին ոչնչացման, գերմանացիների պարագայում նրանց ամեն ինչ գրի առնելու և փաստաթղթավորելու բծախնդրությունը հանգեցրեց նրան, որ հակահիտլերյան կոալիցիայի երկրների ձեռքում պատերազմից հետո հայտնվեցին փաստաթղթերի հազարավոր թղթապանակներ, առանց որոնց

* Այդ համաձայնագրին հետագայում միացան Հունաստանը, Դանիան, Հարավսլավիան, Հոլանդիան, Չեխոսլովակիան, Լեհաստանը, Բելգիան, Եթովպիան, Ավստրալիան, Հոնդուրասը, Նորվեգիան, Պանաման, Լյուքսեմբուրգը, Հաիթին, Նոր Զելանդիան, Հնդկաստանը, Վենեսուելան, Ուրուգվայը և Պարագվայը (Решетов Ю.А., Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности, М., 1983, с. 134):

⁶⁴ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, М., 1967, с. 182.

⁶⁵ Международные суды и международное право, с. 61.

⁶⁶ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, с. 193.

⁶⁷ Международные суды и международное право, с. 61.

որոշակիորեն կղժվարանար նացիստ հանցագործների կատարած հանցագործությունների ապացուցման գործը⁶⁸:

Փորձառու պաշտպանական կողմն անընդհատ դիմում էր Միջազգային դատարանի Կանոնադրության նորմերի անիրավասության փաստարկին, համարելով այն օրենսդրություն «ex post facto», վիճարկելով ագրեսիայի հանցավորությունը, վկայակոչում անհնարինությունը տարբերել այն պաշտպանական պատերազմից: Մեղադրյալների փաստաբանները պնդում էին, որ չկա և չի կարող լինել նման օրենք, համաձայն որի կարելի է քրեական պատասխանատվության ենթարկել պետության ղեկավարներին ագրեսիայի համար: Պաշտպանները ձևացնում էին, որ չեն հասկանում ազգային և միջազգային իրավունքի նորմերի միջև առկա տարբերությունները: Խոսքը մասնավորապես nullum crimen sine lege՝ «չկա հանցագործություն առանց օրենքում նշումների» և դրանից բխող ու դրա հետ փոխկապակցված nullum poena sine lege՝ «չկա պատիժ առանց օրենքում նշումների» սկզբունքների մասին է, որոնք պաշտպանական կողմը բերում էր իր պաշտպանյալներին արդարացնելու համար: Մինչդեռ ակնհայտ է, որ միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերը կարող են ժամանակավորապես կասեցնել այս կամ այն դատավարական նորմերը միջազգային հանցագործությունների նկատմամբ, դրանք ընդհանուր առմամբ չեղյալ չհամարել: Դրա վառ օրինակ է հանդիսանում հռոմեական իրավունքից եկող nullum crimen sine lege և nullum poena sine lege ընդհանուր առմամբ օրինական սկզբունքները, որոնք չեն կարող կիրառվել այն դեպքում, երբ խոսքը միջազգային հանցագործություններ կատարած անձանց պատժելու անհրաժեշտության մասին է⁶⁹:

Նյուրնբերգյան տրիբունալում նացիստ հանցագործները մեղադրվում էին պատերազմական հանցագործություններ, մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ և այլ ծանր միջազգային

հանցագործություններ կատարելու մեջ և բնական է, որ Լոնդոնյան համաձայնագիրը և նրա անբաժան մասը կազմող՝ Միջազգային ռազմական տրիբունալի Կանոնադրությունը, հիմնվում էր ոչ թե ազգային իրավունքի նորմերի, այլ 1907 թ. Հաագայի և 1929 թ. Ժնևի կոնվենցիաներով և մի շարք այլ միջազգային ակտերով սահմանված սկզբունքների վրա⁷⁰:

Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը միջազգային իրավունքում ամրագրվել էին ագրեսիվ պատերազմն արգելող այլ փաստաթղթեր: 1924 թ. վեճերի խաղաղ կարգավորման մասին Ժնևի արձանագրությունը ստորագրվեց քաղաքակիրթ երկրների մեծամասնության կողմից, որով սահմանվեց, որ «ագրեսիվ պատերազմը... հանդիսանում է միջազգային հանցագործություն»⁷¹, Ազգերի լիգայի 1927 թ. սեպտեմբերի 24-ի դեկլարացիան նույնպես ագրեսիվ պատերազմը որակեց որպես միջազգային հանցագործություն⁷²:

Գերմանիան մյուս 62 պետությունների նման վավերացրել էր պատերազմից հրաժարվելու, որպես Բրիան-Կելլոգի պակտ հայտնի, 1928 թ. օգոստոսի 27-ի գլխավոր պայմանագիրը, որով նա հրաժարվում էր պատերազմից՝ որպես ազգային քաղաքականության գործիքից, և պարտավորվում էր մյուս երկրների հետ վիճելի հարցերը լուծել միայն խաղաղ ճանապարհով⁷³: Չնայած դրան, նա կոպտորեն խախտել էր իր ստանձնած պարտավորությունները:

Նյուրնբերգյան տրիբունալների դատավորները, քննելով պաշտպանական կողմի փաստարկները, դրանք անհիմն համարեցին և դատավճռում նշեցին. «Կանոնադրությունը չի հանդիսանում իշխանության կամայական իրականացում հաղթած ազգերի կողմից, այլ հանդիսանում է միջազգային իրավունքի արտահայտություն, որը գոյություն ունի նրա ստեղծման ժամանակից առաջ, և այդ իմաստով հանդիսա-

⁷⁰ Полторац А.И. Нюрнбергский процесс (основные правовые проблемы), М., 1966, с. 69-118.

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 81:

⁷² Решетов Ю.А., Борьба с международными преступлениями..., с. 81.

⁷³ Նույն տեղում:

⁶⁸ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, с. 212.

⁶⁹ Решетов Ю.А., Борьба с международными преступлениями..., с. 135-136.

նում է ներդրում միջազգային իրավունքի մեջ»⁷⁴: Տրիբունալը հաստատեց, որ «պատերազմը ըստ իր բնույթի՝ չարիք է: Նրա հետևանքները սահմանափակված չեն միայն պատերազմող կողմերով, այլ անդրադառնում են ողջ աշխարհի վրա: Այդ պատճառով ագրեսիվ պատերազմ սկսելը հանդիսանում է ոչ միայն միջազգային բնույթի հանցագործություն, այն հանդիսանում է ծանրագույն միջազգային հանցագործություն, որը տարբերվում էր պատերազմական հանցագործություններից նրանով, որ իր մեջ ներառում էր դրանց բոլոր չարիքները»⁷⁵:

Պաշտպանական կողմը դատավարության ընթացքում լայնորեն օգտագործեց նաև «պետության գործողության» տեսությունը: Նացիստ հանցագործների պաշտպանները՝ Յարիսը և Շրամերը պնդում էին, որ միջազգային իրավունքը դիտարկում է միայն պետության գործողությունները, բայց չի սահմանում պատիժ առանձին անձանց համար: Նրանք փորձում էին ապացուցել, որ բոլոր գործողությունների համար, որոնք կատարվել են պետության անունից, չեն կարող հանգեցնել անձնական պատասխանատվության⁷⁶: Հատկանշական է, որ նացիստ հանցագործների պաշտպաններն իրենց պաշտպանյալներին փորձում էին արդարացնել այն նույն տխրահռչակ տեսությամբ, որով երիտթուրք պարագլուխներին թուրքական ռազմական տրիբունալներում ջանում էին արդարացնել նրանց փաստաբանները:

Սակայն, ի պատասխան պաշտպանների առարկությունների, տրիբունալն իր դատավճռում հիշեցրեց նաև, որ Գերմանիան, ստորագրելով Վերսալյան պայմանագիրը, 228-րդ հոդվածով ճանաչել էր դաշանակից տերությունների իրավունքը «միջազգային տրիբունալին հանձնել այն անձանց, ովքեր մեղադրվում են անօրինական գործողություններ և ագրեսիվ պատերազմ վարելու մեջ»⁷⁷:

Գործողությունները կատարողների և առավել ևս պետության ղեկավարի, կամ կառավարող վերնախավի հրամանին ենթարկվելը, պաշտպանական կողմի կարծիքով, նույնպես պատժելի չեն: Արդյունքում ստացվում էր փակ շրջան. կառավարության անդամները գործում էին պետության անունից, իսկ մնացածները կատարում էին նրանց հրամանները, և, հետևաբար, ո'չ մեկը, ո'չ մյուսը քրեական պատասխանատվություն չպիտի կրեին: Տրիբունալն իր դատավճռում հերքեց այդ փաստարկները՝ հաստատելով. «Արդեն վաղուց ընդունվել է, որ միջազգային իրավունքը պատասխանատվություն է դնում ինչպես առանձին անձանց, այնպես էլ պետության վրա... Միջազգային իրավունքի դեմ հանցագործությունները կատարվում են մարդկանց կողմից, այլ ոչ թե վերացական կատեգորիաների, և միայն առանձին անձանց պատժման միջոցով, որոնք կատարել են նման հանցագործություն, կարող են պաշտպանվել միջազգային իրավունքի դրույթները ... Նա, ով խախտել է պատերազմի վարման օրենքները, չի կարող մնալ անպատիժ այն հիմքով, որ գործել է պետության հրամանի համաձայն, եթե պետությունը... դուրս է գալիս այն իրավական դաշտից, որը պարտադրված է նրան միջազգային իրավունքով»⁷⁸: Իսկ Միջազգային Ռազմական Տրիբունալի կանոնադրության 8-րդ հոդվածի համաձայն՝ հրամանի առկայությունը պատասխանատվությունից չի ազատում հանցավոր հրաման կատարած անձանց⁷⁹: Ի դեպ, այս սկզբունքն ամրագրվել էր դեռ 1921 թ. Լայպցիգի դատավարության ժամանակ, երբ Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ պատերազմական հանցագործություններ կատարած անձանց դատապարտելիս գերմանական դատարանը հայտարարեց, որ ղեկավարի հրամանը ենթակային կատա-

⁷⁴ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми т., Т. 1, М., 1987, с. 605.

⁷⁵ Международные суды и международное право, с. 62.

⁷⁶ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, с. 188.

⁷⁷ Версальский мирный договор, М., 1925, с. 83.

⁷⁸ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми т., т. 1, с. 609.

⁷⁹ Ответственность за военные преступления и преступления против человечества. Сборник документов, М., 1969, с. 30.

րած հանցագործության համար չի ազատում քրեական պատասխանատվությունից⁸⁰:

Նյուրնբերգյան տրիբունալում ԽՍՀՄ-ից, ԱՄՆ-ից, Մեծ Բրիտանիայից և Ֆրանսիայից նշանակված գլխավոր մեղադրողների եզրափակիչ ելույթներն առանձնանում էին միասնությամբ, որը չխաթարվեց երկու համաշխարհային ճամբարների միջև ուժեղացող առճակատման պայմաններում: Նրանք ոչ միայն հերքում էին պաշտպանական կողմի փաստարկները, այլև բացահայտեցին ֆաշիստական դիկտատուրայի ներքին մեխանիզմը, որի հիմքը կազմում էր նացիոնալ-սոցիալիստական գաղափարախոսությունը: Մեղադրողների ելույթներում հանրագումարի բերված անվիճելի ապացույցներին բարձր մեղադրյալների որակավորում ունեցող փաստաբաններն անկարող գտնվեցին հակադարձելու:

Օգոստոսի 31-ին դատական քննությունն ավարտվեց, և Տրիբունալը վերջին խոսքը տրամադրեց մեղադրյալներին: Փաստարկներ բերելով պատմությունից և միջազգային իրավունքից, ափսոսանք հայտնելով միլիոնավոր զոհերի առիթով, նացիստ նախկին ղեկավարները փորձում էին խուսափել դաժան պատժից: Նրանք նորից հայտարարում էին Հիտլերի շատ գործողությունների վերաբերյալ իրենց անտեղյակության մասին, նրա հրամանների հետ իրենց անհամաձայնության մասին, որոնց իբր անհնար էր հակադրվել:

1946թ. սեպտեմբերի 1-ին Տրիբունալը հեռացավ փակ նիստի՝ դատավճռի կայացման համար: Դատավարության այդ փուլի նախապատրաստական աշխատանքները սկսվել էին դեռ 1946թ. հուլիսի վերջին, երբ լավեցին մեղադրյալների փաստաբանների բոլոր ելույթները:

Տերությունների կողմից նշանակված դատավորների միջև, սակայն, հակասություններ առաջացան որոշ մեղադրյալների մեղքի չափի և նրանց պատժաչափերի որոշման ժամանակ: Հոկտեմբերի 1-ին՝ 403-րդ նիստի ժամանակ Տրիբունալի նախագահի կողմից առանձին՝

առանձին հրապարակվեց մեղադրյալներից յուրաքանչյուրի դատավճիռը: Միջազգային դատարանը Գերինգին, Ռիբենտրոպին, Կեյտելին, Ռոզենբերգին, Ֆրանկին, Ֆրիկին, Շտրեյխերին, Զաուկելին, Յոդլին, Ջեյս-Ինկվարտին, Կալտենբրոուներին և Բորմանին՝ դատապարեց մահապատժի կախաղանի միջոցով, Հեսսին, Ֆունկին և Ռեդերին՝ ցմահ բանտարկության, Շիրախին և Շպերլին՝ 20, Նեյրախին՝ 15, իսկ Դենիցին՝ 10 տարվա ազատազրկման: Սակայն ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից նշանակված դատավորների հակազդեցության արդյունքում Շախտը, Պապենը և Ֆրիչը արդարացվեցին, ինչին դեմ էին ԽՍՀՄ-ի և Ֆրանսիայի կողմից նշանակված դատավորները⁸¹:

Տրիբունալը հանցագործ կազմակերպություններ ճանաչեց նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցությունը, ՍՍ-ը, ՍԴ-ն և «Գեստապոն», սակայն հրաժարվեց հանցագործ կազմակերպություն ճանաչել հիտլերյան կառավարությունը, բարձրագույն հրամանատարությունը, Վերմախտի գլխավոր շտաբը, ինչպես նաև ՍԱ-ն⁸²:

Շախտի, Պապենի և Ֆրիչի արդարացումը, Հեսսի կյանքի խնայումը, գերմանական կառավարության, գերագույն հրամանատարության և Վերմախտի գլխավոր շտաբի հանցագործ կազմակերպություն ճանաչելուց հարաժարվելը դրդեցին ԽՍՀՄ-ի կողմից նշանակված դատավոր Ի.Տ. Նիկիտչենկոյին հանդես գալ հատուկ կարծիքով, քանի որ, նրա կարծիքով, այդ մասով դատավճիռը հակասության մեջ էր ապացույցների հետ և հիմնվում էր սխալ եզրահանգումների վրա⁸³:

Վերահսկիչ Խորհրդի նիստերում, որոնք անց էին կացվել հոկտեմբերի 9-10-ին Բեռլինում, մեղադրյալների կամ նրանց պաշտպան-

* Բորմանի նկատմամբ մահապատժի դատավճիռը կայացվեց հեռակա կարգով, քանի որ նա տրիբունալի կողմից չէր հայտնաբերվել: Այս հարցում նույնպես նկատվում է Նյուրնբերգյան տրիբունալի և թուրքական ռազմական տրիբունալների միջև, որոնք Թալեթի, Էնվերի, Ջեմալի, Նազըմի մահվան վճիռները նույնպես կայացրեցին հեռակա կարգով՝ վերջինների՝ երկրից փախուստի դիմելու պատճառով:

⁸⁰ Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8 т., т. 8, М., 1999, с. 8.

⁸² Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, с. 199-200.

⁸³ Նույն տեղում, էջ 200:

⁸⁰ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, с. 246.

ների խնդրագրերին՝ ներում շնորհելու մասին մերժվեցին, մերժվեց նաև իր ցմահ բանտարկությունը գնդակահարությանը փոխարինելու Ռեդերի խնդրագիրը⁸⁴:

Միջազգային ռազմական տրիբունալի կողմից մահվան դատապարտված մեղադրյալները 1946թ. հոկտեմբերի 16-ի գիշերը կախաղան բարձրացվեցին Նյուրնբերգյան բանտի բակում: Իսկ ազատագրված ռատապարտված հանցագործներն իրենց պատիժը կրեցին Բեռլինից ոչ հեռու գտնվող Շպանդաու բանտի մենախցերում:

Չնայած Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացքում դատավորների որոշ անհամաձայնություններին, պետք է նշել, որ Միջազգային ռազմական տրիբունալը հսկայական ներդրում ունեցավ պատերազմից հետո արդարադատության հաստատման և խաղաղության պահպանման գործում: ՄՌՏ-ի Կանոնադրությունը և նրա դատավճիռը դարձավ միջազգային իրավունքի առաջընթացի և հետագա զարգացման կարևորագույն ուղենիշը, սկիզբ դրեց «նյուրնբերգյան իրավունքի» ձևավորմանը, այսինքն՝ այն իրավական նորմերի համակարգին, որը կոչված էր պահպանել խաղաղությունը, պայքարել ագրեսիայի դեմ ու պատասխանատվության ենթարկել պատերազմական հանցագործություններ ու մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ ծրագրողներին, կազմակերպիչներին ու իրագործողներին:

Նյուրնբերգի սկզբունքները հաստատվեցին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Անասմբլեայի 1946թ. դեկտեմբերի 11-ի և 1947թ. նոյեմբերի 27-ի բանաձևերով՝ որպես միջազգային իրավունքի համընդհանուր նորմեր: Դրանց հիման վրա հետագայում ընդունվեցին 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Տեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» և 1968 թ. նոյեմբերի 26-ի «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հան-

ցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիաները:

Շոտով առաջացավ երկրորդ՝ Հեռավոր Արևելքի միջազգային տրիբունալի ստեղծման անհրաժեշտությունը: Երկրորդ Միջազգային ռազմական տրիբունալը նախատեսված էր ճապոնացի գլխավոր հանցագործներին դատելու համար, և այն ստացավ Տոկիոյի տրիբունալ անվանումը: Նրա գործունեության իրավական հիմքում, Նյուրնբերգյան տրիբունալի նմանությամբ, ընկած էր մի շարք երկրների կողմից ստորագրված համաձայնագիրն ու դրան կցված կանոնադրությունը: Բայց, ի տարբերություն Նյուրնբերգյան տրիբունալի, Տոկիոյի տրիբունալում ընդգրկված էին 11 պետություններ՝ ԽՍՀՄ-ը, ԱՄՆ-ը, Չինաստանը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Նիդերլանդները, Կանադան, Ավստրալիան, Նոր Զելանդիան, Հնդկաստանը և Ֆիլիպինները: Նախատեսվում էր, որ լինելու է միայն մեկ գլխավոր մեղադրող, որը նշանակվելու էր Ճապոնիայում օկուպացիոն զորքերի գլխավոր հրամանատարի, այսինքն՝ ԱՄՆ-ի կողմից⁸⁵: Տրիբունալում ներգրավված մյուս բոլոր պետությունները պետք է նշանակեին լրացուցիչ մեղադրողներին: Տոկիոյի դատավարությունն ընթացավ 1946 թ. մայիսից մինչև 1948 թ. նոյեմբերի 12-ը և ավարտվեց ճապոնացի գլխավոր հանցագործների դատավճիռների հրապարակումով⁸⁶:

Ճապոնացի հանցագործներին պաշտպանում էին ավելի քան 90 փաստաբաններ: Յուրաքանչյուր մեղադրյալ ուներ 3-4 փաստաբան, այն դեպքում, երբ Նյուրնբերգյան դատավարության ժամանակ նացիստ հանցագործներին թույլ էր տրվել ունենալ մեկական պաշտպան, ընդ որում նրանք գերմանացիներ էին, իսկ այս դեպքում ճապոնացի միլիտարիստների իրավունքները տրիբունալում պաշտպանում էին նաև ամերիկացի փաստաբանները⁸⁷:

⁸⁵ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, с. 217.

⁸⁶ Международное право. с. 452.

⁸⁷ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, с. 217-218.

⁸⁴ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми т., т. 7, М., 1961, с 545-548.

Տոկիոյի տրիբունալին էին հանձնվել ճապոնացի նախկին 28 բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնց թվում էին վարչապետներ, արտաքին գործերի և ռազմական նախարարներ, Քվանտոնյան բանակի բարձրաստիճան սպաներ և այլոք, որոնք, ինչպես նացիստ հանցագործները, մեղադրվում էին խաղաղության դեմ կատարված հանցագործություններում, պատերազմական հանցագործություններում և մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններում: Տոկիոյի տրիբունալը մեղադրական դատավճիռներ հրապարակեց 25 մեղադրյալների վերաբերյալ, որոնցից 7-ը՝ Տոձիոն, Իտազակին, Հիրոտան, Մացուին, Դոհիսարան, Կիմուրան և Մուտոն դատապարտվեցին մահվան կախաղանի միջոցով, 16 մեղադրյալներ դատապարտվեցին ցմահ բանտարկության, Տոգոն՝ 20, իսկ Սիգեմիցուն՝ 7 տարվա ազատազրկման, 3 մեղադրյալների մեղքն էլ չհաստատվեց և նրանք ազատ արձակվեցին⁸⁸:

Ինչպես Նյուրնբերգյան, այնպես էլ Տոկիոյի տրիբունալում դատավճիռի հրապարակումից առաջ տարբեր երկրներ ներկայացնող դատավորների մոտեցումների մեջ նկատվեցին որոշ տարբերություններ ու հակասություններ: Տոկիոյի տրիբունալի երեք դատավորներ դեմ էին դատավճիռին և դրան կցեցին իրենց հատուկ կարծիքները, որոնցում առաջ էր քաշվում այն միտքը, որ մեղադրյալները դատապարտվել են միջազգային իրավունքի նոր, այլ ոչ թե հանցագործությունների կատարման ժամանակ գործող նորմերի հիման վրա⁸⁹: Այսինքն՝ այս դեպքում ոչ թե դատապարտյալների պաշտպանները, այլ միջազգային տրիբունալի որոշ դատավորներն էին առաջ քաշում *nullum crimen sine lege* և *nullum poena sine lege* սկզբունքները, որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, չեն կարող կիրառվել ծանր միջազգային հանցագործություններում մեղադրվող անձանց արարքներն արդարացնելու համար: Տոկիոյի տրիբունալում դատավորների կողմից այս

սկզբունքների առաջքաշումն առնվազն տարօրինակ էր, քանզի դրանից առաջ տեղի ունեցած Նյուրնբերգյան տրիբունալը մերժել էր դրանք, երբ նացիստ հանցագործների պաշտպաններն այդ կերպ փորձում էին արդարացնել իրենց պաշտպանյալներին:

Այդուհանդերձ, Տոկիոյի տրիբունալի կողմից հրապարակված դատավճիռով ինչպես նացիստ հանցագործները, այնպես էլ ճապոնացի միլիտարիստները դատապարտվում էին ոչ միայն խաղաղության դեմ կատարած հանցագործությունների, այլև պատերազմական հանցագործությունների ու մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար: Հեռավոր Արևելքի միջազգային տրիբունալի դատավճիռում մանրամասն նկարագրված են ճապոնացի միլիտարիստների կողմից իրականացված զանգվածային սպանությունների դեպքեր, մասնավորապես 1937 թ. այսպես կոչված «Նանկինյան կոտորածը», որի հետևանքով ֆիզիկապես ոչնչացվեց Չինաստանի այն ժամանակվա մայրաքաղաքի՝ Նանկինի ավելի քան 300000 բնակիչ և զինաթափված չինացի զինվորներ: Գրավված տարածքների խաղաղ բնակչության նկատմամբ ճապոնական բանակի կողմից իրականացվում էին էթնիկ զտումներ, զազանություններ, հալածանքներ ու բռնություններ, ճապոնացի զինվորների կողմից նկատվել են անգամ տեղաբնիկների մարդակերության դեպքեր⁹⁰:

1948 թ. նոյեմբերի 22-ին գեներալ Մակարտուրը հաստատեց Տոկիոյի տրիբունալի վճիռը, ինչը ոչ նորմալ երևույթ էր, եթե հաշվի առնենք Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացակարգերը: Բայց դա Տոկիոյի տրիբունալի կանոնադրության մեջ ԱՄՆ-ի հատուկ դերի ամրագրման հետևանք էր, որը հետագայում վերածվեց արսուղի: Տոկիոյի միջազգային ռազմական տրիբունալի դատավճիռով մահվան դատապարտված Հիրոտայի և Դոհիսարայի փաստաբանները տարօրինակ կերպով փորձեցին բողոքարկել այդ վճիռները ոչ թե միջազ-

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 219-221:

⁸⁹ Международные суды и международное право, с. 63.

⁹⁰ Приговор Токийского международного военного трибунала. Стенограмма процесса от 12 ноября 1948 года, с. 1067.

գային վերաքննիչ ատյանում, այլ ԱՄՆ-ի Գերագույն դատարանում, որը ղեկավարվում է ընդունում նրանց գործը, ինչն աննախադեպ և ոչ իրավաչափ միջամտություն էր միջազգային տրիբունալի գործերին: Ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ միջազգային տրիբունալի անդամ պետություններից մեկի՝ ԱՄՆ-ի դատարանը կարող էր բեկանել միջազգային տրիբունալի դատավճիռը: Այս բողոքարկման հետևանքով հետաձգվեց նաև մյուս մահվան դատապարտվածների վճիռներն ի կատար ածելու գործընթացը:

Բնականաբար, այս ամենը հանգեցրեց միջազգային հանրության և Տոկիոյի տրիբունալում ներգրավված մյուս պետությունների դժգոհությանն ու բողոքին: Թերևս այս ճնշման տակ էր, որ ղեկավարների 20-ին ծայնների 6 դեմ և 1 կողմ հարաբերակցությամբ ԱՄՆ-ի Գերագույն դատարանը հրաժարվեց վերանայել Տոկիոյի միջազգային ռազմական տրիբունալների վճիռները⁹¹: Ակնհայտ էր, սակայն, որ իր այս գործելաոճով ԱՄՆ-ը կարող էր ընդհանրապես վարկաբեկել հետպատերազմյան արդարադատության ողջ գործընթացը:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ Նյուրնբերգյան և Տոկիոյի տրիբունալների գործունեության արդյունք պետք է համարել այն, որ ՄԱԿ-ի Ֆեդասպանության մասին կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածում ամրագրվեց նոր միջազգային տրիբունալների ստեղծման իրական հնարավորությունը:

1.3.2. Նախկին Հարավսլավիայի ու Ռուանդային ad hoc միջազգային տրիբունալների ստեղծումն ու գործունեությունը

Եթե Նյուրնբերգյան ու Տոկիոյի ad hoc տրիբունալները ստեղծվեցին միջազգային պայմանագրերի հիման վրա, ապա 20-րդ դարի վերջին ստեղծված Նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի ad hoc միջազգային տրիբունալների ստեղծման հիմքում ընկած էին ՄԱԿ-ի

Անվտանգության խորհրդի բանաձևերը: Սակայն, չնայած դրան, նոր ad hoc միջազգային տրիբունալներն իրենց կանոնադրություններում ամրագրեցին Նյուրնբերգյան սկզբունքները՝ այդպիսով ընդծելով նախկին տրիբունալների հետ իրենց ժառանգականությունը: Այսպես, պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններում մեղադրվող անձանց պաշտոնական դիրքի հանգամանքը որպես պատժի մեղմացման կամ պատասխանատվությունից ազատելու անթույլատրելիության սկզբունքը, որն առաջին անգամ ամրագրվել էր Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրության 7-րդ հոդվածում, ոչ պատահականորեն, այլ օրինաչափ ձևով իր արտացոլումը գտավ Նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի տրիբունալների կանոնադրությունների համապատասխանաբար 7-րդ և 6-րդ հոդվածներում⁹²:

Նախկին Հարավսլավիայի ad hoc միջազգային տրիբունալի (այսուհետ՝ ՆՀՄՏ) ստեղծման սկզբունքային համաձայնությունը ձեռք բերվեց 1993 թ. փետրվարի 22-ին հրապարակված զեկույցից հետո ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 808 բանաձևով, որին կցվել էր ստեղծվելիք տրիբունալի կանոնադրության նախագիծը: Գլխավոր քարտուղարն այս փաստաթուղթը 60 օր անց ներկայացրեց Անվտանգության խորհրդի քննարկմանը, վերջինս էլ 1993 թ. մայիսի 25-ի թիվ 827 բանաձևով հավանության արժանացրեց այն: Բանաձևի համաձայն, տարածաշրջանում միջազգային մարդասիրական իրավունքի լուրջ խախտումները դատական կարգով կարգավորելու նպատակով ստեղծվում էր ՆՀՄՏ-ը, որը քննելու էր 1991 թ. ի վեր նախկին Հարավսլավիայի տարածքում կատարված հանցագործությունները և պատասխանատվության էր կանչելու դրանում մեղավոր անձանց⁹³:

1993 թ. սեպտեմբերին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընտրեց ՆՀՄՏ-ի 11 դատավորների, որոնք ներկայացնում էին Ավստրալիան,

⁹² Кибальник А.Г., Современное международное уголовное право, с. 110.

⁹³ Резолюция S/Res/827(1993) принятая Советом Безопасности на 3217-м заседании 25 мая 1993 года, www.mup-info.com/mup/mtbu

⁹¹ Ромашкин П.С., Преступления против мира и человечества, с. 227.

Եգիպտոսը, Իտալիան, Չինաստանը, Մալազիան, Նիգերիան, Պակիստանը, ԱՄՆ-ը և այլ երկրներ, որոնք իրենց լիազորությունների կատարման անցան 1993 թ. նոյեմբերի 17-ից⁹⁴:

Տրիբունալի գործունեության նպատակներն ամրագրված էր նրա կանոնադրության հենց 1-ին հոդվածում՝ հանցագործություններ կատարած անձանց պատասխանատվության կանչելը, նոր հանցագործությունների կանխարգելումը, արդարության հասնելու ճանապարհով նախկին Հարավսլավիայի տարածքում խաղաղության վերականգնմանը նպաստելը և այլն: Կանոնադրության 2, 3, 4 և 5-րդ հոդվածներով հստակեցվում էր դատարանի իրավասությունը կոնկրետ հանցագործությունների գործեր քննելու նկատմամբ՝ 1949 թ. Ժնևի կոնվենցիաների լուրջ խախտումներ, պատերազմ վարելու օրենքների և սովորույթների խախտումներ, մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ և ցեղասպանություն⁹⁵:

Կանոնադրության 9-րդ հոդվածը ՆՀՄՏ-ին ազգային դատարանների նկատմամբ օժտում է նախապատվության իրավունքով, ինչը նշանակում էր, որ ՆՀՄՏ-ը կարող էր ցանկացած պետությունից պահանջել իր քննությանը հանձնել համապատասխան գործը ցանկացած փուլում, եթե գտներ, որ դա համապատասխանում է միջազգային արդարադատության շահերին: Մինևույն ժամանակ տրիբունալը կարող է իր իրավասության տակ գտնվող այս կամ այն գործերը փոխանցել նախկին Հարավսլավիայի պետությունների ազգային-պետական դատարաններին: Իր գործունեության ընթացքում այս տրիբունալը բազմիցս օգտվել է այդ իրավունքներից:

Կանոնադրության 11-րդ հոդվածը հստակեցնում էր ՆՀՄՏ-ի կառուցվածքը: Այն բաղկացած է երեք դատական և մեկ վերաքննիչ առյուծկալից կազմված դատական մարմնից, մեղադրողի գրասենյակից և քարտուղարությունից: ՆՀՄՏ-ում աշխատում էին 27 դատավորներ,

որոնք ընտրվել էին մրցութային կարգով ամբողջ աշխարհից, որոնցից 15-ը մշտական, իսկ 12-ը՝ ad litem, այսինքն՝ կոնկրետ գործի համար դատավորներ են⁹⁶: Այս սկզբունքը թերևս փոխառնված է ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի կանոնադրությունից, որտեղ նույնպես կան մշտական և ad hoc՝ տվյալ գործի համար նշանակված, դատավորներ:

Իր նախադեպային որոշումներում, որոնք վերաբերվում էին ցեղասպանությանը, մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններին և պատերազմական հանցագործություններին, տրիբունալը բազմիցս շեշտել է, որ անձի բարձր ղեկավար պաշտոնը չի կարող նրան ազատել դատական հետապնդումից: ՆՀՄՏ-ի կանոնադրության 7-րդ հոդվածը վերը նշված հանցագործությունների համար ամրագրում է միայն ֆիզիկական անձանց անձնական պատասխանատվությունը⁹⁷:

Տրիբունալը մեղադրանք առաջադրեց ավելի քան 160 մարդու, որոնց թվում էին պետության ղեկավարներ, վարչապետներ, բանակային շտաբների ղեկավարներ, ներքին գործերի նախարարներ, քաղաքական գործիչներ, զինվորական և ոստիկանական ուժերի ղեկավարներ: Այդ մեղադրանքները վերաբերում էին 1991 թ. մինչև 2001 թ. Խորվաթիայի, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի, Սերբիայի, Կոսովոյի, Մակեդոնիայի և նախկին Հարավսլավիայի Հանրապետության այլ տարածքներում տարբեր էթնիկ խմբերի նկատմամբ կատարված հանցագործություններին: Գլխավոր մեղադրյալների թվում կարելի է նշել Հարավսլավիայի նախագահ Սլոբոդան Միլոշևիչին, որի նկատմամբ գործը կարճվեց վերջինիս մահվան պատճառով, Բոսնիայի սերբական բանակի գլխավոր շտաբի ղեկավար Ռատկո Մլադիչին, Սերբական հանրապետության նախագահ և ուժերի գլխավոր իրամանատար Ռադովան Կարաջիչին և այլն⁹⁸:

Սակայն այս դատական առյուծկալի նկատմամբ լուրջ քննադատություն առաջացրեցին մասնավորապես Սլոբոդան Միլոշևիչի դա-

⁹⁶ Международное право, с. 453.

⁹⁷ www.mup-info.com/mup/mtbu/ustav/

⁹⁸ Международное публичное право, с. 568.

⁹⁴ Международное публичное право, с. 568.

⁹⁵ www.un.org/ru/law/icty/

տավարության ընթացքում թույլ տրված դատական սխալները, ընթացակարգային խախտումներն ու սուբյեկտիվ մոտեցումները⁹⁹:

ՆՀՄՏ-ի ստեղծման այս նույն գործընթացը կրկնվեց նաև Ռուանդայի միջազգային տրիբունալի (այսուհետ՝ ՌՄՏ) ստեղծման ժամանակ, որը հիմնադրվեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1994 թ. նոյեմբերի 8-ի N 955 բանաձևով¹⁰⁰: Պատահական չէ, ուստի, որ ՌՄՏ-ը գրեթե նույնությամբ կրկնեց ՆՀՄՏ-ի կառուցվածքը: Դեռ ավելին՝ վերաքննիչ դատական ատյանը ՆՀՄՏ-ի և ՌՄՏ-ի համար ընդհանուր է, այն բաղկացած է 7 դատավորներից, որոնցից 5-ը հանդիսանում են ՆՀՄՏ-ի, իսկ 2-ը՝ ՌՄՏ-ի մշտական դատավորներ: Երկու տրիբունալների ցանկացած վճռի բողոքարկում քննվում է այդ ընդհանուր վերաքննիչ ատյանի կողմից¹⁰¹:

ՌՄՏ-ի իրավասության ժամանակային սահմանները սահմանափակվում են 1994 թ. հունվարի 1-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակահատվածով¹⁰²: Ինչ վերաբերում է երկու տրիբունալների կանոնադրություններին, ապա պետք է նշել, որ թեև ՌՄՏ-ի կանոնադրությունը գրեթե ամբողջությամբ կրկնում է ՆՀՄՏ-ի կանոնադրությանը, հատկապես՝ ցեղասպանության և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների սահմանումների հարցում, այնուամենայնիվ, Ժնևի կոնվենցիայի և Լրացուցիչ II արձանագրության դրույթների խախտումների մասով ՌՄՏ-ի կանոնադրության մեջ թվարկված է հանցավոր գործողությունների ավելի լայն շրջանակ՝ հաշվի առնելով Ռուանդայի ցեղասպանության առանձնահատկությունները¹⁰³:

Ի տարբերություն ՆՀՄՏ-ի՝ ՌՄՏ-ում դատավորների թիվն ավելի քիչ է՝ 22 դատավոր, որոնցից 12-ը մշտական են, իսկ 10-ը ժամանա-

կավոր ad litem դատավորներ են և տրիբունալի նստավայրն էլ ոչ թե Հաագայում է, այլ Թանզանիայի Արուշա քաղաքում:

ՌՄՏ-ի առջև առաջին մեղադրյալները կանգնեցին 1996 թ. մայիսին: Տրիբունալը ցմահ ազատազրկման դատապարտեց Ռուանդայի նախկին վարչապետ Ժան Կամբանդային: Ռուանդայի տրիբունալում ընթացած դատավարությունների առանձնահատկություններից կարելի է նշել այն, որ տրիբունալը քննեց նաև ՉԼՄ-ների սեփականատերերի և լրագրողների գործերը, որոնք ցեղասպանության էին հրահրում: Օրինակ՝ «Կանգորո» թերթի խմբագիր Հասան Նգեդեն նույնպես դատապարտվեց ցմահ ազատազրկման, քանի որ իր թերթում տպագրել էր «Հուտոյի տաս պատվիրաններ» հոչակագիրը, որով հուտոների շրջանում ակնհայտ թշնամանք էր քարոզվում թուսիների նկատմամբ¹⁰⁴:

Այսպիսով, ՆՀՄՏ-ը և ՌՄՏ-ը նույնպես իրենց որոշակի ներդրումն ունեցան միջազգային քրեական իրավունքի զարգացման և պատերազմական հանցագործությունների, մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների ու ցեղասպանության դատապարտման գործում:

1.4. Զեղասպանության և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դատապարտումը միջազգային մշտական դատական ատյաններում

1.4.1. ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը և նրա դերը ցեղասպանության հանցագործության դատապարտման գործում

Առաջին մշտական միջազգային դատարանը, որը ստեղծվեց Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո, Միջազգային Արդարադա-

⁹⁹ Ավելի մանրամասն տե՛ս Мезяев А.В., Процесс против Слободана Милошевича в Гаагском трибунале. Записки из зала суда, книга 1 – Обвинительная часть, Казань, 2006.

¹⁰⁰ Резолюция 955(1994) принятая Советом Безопасности на 3454-м заседании 8 ноября 1994 года, [www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ResolutionSBOON955\(1994\).pdf](http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ResolutionSBOON955(1994).pdf).

¹⁰¹ Международное право, с. 453.

¹⁰² Международное публичное право, с. 568.

¹⁰³ Նույն տեղում, էջ 569:

¹⁰⁴ www.un.org/ru/law/icttr/

տոպայան Մշտական Պալատն էր (այսուհետ՝ ՄԱՄՊ), որը Ազգերի լիգայի հովանու ներքո սկսեց գործել 1921 թվականից: Թեև ՄԱՄՊ-ը ստեղծվեց Ազգերի լիգայի կանոնադրության 14-րդ հոդվածի հիման վրա ու ֆինանսավորվում էր լիգայի կողմից, այն, այնուամենայնիվ, չդարձավ լիգայի կառույց և նրա կանոնադրությունը լիգայի կանոնադրության մասը չէր կազմում, ինչպես դա առկա է ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի պարագայում¹⁰⁵: Այնուամենայնիվ, ՄԱՄՊ-ի ժառանգորդ հանդիսացող Միջազգային դատարանը, որը սկսեց գործել 1945 թ., շատ բան փոխառեց իր նախորդից: Սկզբնական շրջանում ՄԱՄՊ-ը բաղկացած էր 11 դատավորներից և 4 տեղակալներից, սակայն հետագայում դատավորների թիվը հասցվեց 15-ի¹⁰⁶: ճիշտ այնքան, որքան դատավոր այժմ ունի Միջազգային դատարանը: Մյուս բոլոր առումներով էլ հին ու նոր դատարանների միջև պահպանվեց շարունակականությունը: Հին դատարանի՝ ՄԱՄՊ-ի կանոնադրությունը դարձավ նորի՝ ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի կանոնադրության հիմքը, ինչն ամրագրվեց անգամ ՄԱԿ-ի կանոնադրության 92-րդ հոդվածով¹⁰⁷:

Իր գործունեության 20 տարիների ընթացքում ՄԱՄՊ-ը կայացրեց 30 որոշում և տվեց նույնքան խորհրդատվական եզրակացություն¹⁰⁸: 1945 թ. հոկտեմբերին ՄԱՄՊ-ը որոշում կայացրեց իր արխիվներն ու ունեցվածքը Միջազգային դատարանին փոխանցելու մասին: Հատկանշական է, որ ՄԱՄՊ-ի վերջին նախագահ սալվադորի խոսե Գուատավ Հերերոն ընտրվեց նոր միջազգային դատարանի առաջին նախագահ, իսկ նոր դատարանի քարտուղարությունը հիմնականում համարվեց ՄԱՄՊ-ի աշխատակիցներով¹⁰⁹: ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը նույնիսկ վերցրեց ՄԱՄՊ-ի կնիքը, որով հաստատվում են դատարանի որոշումները:

Սակայն, չնայած այս ամենին, 1945 թ. Սան-Ֆրանցիսկոյի համաժողովի անդամ պետությունները որոշեցին ստեղծել նոր միջազգային դատարան, քանի որ ինչպես Ազգերի լիգան, այնպես էլ հին դատարանը պատերազմից առաջ և դրա ընթացքում կաթվածահար էին եղել և չէին գործում, բացի այդ էլ, հակահիտլերյան կռաւիցիայից ԱՄՆ-ը և ԽՍՀՄ-ը չէին հանդիսանում ՄԱՄՊ-ի անդամներ¹¹⁰, ուստի որոշվեց ստեղծել նոր միջազգային դատարան՝ նոր միջազգային կազմակերպության՝ ՄԱԿ-ի կառույցում:

ՄԱԿ-ի կանոնադրության 7-րդ հոդվածի համաձայն, ի թիվս Գլխավոր ասամբլեայի, Անվտանգության խորհրդի, Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի ու Քարտուղարության, Միջազգային դատարանը հանդիսանում է այդ հեղինակավոր միջազգային կազմակերպության գլխավոր մարմիններից մեկը¹¹¹: Միջազգային դատարանի դերը հատկապես կարևորվում է պետությունների միջև վեճերի խաղաղ կարգավորման ժամանակ և պատահական չէ, որ ՄԱԿ-ի կանոնադրության 36-րդ հոդվածի 3-րդ կետի համաձայն Անվտանգության խորհուրդը պետությունների միջև իրավական բնույթի վեճերի կարգավորումը հանձնում է Միջազգային դատարանի իրավասությանը¹¹²:

ՄԱԿ-ի կանոնադրության 92-րդ հոդվածի համաձայն՝ Միջազգային դատարանը գործում է իր կանոնադրության հիման վրա, որը հանդիսանում է ՄԱԿ-ի կանոնադրության անբաժան մասը¹¹³: Դատարանն օժտված է կրկնակի գործառույթներով՝ միջազգային իրավունքի համաձայն իրավական բնույթի վեճերի կարգավորում և ՄԱԿ-ի լիազորը կամ մասնագիտացված կազմակերպությունների դիմելու դեպքում իրավական հարցերով խորհրդատվական եզրակացությունների տրամադրում:

Դատարանը բաղկացած է 15 դատավորներից, նրա գործունեության իրականացումն ապահովվում է Քարտուղարության կողմից,

¹⁰⁵ Международное право, отв. редакторы Г.В. Игнатенко, О.И. Глунов, М., 2009, с. 425.

¹⁰⁶ Международное право, отв. ред. Ф.И. Кожевников, М., 1987, с. 472.

¹⁰⁷ Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն, Եր., 2005, էջ 50:

¹⁰⁸ Международное право, с 472.

¹⁰⁹ www.un.org/ru/ictj/who_sits.shtml

¹¹⁰ Международное право, с. 472.

¹¹¹ Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն, էջ 10:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 23:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 50:

որը դատարանի վարչական մարմինն է: Դատարանի պաշտոնական լեզուներն անգլերենն ու ֆրանսերենն են, այդ լեզուներով են արտացոլվում դատավարության փաստաթղթերը, որոշումները, թեև կողմերից մեկի միջնորդությամբ նրան կարող է իրավունք տրվել օգտվել մեկ այլ լեզվից:

Սիջազգային դատարանի կանոնադրության 13-րդ հոդվածի համաձայն 15 դատավորներն ընտրվում են 9 տարի ժամկետով, սակայն 3 տարին մեկ իրականացվում է դատավորների 1/3-ի վերընտրություն, հաջորդ 5 դատավորների վերընտրությունը կատարվում է 6 տարի անց և վերջին 5 դատավորների վերընտրությունն իրականացվում է 9-րդ տարում, ընդ որում, գործող դատավորները կարող են վերընտրվել իրենց պաշտոնում¹¹⁴: Դատարանի կանոնադրության 10-րդ հոդվածի 1-ին կետով դատավորներն ընտրվում են Գլխավոր ասամբլեայի և Անվտանգության խորհրդի կողմից միաժամանակ և իրարից անկախ: Ընտրված են համարվում այն թեկնածուները, որոնք երկու մարմիններում էլ հավաքում են ձայների բացարձակ մեծամասնությունը¹¹⁵, ինչը հաճախակի վերաքվեարկությունների տեղիք է տալիս:

Դատարանի կանոնադրության 2-րդ հոդվածի համաձայն դատավորները, անկախ իրենց քաղաքացիությունից, պետք է օժտված լինեն բարձր բարոյական հատկանիշներով և լինեն միջազգային իրավունքի բնագավառում ճանաչված հեղինակություն ունեցող անձինք¹¹⁶: Դատավորների թեկնածուների առաջադրման ժամանակ առաջնորդվում են երկրագնդի բոլոր հատվածներից մասնակցություն ապահովելու սկզբունքով՝ 3-ական անդամ պետք է ընտրվի աֆրիկյան և ասիական երկրներից, հաջորդ խմբի հինգ անդամները պետք է ընտրվեն՝ Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից, ինչպես նաև Կանադայից, ԱՄՆ-ից, Ավստրալիայից և Նոր Զելանդիայից, 2-ական անդամներ ընտրվում են լատինամերիկյան և արևելաեվրոպական երկրներից՝ ներառյալ Ռու-

¹¹⁴ Международное право, отв. редакторы Г.В. Игнатенко, О.И. Глунов, с. 425.

¹¹⁵ Международное публичное право. Под редакцией К.А. Бекяшова, М., 1998, с. 142.

¹¹⁶ Международное право, отв. редакторы Г.В. Игнатенко, О.И. Глунов, с. 425.

սաստանի Դաշնությունը: Ընտրությունը կատարվում է այն սկզբունքով, որ մեկ երկրից միաժամանակ չեն կարող ընտրվել մեկից ավել դատավորներ: Այսպիսով, փորձ է կատարվում հավասարակշռություն պահպանել դատարանում և այն զերծ պահել քաղաքական ազդեցություններից, սակայն այս բաշխումը լիովին համապատասխանում է Անվտանգության խորհրդում տեղերի բաշխմանը: Ու թեև ոչ մի պետություն մեխանիկորեն չունի անդամություն դատարանի կազմում, այդուհանդերձ, դատարանում մշտապես ներգրավված են Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամ-պետությունների ներկայացուցիչները: Բացառություն է կազմում, թերևս, Չինաստանը, որը միայն 1967-1984 թթ. ներկայացուցիչ չի ունեցել¹¹⁷:

Այսպիսով, չնայած կանոնադրության 2-րդ հոդվածի պահանջին՝ կապված դատավորներին առաջադրվող պահանջների հետ, ակնհայտ է, որ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը և մասնավորապես նրա մշտական անդամները՝ միջուկային տերությունները, մշտապես ներկայություն ունենալով միջազգային դատարանում, որոշակի ազդեցություն ունեն դատարանի աշխատանքների վրա: Ճիշտ է, եղել են դեպքեր, երբ դատավորը որպես վեճի կողմ ներգրավված իր պետության դիրքորոշմանը դեմ է քվեարկել, սակայն այդ դեպքերը բացառություններ են:

Դատարանի կանոնադրության 25-րդ հոդվածի 3-րդ կետի համաձայն այն մշտական գործող մարմին է և իրավասու է դատական նիստեր անցկացնել քվորումի առկայության պայմաններում, երբ ներկա է 9 դատավոր: Սակայն 26-րդ հոդվածի 2-րդ կետով անհրաժեշտության դեպքում որոշ կարգի գործերի քննության համար կարող են ձևավորել առանձին ատյաններ՝ առանց ad hoc դատավորների, որոնք բաղկացած են առնվազն 3 դատավորներից, ինչն արվում է գործերի քննությունը պարզեցված և արագացված ընթացակարգով իրակա-

¹¹⁷ www.un.org/ru/iccj/who_sits.shtml

նացնելու նպատակով¹¹⁸, իսկ 27-րդ հոդվածով առանձին ատյանի կայացրած որոշումները համարվում են դատարանի որոշումներ¹¹⁹: 28-րդ հոդվածով ճշգրտվում է առանձին ատյանների ստեղծման կարգը, որոնք կարող են ստեղծվել ամեն տարի 5 դատավորների նշանակումով, որը դատավարությունն իրականացնում է արագացված ընթացակարգով: Որոշ կարգի գործերի քննության համար առանձին երեք դատավորների կազմով դատարանը կարող է ստեղծել մեկ կամ մի քանի առանձին ատյաններ: Օրինակ՝ 1993 թ. յոթ դատավորների կազմով ստեղծվեց էկոլոգիական հարցերով առանձին ատյան: Կանոնադրությամբ նախատեսված է նաև կողմերի հետ խորհրդակցելուց հետո առանձին գործի քննության համար ad hoc ատյանի ստեղծումը՝ կողմերի հետ համաձայնեցնելով դատավորների թվի և թեկնածությունների հարցը¹²⁰: Հոդված 27-ի համաձայն առանձին ատյանների կայացրած որոշումները համարվում են Միջազգային դատարանի որոշումներ: Երբ որոշվում է կոնկրետ գործը քննող դատավորների կազմը, դատարանի կազմն այլևս չի փոխվում մինչև որոշման կայացումը: Հրաժարականի կամ մահվան դեպքում դատավորները չեն փոխարինվում նորերով:

36-րդ հոդվածով դատարանի իրավասության տակ են գտնվում այն բոլոր գործերը, որոնք նրան են փոխանցում վեճի կողմերը, ինչպես նաև բոլոր այն հարցերը, որոնք նախատեսված են ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ կամ գործող պայմանագրերով ու կոնվենցիաներով¹²¹: Իսկ 38-րդ հոդվածի համաձայն, քննության վերջրած գործերի հետ կապված որոշումներ կայացնելիս դատարանն առաջնորդվում է միջազգային կոնվենցիաներով, միջազգային սովորույթով, իրավունքի համընդհանուր ընդունված նորմերով, իսկ որպես օժանդակ միջոց

օգտվում է դատական որոշումներից և միջազգային իրավունքի առավել հեղինակավոր մասնագետների դոկտրիններից¹²²:

Դատարանի կանոնադրության 51-րդ հոդվածը կրկնում է ՄԱԿ-ի կանոնադրության 94-րդ հոդվածի այն պահանջը, որ դատարանի որոշումները պարտադիր են այն պետությունների համար, որոնք հանդիսանում են տվյալ գործով կողմեր¹²³: ՄԱԿ-ի կանոնադրության 94-րդ հոդվածի 2-րդ կետի համաձայն այն դեպքում, եթե կողմերից մեկը չի կատարում Դատարանի որոշումը, ապա ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը մյուս կողմի խնդրանքով կարող է համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել որոշման ի կատար ածելու նպատակով¹²⁴: Իրավախախտ պետության հրաժարումը՝ կատարել միջազգային դատարանի որոշումը, կարող է որակվել որպես կրկնահանցանք, որը միաժամանակ հակադրվում է պատասխանատվության սկզբունքին¹²⁵: Պետության կողմից նման հրաժարումը պետք է դիտել որպես ծանրացուցիչ հանգամանք, ինչը հիմք է հանդիսանում նրա նկատմամբ միջազգային իրավական պատժամիջոցների կիրառման համար¹²⁶:

Իր գործունեության ընթացքում ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը քննել է 116 վեճեր և կայացրել ավելի քան 100 որոշումներ, իսկ ՄԱԿ-ի գլխավոր և մասնագիտացված մարմինների դիմումով տրվել է 24 խորհրդատվական եզրակացություն¹²⁷: Այս վիճակագրությունից պարզվում է, որ նրա կողմից քննված գործերից 80 %-ը պետությունների միջև վեճեր են, իսկ 20 %-ը՝ խորհրդատվական եզրակացություններ: Պատահական չպետք է համարել այն, որ գործերի կեսից ավելին տարածքային ու սահմանային հարցերին են վերաբերում, սակայն առավել կարևոր վեճերը կապված էին ուժի անօրինական կիրառման հետ:

¹¹⁸ Международное право, отв. ред. Ф.И. Кожевников, М., 1987, с. 474.

¹¹⁹ www.un.org/gu/iccj/statut.shtml

¹²⁰ Международное публичное право, с. 142.

¹²¹ Международное право, отв. редакторы Г.В. Игнатенко, О.И. Глунов, с. 426-427.

¹²² Международное право, отв. ред. Ф.И. Кожевников, с. 476.

¹²³ Международное право, отв. редакторы Г.В. Игнатенко, О.И. Глунов, с. 428.

¹²⁴ Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն, էջ 50-51:

¹²⁵ Василенко В.А., Ответственность государства за международные правонарушения. Киев, 1976, с. 77.

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 56:

¹²⁷ Международное право, отв. редакторы Г.В. Игнатенко, О.И. Глунов, с. 428, 430.

Տարածքային վեճերի գործերով դատարանը հասել է էական հաջողությունների, և նրա կայացրած որոշումները՝ կապված տարածքների և սահմանների հետ, կյանքի են կոչվել ու բոլոր երկրները, այդ թվում նրանք, որոնց դեմ դրանք կայացվել են, կատարել են դրա պահանջները: Շատ դեպքերում դատարանի կայացրած որոշումներից կողմերը վերցնում են այն իրավական հիմնավորումները, որոնք հետագայում օգտագործվում էին բանակցությունների հետագա ընթացքում վեճի կարգավորումն իրենց օգտին թեքելու նպատակով, ուստի երբեմն փոքր պետությունները միջազգային դատարանի միջոցով հասել են ավելի մեծ արդյունքների, քան կարող էին հասնել օգտագործելով այլ միջոցները:

Ինչ վերաբերվում է ցեղասպանության հանցագործության դատապարտման գործում ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի ունեցած դերակատարմանը, ապա այս առումով հիշատակման արժանի է «Բոսնիան և Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի» գործի քննությունը: Ի սկզբանե նշենք, որ այս գործի նկատմամբ միջազգային իրավունքի մասնագետների վերաբերմունքը միանշանակ չէ, քանզի որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ տվյալ դատավարության ժամանակ դատարանը միակողմանի մոտեցումներ է ցուցաբերել հօգուտ Բոսնիայի մահմեդականների՝ խախտելով սերբերի իրավունքները: Այս դատավարության մասին նման կարծիք են հայտնում հիմնականում սերբե և ռուսաստանցի հետազոտողները, որոնք նշում են, որ արևմտյան երկրները, իրենց քաղաքական նպատակներից ելնելով, ավելի հակված էին Բոսնիային պաշտպանելուն և դատավարության ժամանակ որոշակիորեն աջակցում էին վերջինին¹²⁸: Չնայած այդ դատավարության ընթացքում իսկապես նկատված որոշ թերություններին, այդուհանդերձ, այն կարևոր նշանակություն ունի ՄԱԿ-ի միջազգային դատա-

րանի կողմից ցեղասպանության հանցագործության համար ոչ թե ֆիզիկական անձանց, այլ պետությանը՝ Հարավսլավիային պատասխանատվության կանչելու տեսակետից: Միաժամանակ այն լավ նախադեպ կարող է դառնալ Հայոց ցեղասպանության գործով Թուրքիայի դեմ միջազգային դատարան հայցադիմում ներկայացնելու համար, ուստիև հարկ ենք համարում ավելի հանգամանորեն անդրադառնալ դրան:

1993 թ. մարտի 20-ին՝ Բոսնիայի տարածում քաղաքացիական պատերազմի ամենաթեժ պահին Բոսնիան և Հերցեգովինան ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան հայցադիմում ներկայացրեց Հարավսլավիայի՝ դեմ՝ պնդելով, որ վերջինս իր նկատմամբ խախտել և շարունակում է խախտել ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի դրույթները: Բոսնիան և Հերցեգովինան դատարանին ներկայացնում էր հետևյալ հիմնական պահանջները.

1. հաստատել, որ Հարավսլավիան իր մարմինների, ինչպես նաև իր վերահսկողության տակ գտնվող մարմինների միջոցով խախտել է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի իր պարտավորությունները՝ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի տարածքում կոնվենցիայում ամրագրված բոլոր հանցավոր գործողությունների միջոցով կանխամտածված ձևով իրականացնելով ոչ սերբ բնակչության, էթնիկ և կրոնական խմբերի, մասնավորապես մահմեդականների, մի մասի ոչնչացում,

2. Հարավսլավիային մեղավոր ճանաչել ոչ միայն ցեղասպանություն կատարելու, այլև ցեղասպանություն կատարելու հարցում հանցավոր համաձայնության գալու, ցեղասպանությանը հանցակցելու և դրա իրագործմանն օժանդակություն ցուցաբերելու մեջ,

3. Հարավսլավիային մեղավոր ճանաչել Բոսնիայի մահմեդականների նկատմամբ իրագործվող ցեղասպանությունը չկանխարգելե-

¹²⁸ Sb' u, օրինակ, Мезьев А.Б., Решение Международного суда по делу о применении Конвенции о предотвращении преступления геноцида и наказания за него (Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории). Некоторые вопросы фактов и международного права, «Казанский журнал международного права», N 1, Казань, 2007.

^{*} 2003 թ. Հարավսլավիայի Միլոշեմիլան հանրապետությունը վերակազմավորվեց Սերբիայի և Չերնոգորիայի Հանրապետության, իսկ 2006 թ. նրա կազմից Չերնոգորիայի դուրս գալուց հետո վերածվեց Սերբիայի Հանրապետության:

լու և ցեղասպանություն իրականացրած անձանց պատասխանատվության չենթարկելու մեջ,

4. հարկադրել Հարավսլավիային ցեղասպանության մեջ մեղադրվող բոլոր անձանց, այդ թվում՝ գեներալ Ռատկո Մլադիչին, անհապաղ հանձնել Նախկին Հարավսլավիայի Միջազգային Տրիբունային,

5. ապահովել Հարավսլավիայի կողմից նյութական վնասների հատուցման վճարումը Բոսնիային և Հերցեգովինային¹²⁹:

Հատկանշական է, որ, բացի մեղավորներին պատասխանատվության կանչելու պահանջներից, Բոսնիան և Հերցեգովինան բարձրացնում էին նաև ցեղասպանության հետևանքով մահմեդական բնակչությանը հասցված նյութական վնասների հատուցման պահանջը, ինչը նախադեպային կարող է դիտվել նաև Հայոց ցեղասպանության ընթացքում հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասների հատուցում պահանջելու համար:

Միաժամանակ հայցվորն իր հայցադիմումում, հիմնվելով Միջազգային դատարանի կանոնադրության 73-րդ հոդվածի վրա, պահանջվում էր Հարավսլավիայի նկատմամբ կիրառել ժամանակավոր միջոցներ¹³⁰:

1993 թ. ապրիլի 8-ին Բոսնիայի և Հերցեգովինայի հայցադիմումը վարույթ ընդունելուց հետո դատարանն իր առաջին որոշմամբ հաստատեց Բոսնիայի պահանջած ժամանակավոր միջոցները, որոնց համաձայն որոշեց, որ Հարավսլավիան, ելնելով Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայով ստանձնած իր պարտավորությունից, պետք է ձեռնարկի իր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցները ցեղասպանության իրագործումը կանխելու համար: Միևնույն ժամանակ 13 կողմ և 1 դեմ¹³¹ ձայների հարաբերակցությամբ ընդունվեց որոշում, որ Հարավսլավիան պետք է երաշխավորի, որ այն ռազմական, ռազմա-

կանացված կամ ոչ կանոնավոր ռազմական կազմավորումները, որոնք գտնվում են իր ենթակայության տակ կամ ստանում են իր աջակցությունը, ինչպես նաև ցանկացած կազմակերպություններ կամ մասնավոր անձիք, որոնք գտնվում են իր վերահսկողության, կառավարման կամ ազդեցության տակ, չկատարեն ցեղասպանային գործողություններ, հանցավոր համաձայնության չգան ցեղասպանություն կատարելու գործում, ցեղասպանություն կատարելու հրապարակային կոչեր չհնչեցնեն, կամ չհանցակցեն ցեղասպանության կատարմանը ինչպես Բոսնիայի և Հերցեգովինայի մահմեդական բնակչության, այնպես էլ ցանկացած այլ ազգային, էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական խմբի դեմ¹³²: Այսպիսով, առանց վերջնական որոշման, դատարանն արդեն իսկ պատասխանող կողմին հարկադրում էր կատարել Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի պարտավորությունները՝ Բոսնիայի պահանջով ժամանակավոր միջոցներ կիրառելով նրա նկատմամբ:

Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ այս ժամանակավոր միջոցները դատարանը պետք է տարածեր նաև Բոսնիայի և Հերցեգովինայի նկատմամբ, որովհետև հայտնի է, որ մինչև հայցադիմումի ներկայացումը Բոսնիայի սերբական բնակչությունը նույնպես ենթարկվել էր ժամանակավոր միջոցների որոշման մեջ թվարկված գործողություններին և երաշխիքներ չկային, որ դրանք չեն կրկնվի ապագայում: Սակայն դատարանը հակված էր դրանք միակողմանիորեն տարածել միայն Հարավսլավիայի վրա, ինչը հիմք է տալիս որոշ հետազոտողների պնդել, որ ժամանակավոր միջոցներ կիրառելու հենց այս որոշումը կանխորոշեց դատավարության հետագա ընթացքը և առանց Հարավսլավիայի մեղքի հաստատման ապահովեց դատարանի հակաձուլությունը դեպի Բոսնիայի իրավունքների պաշտպանությունը: Փաստորեն, այս քայլով Բոսնիան ակնհայտ մարտավարական առավելա-

¹²⁹ Mezyaev A.B., Решение Международного суда по делу Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории. <http://old.tisbi.org/science/Layout/2007/Liss1/Mezjaev.html>

¹³⁰ www.un.org/ru/icj/statut.shtml

¹³¹ Դեմ էր միայն ռուս դատավոր Նիկոլայ Տարասովը:

¹³² Application of the Convention on the Prevention and Pnnishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia (Serbia and Montenegro)), Request for Indication of Provisional Measures, Order of 8 April 1993.

յուն ստացավ Հարավսլավիայի նկատմամբ, քանզի ժամանակավոր միջոցների կիրառման մասին որոշում ընդունելուց հետո դատարանն ավելի թերահավատորեն էր վերաբերվում պատասխանող կողմի նախնական առարկություններին և հակված է դրանք մերժելուն:

Ինչ վերաբերվում է Հարավսլավիայի մարտավարությանը, ապա նա 1995 թ. Ներկայացրեց իր նախնական առարկությունները, որոնցով կասկածի տակ էր դնում թե՛ տվյալ գործը քննելու դատարանի իրավասությունը և թե՛ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի պահանջների իրավաչափությունը: Մասնավորապես Հարավսլավիան դատարանից պահանջում էր.

1. հաստատել, որ դատարանն իրավասու չէ քննելու տվյալ գործը,

2. հաստատել, որ Բոսնիայի և Հերցեգովինայի պահանջները չեն կարող ընդունվել ապացույցների կամ դրանց փաստացի ու իրավական հիմնավորվածության բացակայության պատճառով, կամ ելնելով այն փաստից, որ նշված գործողությունները չեն կարող ճանաչվել որպես Հարավսլավիայի կողմից կատարված գործողություններ¹³³:

Սակայն 1996 թ. հուլիսին դատարանն ամբողջությամբ մերժեց Հարավսլավիայի նախնական առարկությունները՝ համարելով, որ ինքն իրավասու է քննելու տվյալ գործը և Բոսնիայի և Հերցեգովինայի պահանջները հիմնավոր են:

Ոգևորված այդ հաջողություններով՝ Բոսնիան ջանում էր ապացուցել, որ Հարավսլավիայի կողմից մահմեդականների նկատմամբ կատարվել են Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում նշված բոլոր հանցավոր գործողությունները: Այսինքն՝ փորձ էր կատարվում Սրեբրենիցայի դեպքերը դարձնել դասական ցեղասպանության օրինակ¹³⁴:

¹³³ Мезяев А.Б., Решение Международного суда по делу Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории, <http://old.tisbi.org/science/Layout/2007/Liss1/Mezjaev.html>

¹³⁴ Մինչ այժմ ցեղասպանության դասական օրինակներ են համարվում միայն Հայոց ցեղասպանությունը և Ողջակիզումը, որոնց ժամանակ, ըստ ցեղասպանագետների, տեղի են ունեցել Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում թվարկված բոլոր 5 հանցավոր գործողությունները, մինչդեռ ցեղասպանություն որակելու համար բավական է դրանցից միայն մեկի կանխամտածված կատարման ապացուցումը:

Աբսուրդը հասավ նրան, որ Բոսնիան պնդում էր, որ սեռական բռնության ենթարկված բոսնիացի կանանցից հրաժարվում են նրանց ամուսինները, և նրանք չեն կարող նոր ամուսիններ գտնել: Ի պատասխան Բոսնիայի բերած փաստարկների՝ դատարանը նախ նշեց, որ Բոսնիայի կողմից խմբի բնութագրումը պետք է լինի ավելի հստակ, այլ ոչ թե այնպես, ինչպես ձևակերպված է հայցադիմումում՝ «ոչ սերբ բնակչություն»: Դատարանի կողմից մերժվեցին նաև խմբի ծնելիության վրա ազդելու բոսնիական կողմի պնդումները¹³⁴:

Նախնական առարկությունների մերժումից հետո՝ 1997 թ. Հարավսլավիան հակընդդեմ հայց ներկայացրեց Բոսնիայի և Հերցեգովինայի դեմ՝ կապված Բոսնիայում սերբերի ցեղասպանություն կատարելու հետ: Ի տարբերություն Բոսնիայի և Հերցեգովինայի՝ Հարավսլավիայի դեմ ներկայացրած հայցի, վերջինիս հակընդդեմ հայցն ավելի անխոցելի էր թե՛ փաստական հանգամանքների ներկայացման և թե՛ իրավական հիմնավորումների ու պահանջների ներկայացման առումով: Սակայն 2000 թ. աշնանը Հարավսլավիայում Սլոբոդան Միլոշևիչի կառավարության տապալումից հետո իշխանության եկած Ջինջիչի և Կոշտունիցայի կառավարությունը հետ կանչեց հակընդդեմ հայցը, ինչը ոչ միայն կոպիտ մարտավարական սխալ էր տվյալ դատավարության շրջանակներում, այլև հանցավոր գործողություն սեփական ժողովրդի նկատմամբ: Հաշվի առնելով նոր կառավարության արևմտամետ կողմնորոշումը, կարելի է ենթադրել, որ Հարավսլավիայի նոր իշխանություններն այդ քայլին գնացին արևմտյան երկրների ճնշման տակ, մինչդեռ հակընդդեմ հայցի գործի մեջ մնալը կարող էր որոշակիորեն ազդել դատավարության հետագա ընթացքի վրա: Այդ դեպքում արդեն Բոսնիան և Հերցեգովինան էր հայտնվելու պատասխանողի դերում և ստիպված էր լինելու ապացուցել, որ սերբերի

¹³⁴ Мезяев А.Б., Решение Международного суда по делу Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории, <http://old.tisbi.org/science/Layout/2007/Liss1/Mezjaev.html>

նկատմամբ ցեղասպանություն չի կատարվել, կամ որ իր իշխանություններն առնչություն չեն ունեցել այդ դեպքերի հետ:

Փոխարենը 2001 թ. ապրիլին Հարավսլավիան դատարանի 1996 թ. հուլիսի 11-ի նախնական առարկությունների վերաբերյալ կայացրած որոշման վերանայման գործընթաց նախաձեռնեց: Մարտավարական այս փոփոխությունը պայմանավորված էր նաև այդ երկրի քաղաքականության արմատական փոփոխություններով: Եթե նախկինում Սերբիան և Չերնոգորիան հավակնում էին ճանաչվել որպես Հարավսլավիայի Դաշնային Սոցիալիստական Հանրապետության իրավահաջորդ, ապա նոր իշխանությունները հրաժարվել էին դրանից և նոր առաջացած պետության հիմունքներով էին այն դարձրել ՄԱԿ-ի անդամ: Այս նոր հանգամանքներից ելնելով՝ Հարավսլավիան պահանջում էր, որ դատարանը վերանայի իր նախնական առարկությունների վերաբերյալ կայացրած որոշումը և հաստատի, որ իրավասություն չունի տվյալ գործը քննելու, քանի որ Հարավսլավիան ՄԱԿ-ի, հետևաբար նաև Միջազգային դատարանի կանոնադրության անդամ է դարձել միայն 2001 թ. նոյեմբերի 1-ին, այսինքն՝ 1993 թ. գործը քննության առնելու պահին նա ո՛չ ՄԱԿ-ի, ո՛չ Միջազգային դատարանի և ո՛չ էլ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի անդամ պետություն չի հանդիսացել¹³⁵:

Ակնհայտ էր, սակայն, որ այս նոր մարտավարությունը նախորդի համեմատ ավելի թույլ ու խոցելի էր, և դատարանը մերժեց բերված փաստարկները և 2003 թ. փետրվարի 3-ի նոր որոշմամբ մերժեց Հարավսլավիայի այս միջնորդությունը: Մյուս կողմից, իր մարտավարական սխալներով Բոսնիան նույնպես թուլացրեց իր դիրքերը: Արդյունքում դատարանը մերժեց Հարավսլավիային ուղղված ցեղասպանություն կատարելու նրա մեղադրանքները և վերջինիս մեղավոր ճանաչեց միայն Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ցեղասպանության

հանցագործությունը կանխարգելելու պարտավորությունը չկատարելու մեջ: Բոսնիայի տարածքում կատարված միակ ցեղասպանություն ճանաչվեց միայն 1995 թ. հոկտեմբերին Սրբերենիցայում տեղի ունեցած դեպքերը: Միջազգային դատարանի այս որոշումը հիմնվում էր Նախկին Հարավսլավիայի Միջազգային Տրիբունալի վճիռների վրա:

Բոսնիական կողմը պնդում էր, որ Սրբերենիցայի ցեղասպանությունը կատարվել է սերբական ռազմական կամ ռազմականացված կազմավորումների կողմից, որոնք ուղղորդվում էին Բելգրադից: Այս հարցի հետ կապված, սակայն, դատարանը որպես նախադեպ հիմք ընդունեց 1986 թ. «Նիկարագուան ընդդեմ ԱՄՆ-ի» գործի իր որոշումը, որի համաձայն անձինք, անձանց խմբերը կամ կառույցները կարող են հավասարեցվել պետական մարմիններին, եթե նրանք գործում են տվյալ պետությունից «լիակատար կախվածության մեջ», «արդյունավետորեն վերահսկվում են» նրա կողմից և գործիք են հանդիսանում տվյալ երկրի ձեռքում, անգամ եթե այդ փաստն ամրագրված չէ տվյալ երկրի ազգային օրենսդրությունում¹³⁶: Ինչ վերաբերվում է Սրբերենիցայի դեպքերում մեղադրվող սերբական ռազմական ու ռազմականացված կառույցների Հարավսլավիայից ուղղորդվելուն, ապա դատարանը նշեց, որ դա հաստատող բավարար ապացույցներ չեն ներկայացվել: Բոսնիական կողմի այն փաստարկները, որ գեներալ Մլադիչը և մյուս սպաները ներկայացնում էին սերբական պետությունը, կամ որ նրանցից ոմանք վարձատրվում էին վերջինի կողմից, դատարանը բավարար ապացույցներ չհամարեց, քանի որ դա չէր նշանակում, որ այդ սպաները յուրաքանչյուր կոնկրետ ռազմական գործողություն կատարելու համար Բելգրադից հստակ հրահանքներ են ստացել: Այսպիսով, բոսնիական կողմի Հարավսլավիային ցեղասպա-

¹³⁵ Mezejev A.B., Решение Международного суда по делу Босния и Герцеговина против Сербия и Черногория, <http://old.tisbi.org/science/Layout/2007/Liss1/Mezjaev.html>

¹³⁶ Дело о военной и военизированной деятельности в Никарагуа и против Никарагуа (Никарагуа против США), Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного суда (1948-1991), Нью-Йорк, 1993, с. 198-213.

նություն կատարելու կամ ցեղասպանության կատարմանը հանցակցելու մեղադրանքները մերժվեցին դատարանի կողմից:

Ինչ վերաբերվում է Բոսնիայի և Հերցեգովինայի հայցադիմումում նշված մյուս պահանջների հիմնավորվածությանը, ապա այս առումով դատարանը պետք է պարզաբաներ, թե Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան այդ հանցագործությունը կատարելու համար նախատեսում է միայն ֆիզիկական անձանց, թե նաև պետությունների պատասխանատվությունը, քանի որ Բոսնիայի գլխավոր պահանջը Հարավսլավիային որպես պետություն ցեղասպանության կատարման մեջ մեղավոր ճանաչելն էր: Բոսնիայի կարծիքով Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի IX հոդվածն ուղղակիորեն ցեղասպանություն չկատարելու պարտավորություն է դնում պետությունների վրա, քանի որ տվյալ հոդվածում արձանագրված է, որ «այսմանավորվող կողմերի միջև ներկա կոնվենցիայի մեկնաբանության, կիրառման և կատարման հարցերով վեճերը, ներառյալ ցեղասպանության կամ III հոդվածում թվարկված գործողությունների կատարման մեջ այս կամ այն պետության պատասխանատվությանը (ընդգծումը՝ Ա.Մ.) վերաբերող վեճերը վեճի կողմերից մեկի պահանջով հանձնվում են Միջազգային դատարանի քննությանը»¹³⁷: Իսկ Հարավսլավիայի դիրքորոշումը կայանում էր նրանում, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան այդ հանցագործության կատարման համար չի սահմանում պետության պատասխանատվություն, այլ ընդամենը պետություններին պարտավորեցնում է կանխարգելել նման դեպքերը և պատժել ֆիզիկական անձանց կողմից կատարվող դեպքերը, ուստի այս հարցը միջազգային քրեական իրավունքի շրջանակներում պետք է հանգեցվի ֆիզիկական անձանց անհատական պատասխանատվության հաստատմանը¹³⁸:

¹³⁷ Международное право в документах, сост. сборника Н.Т. Блатова, М., 1982, с. 337.

¹³⁸ Мезяев А.Б., Решение Международного суда по делу Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории. <http://old.tisbi.org/science/Layout/2007/Liss1/Mezjaev.html>

Տվյալ հարցով որոշում կայացնելիս դատարանը նշեց, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում այդ հանցագործության համար սահմանված է թե՛ ֆիզիկական անձանց և թե՛ պետությունների երկակի պատասխանատվություն: Հիմք ընդունելով Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի travaux preparatoires՝ դատարանը նշեց, որ կոնվենցիայի տեքստի կազմման ժամանակ պրեամբուլայի համապատասխան նորմերը փոխանցվել են նաև I հոդված, ուստի այն առանձին պարտավորություն է դնում մասնակից պետությունների վրա, որոնք ուղղակիորեն պարտավորվում են կանխարգելել ցեղասպանությունը: Իսկ ցեղասպանություն չկատարելու պարտավորությունը թեև անուղղակիորեն ամրագրված չէ I հոդվածում, սակայն, դատարանի կարծիքով, ցեղասպանությունը կանխարգելելու պարտավորությունների ստանձնումը ինքնաբերաբար պարտավորեցնում է պետություններին նաև չկատարել նման հանցագործություն: Հարավսլավիան փորձեց հակադրվել դրան՝ նշելով, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան պարտավորություն է դնում պետությունների վրա միայն առանձին ֆիզիկական անձանց հետապնդման ու պատժման առումով: Հակառակ պարագայում, ըստ սերբական կողմի, դատարանի որոշումը նշանակում է պետության քրեական պատասխանատվության սահմանում, ինչը, ըստ գործող միջազգային իրավունքի, անհեթեթություն է: Ի պատասխան դրա՝ դատարանը նշեց, որ խոսքը ոչ թե պետության քրեական պատասխանատվության սահմանման, այլ միջազգային իրավունքով ստանձնած պարտավորությունների չկատարման ու խախտման համար պետության պատասխանատվության կանչելու մասին է¹³⁹:

Պետության պատասխանատվության հարցում դատարանն առաջնորդվել է նաև ՄԱԿ-ի Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի

* Նախապատրաստական փաստաթղթեր:

¹³⁹ Мезяев А.Б., Решение Международного суда по делу Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории, <http://old.tisbi.org/science/Layout/2007/Liss1/Mezjaev.html>

պատրաստած «Պետությունների պատասխանատվության մասին» փաստաթղթի 4-րդ և 8-րդ հոդվածներով և սահմանեց, որ պետությունը նույնպես կարող է պատասխանատվության կանչվել: «Պետությունների պատասխանատվության մասին» փաստաթղթի 4-րդ հոդվածում մասնավորապես նշված է. «Պետության ցանկացած մարմնի գործողություն պետք է դիտվի որպես տվյալ պետության գործողություն՝ անկախ նրանից, թե տվյալ մարմինն իրականակցում է օրենսդիր, գործադիր, դատական, թե ցանկացած այլ գործառույթներ, անկախ պետական համակարգում դրա զբաղեցրած տեղից և անկախ այն բանից, թե այն պատկանում է տվյալ պետության կենտրոնական, թե վարչատարածքային իշխանություններին»¹⁴⁰:

«Պետությունների պատասխանատվության մասին» փաստաթղթի 8-րդ հոդվածում նշված է. «Անձի կամ անձանց խմբի գործողությունը միջազգային իրավունքով դիտվում է պետության գործողություն, եթե այդ անձը կամ անձանց խումբը նման գործողություն իրականացնելիս փաստացի գործում է տվյալ պետության հրահանգներով, ղեկավարմամբ կամ վերահսկողությամբ»¹⁴¹:

Հիմք ընդունելով այս ամենը՝ դատարանը Հարավսլավիային՝ որպես պետության, մեղավոր ճանաչեց նրանում, որ, տեղյակ լինելով Սրբերենիցայում սպասվելիք դեպքերի մասին, նա գործուն քայլեր չի ձեռնարկել այդտեղ սպասվելիք ցեղասպանությունը կանխարգելելու համար: Հատկանշական է, սակայն, որ դատարանը չէր հստակեցում, թե կոնկրետ ինչ միջոցներ պետք է ձեռնարկեր Հարավսլավիան, որ դա համարվեր ցեղասպանության կանխարգելում: Մյուս կողմից պետք է նշել, որ դատարանի տրամադրության տակ կային փաստաթղթեր, որոնցից պարզ երևում էր, որ որոշ արևմտյան պետություններ իրենց ներկայացուցիչների միջոցով նույնպես տեղյակ են եղել Սրբերենիցայում սպասվելիք դեպքերի մասին, սակայն նրանք նույն-

պես ոչինչ չեն ձեռնարկել դրանք կանխելու համար: Բայց դատարանն այս հարցում պատասխանատու ճանաչեց միայն Հարավսլավիային:

Հարավսլավիային մեղավոր ճանաչելով Սրբերենիցայում կատարված դեպքերի հետ կապված Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ցեղասպանությունը կանխարգելելու իր պարտավորությունը չկատարելու մեջ՝ դատարանը 2007 թ. փետրվարի 27-ին հրապարակած որոշմամբ (14 կողմ, 1 դեմ՝ ձայների հարաբերակցությամբ) պարտադրում էր նրան Նախկին Հարավսլավիայի Միջազգային Տրիբունալին հանձնել գեներալ Ռատկո Մլադիչին:

Ինչպես տեսնում ենք, այս գործով անգամ սահմանելով պետության պատասխանատվություն ցեղասպանության հանցագործության համար և մեղավոր ճանաչելով Հարավսլավիային, Միջազգային դատարանը, փաստորեն, այդ պատասխանատվությունը հանգեցրեց ֆիզիկական անձին՝ Մլադիչին, արդարադատությանը հանձնելուն:

1.4.2. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դատապարտումը Միջազգային քրեական դատարանի կողմից

Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից և ՄԱԿ-ի ստեղծումից հետո ավելի ակտիվ սկսեցին քննարկել մշտական Միջազգային քրեական ատյան ստեղծելու հարցը: Դեռ 1948 թ. ՄԱԿ-ը հայտարարեց դրա ստեղծման անհրաժեշտության մասին մասնավորապես այնպիսի ծանր միջազգային հանցագործության, ինչպիսին ցեղասպանությունն է, դատապարտման նպատակով: ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան հաստատող 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի 260 A (III) բանաձևով Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովին առաջարկում էր քննարկել միջազգային դատական մարմնի ստեղծ-

¹⁴⁰ Работа Комиссии международного права, седьмое издание, том 1, Нью Йорк, 2009, с. 420.

¹⁴¹ Նույն տեղում:

* Ռուս դատավոր Լ. Սկոտնիկովը, որը միակն էր ով դեմ քվեարկեց այդ որոշմանը, իր հատուկ կարծիքում նշեց, որ դատարանի որոշումը չի հիմնվում գործող միջազգային իրավունքի նորմերի վրա:

ման նպատակահարմարության ու հնարավորության հարցը, որի վրա կդրվեր ցեղասպանություն հանցագործության մեջ մեղադրվող անձանց գործերի քննությունը¹⁴²: Ի դեպ, Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի VI հոդվածում նույնպես նշվում է ցեղասպանության հանցագործությունը դատապարտող համապատասխան միջազգային դատական մարմնի ստեղծման հնարավորությունը¹⁴³:

Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը դրական պատասխանեց այս հարցին՝ նշելով, որ նման դատարանի ստեղծումը ոչ միայն անհրաժեշտ է, այլև հնարավոր: Հանձնաժողովը 1951 թ. պատրաստեց դատարանի կանոնադրության նախագիծ, որը վերանայվեց 1953 թ.: Սակայն Գլխավոր ասամբլեան հետաձգեց նախագծի քննարկումը՝ մինչև «ագրեսիա» հասկացության սահմանման ընդունումը¹⁴⁴: Ակնհայտ էր, որ սառը պատերազմի պայմաններում շատ դժվար էր հասնել այս հարցի հանգուցալուծմանը:

Հարցը կրկին արդիական դարձավ 1990-ական թթ. սկզբներին, երբ նախկին Հարավսլավիայի տարածքում ծագած ռազմական հակամարտության ընթացքում իրականացվել էին ինչպես պատերազմական հանցագործություններ, այնպես էլ մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ, ցեղասպանություն և «էթնիկ զտումներ», որոնք հետաքննության կարիք ունեին: Քանի որ այդ ժամանակ դեռ չկար մշտական գործող միջազգային քրեական դատարան, ՄԱԿ-ի Անվտանգության հարիստի հատուկ բանաձևով 1993 թ. ստեղծվեց ՆՀՄՏ-ը, որի վրա դրվեց վերը նշված հանցագործություններում մեղադրվող ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության կանչելու հարցը: Դրանից մեկ տարի անց՝ 1994 թ., Ռուանդայում տեղի ունեցած ցեղասպանության հետ կապված ստեղծվեց երկրորդ ՌՄՏ-ը: Հա-

¹⁴² Резолюция Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1948 года № A/RES/260(III), <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/046/27/IMG/NR004627.pdf>

¹⁴³ Sbu Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него ООН от 9 декабря 1948. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

¹⁴⁴ <http://www.un.org/ru/law/icc/overview.shtml>

րավսլավիայի և Ռուանդայի ad hoc տրիբունալների ստեղծումը պարզորոշ վկայեց այն մասին, որ յուրաքանչյուր առանձին դեպքի համար տրիբունալ ստեղծելու փոխարեն ավելի նպատակահարմար է հիմնել մշտական գործող միջազգային քրեական դատարան:

Միջազգային քրեական դատարանը (այսուհետ՝ ՄՔԴ) առաջին մշտական գործող միջազգային դատական ատյանն է, որի իրավասության տակ է գտնվում հիմնական միջազգային հանցագործություններում՝ ցեղասպանություն, մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ և պատերազմական հանցագործություններ, մեղադրվող ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության հարցը: 2010 թ. ՄՔԴ-ի իրավասության տակ մտավ նաև ագրեսիա կատարելու հանցագործության մեջ մեղադրվող անձանց պատասխանատվության կանչելը: ՄՔԴ-ն հիմնադրվեց ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների ներկայացուցիչների 1998 թ. հուլիսի 17-ին Հռոմում կայացած դիվանագիտական համաժողովի ընթացքում ՄՔԴ-ի Հռոմի կանոնադրության ստորագրմամբ¹⁴⁵: Դատարանը սկսել է գործել Հռոմի կանոնադրության ուժի մեջ մտնելուց հետո՝ 2002 թ. հուլիսի 1-ից. 60 օր անց այն բանից հետո, երբ առաջին 60 պետությունները դարձան Կանոնադրության անդամներ՝ այն վավերացնելու կամ դրան միանալու ձևով¹⁴⁶:

ՄՔԴ-ի Կանոնադրությամբ սահմանված են այդ դատական ատյանի իրավասությունների տարածքային և ժամանակային սահմանափակումներ: ՄՔԴ-ի իրավասությունը տարածվում է բացառապես ֆիզիկական անձանց վրա և, ի տարբերություն ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի, այս ատյանը չի կարող քննել պետությունների դեմ ուղղված հայցերը, այլ ՆՀՄՏ-ի և ՌՄՏ-ի նման իրավասու է պատասխանատվության ենթարկել միայն ֆիզիկական անձանց (25-րդ հոդված)¹⁴⁷: Ի տարբերություն ՆՀՄՏ-ի և ՌՄՏ-ի, ՄՔԴ-ն իրավասու է քննել ոչ թե միայն մեկ կոնկրետ գործ, այլ այդ տրիբունալների կանոնադրություն-

¹⁴⁵ Международное право, с. 454.

¹⁴⁶ <http://mup-info.com/mup/international-court>

¹⁴⁷ Кибальник А.Г., Современное международное уголовное право, СПб., 2003, с. 65.

ներում թվարկված այն բոլոր հանցագործությունների հետ կապված գործերը, որոնք կատարվել են Հռոմի կանոնադրության ուժի մեջ մտնելուց, այսինքն՝ 2002 թ. հուլիսի 1-ից հետո, այսինքն՝ դատարանը հետադարձությամբ իրավասու չէ քննելու մինչև կանոնադրության ուժի մեջ մտնելը եղած գործերը: Իսկ ինչ վերաբերվում է տարածքային սահմանափակմանը, ապա ընդհանրապես ՄՔԴ-ն իրավասու է քննել այն գործերը, որոնք կա՛մ կատարվել են անդամ պետության տարածքում, կա՛մ անդամ պետության քաղաքացու կողմից:

ՄՔԴ-ի կանոնադրության 13-րդ հոդվածը նախատեսում է այս դատարանի իրավասության իրականացման նաև հետևյալ դեպքերը՝

1. երբ գործը մեղադրողին է փոխանցվում պետության կողմից,

2. երբ գործը մեղադրողին է փոխանցվում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից,

3. երբ ստացված տեղեկությունների հիման վրա մեղադրողն ինքն է գործ հարուցում¹⁴⁸:

Այսպիսով, թեև կա տարածքային սահմանափակում, սակայն այս հարցում կան երկու բացառություններ: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ՄԱԿ-ի կանոնադրության VII գլխի հիման վրա ընդունած բանաձևով կարող է դատարանի քննությանը փոխանցել այս կամ այն իրավիճակի քննությունը՝ անկախ այն բանից, թե նշված հանցագործությունները կատարվել են ՄՔԴ-ի անդամ-պետության տարածքում, կամ նրա անդամ-պետության քաղաքացու կողմից, թե՛ ոչ: ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդն օգտվել է այդ իրավունքից, երբ դատարան է փոխանցել Դարֆուրի դեպքերի քննությունը, թեև Սուդանը ՄՔԴ-ի անդամ պետություն չէր հանդիսանում: Եթե այս դեպքում դատարանը պարտավոր է իր վարույթ վերցնել գործը, ապա տեղեկո-

յուն տրամադրելու դեպքում գործի ընդունումը կախված է արդեն մեղադրողի հայեցողությունից¹⁴⁹:

Թերևս, սա է նաև պատճառը, որ ՄՔԴ-ն և նրա իրավասությունը միանշանակ չի ընդունվում: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ը խիստ բացասական վերաբերմունք ունի ՄՔԴ-ի նկատմամբ, իսկ Ռուսաստանի Դաշնությունը 2000 թ. սեպտեմբերի 13-ին ստորագրել է Հռոմի կանոնադրությունը, բայց չի վավերացրել այն, այսինքն՝ դեռ չի հանդիսանում ՄՔԴ անդամ-պետություն¹⁵⁰: Ակնհայտ է, որ աշխարհաքաղաքական գործընթացների կարևոր դերակատարները լուրջ մտավախություն ունեն, որ ՄՔԴ-ն մի օր էլ կարող է իրենց նկատմամբ նման վարույթ սկսել:

Դատարանը բաղկացած է 18 դատավորից, որոնք ընտրվում են Հռոմի կանոնադրության անդամ պետությունների ասամբլեայի նիստի ժամանակ: Վիճակահանությամբ նրանցից 6-ն ընտրվում են 9 տարով, 6-ը՝ 6 տարով և 6-ը՝ 3 տարով¹⁵¹: Ինչպես ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի պարագայում, այստեղ նույնպես պահպանվում են աշխարհաքաղաքական տարածքների և աշխարհի տարբեր դատական համակարգերի մասնակցությունն ապահովելու համամասնությունը: Դատավորների ընտրությունն անց է կացվում երկու ցուցակներով: A ցուցակում ընդգրկվում են քրեական և քրեակատարողական իրավունքի բնագավառում հեղինակություն վայելող թեկնածուները, իսկ B ցուցակում՝ միջազգային իրավունքում, միջազգային հումանիտար իրավունքում և մարդու իրավունքների բնագավառում ճանաչված և մեծ փորձ ունեցող մասնագետները: Երկու ցուցակներով համապատասխանաբար ընտրվում է 10 և 8 դատավոր: ՄՔԴ-ի դատավորներին առաջադրվում են նույն պահանջները, ինչ ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի դատավորներին՝ բարձր բարոյական հատկանիշներ, անկախության և անաչառության պահպանման պահանջներ և այլն¹⁵²:

¹⁴⁹ <http://mup-info.com/mup/international-court>

¹⁵⁰ *Международное право*, с. 454.

¹⁵¹ *Նույն տեղում*, էջ 455:

¹⁵² *Международное публичное право*, с. 141.

¹⁴⁸ Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 года, вступивший в силу 1 июля 2002 года http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute.pdf

ՄՔԴ-ը կազմված է նախագահությունից, դատական մարմնից, մեղադրողի գրասենյակից և քարտուղարությունից: ՄՔԴ-ի դատական մարմինը եռաստիճան է՝ բաղկացած նախաքննության բաժանմունքից, դատական բաժանմունքից և վերաքննիչ բաժանմունքներից՝ իրենց համապատասխան առյաններով:

ՄՔԴ-ն առաջնորդվում է հետևյալ գլխավոր իրավական փաստաթղթերով՝ Հռոմում ընդունված կանոնադրությամբ, հանցագործությունների բաղադրատարրերով, ընթացակարգի և ապացուցման կանոններով և դատարանի կանոնակարգով: Ի տարբերություն ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի, որի կանոնադրության 38-րդ հոդվածը դատարանի որոշումները հստակորեն պարտադիր է համարում այն պետությունների համար, որոնք տվյալ գործով համարվում են վեճի կողմեր, ապա ՄՔԴ-ի կանոնադրության 21-րդ հոդվածում ավելի կատեգորիկ ձևով ամրագրված է, որ դատարանը նոր գործերի հետ կապված կարող է կիրառել նախկինում նմանատիպ գործերով իր կայացրած որոշումները¹⁵³:

Հռոմի կանոնադրության 33-րդ հոդվածի 2-րդ մասով վերահաստատվում է Նյույորքերգյան տրիբունալի այն կարևոր դրույթը, որ հանցավոր հրամանի կատարումը կատարողին չի կարող ազատել պատասխանատվությունից: Ընդ որում՝ այս սկզբունքը ՄՔԴ-ի կանոնադրության մեջ հատուկ շեշտադրվում է ցեղասպանության և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների հետ կապված, քանի որ նման հրամանի կատարողը չի կարող չգիտակցել դրա հանցավորությունը և, հետևաբար, կատարելով նման հրաման, տվյալ անձը նույնպես հանցագործություն է կատարում¹⁵⁴:

Կանոնադրության 20-րդ հոդվածի 3-րդ մասով սահմանվում է ՄՔԴ-ում կրկնակի դատաքննության հնարավորություն այն անձանց նկատմամբ, որոնք արդեն իսկ դատապարտվել են ազգային կամ այլ

դատարաններում, այն դեպքում, եթե դատավարությունը եղել է ակնհայտ անարդար և ուղղված է եղել տվյալ անձին ՄՔԴ-ի իրավասության տակ գտնվող հանցագործությունների համար պատասխանատվությունից հեռացնելուն, կամ իրականացվել է ոչ անկախ և անաչառ ձևով՝ հստակ նպատակ չունենալով համապատասխան անձին հանձնել արդարադատությանը¹⁵⁵:

Դժվար չէ նկատել, որ այս դրույթները լիովին համապատասխանում են Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուների՝ երիտթուրք պարագլուխների նկատմամբ թուրքական ռազմական տրիբունալներում իրականացված դատավարություններին, որոնք դժվար է անկախ ու անաչառ համարել, որովհետև դրանցով փորձ էր կատարվում կանխարգելել տվյալ գործի հնարավոր քննությունը պատկան միջազգային դատական առյանում և նպատակ չկար բարձրաստիճան երիտթուրքերին իսկապես հանձնել արդարադատությանը: Այս ամենը տեսական հնարավորություն կտար Հայոց ցեղասպանության ծրագրողների, կազմակերպիչների ու իրագործողների ֆիզիկապես գոյություն չունենալու հանգամանքից անկախ ՄՔԴ-ում կրկնակի դատավարություն նախաձեռնելու երիտթուրք պարագլուխների նկատմամբ, եթե նույն կանոնադրության մեջ բացակայեր հետադարձության սահմանափակումն այն գործերի քննության նկատմամբ, որոնք տեղի են ունեցել մինչև ՄՔԴ-ի կանոնադրության ընդունումն ու դատարանի գործունեության սկիզբը:

Այս դատարանը գործում է այսպես կոչված «վերջին ապաստանի» տեսության համաձայն, ինչը նշանակում է, որ հանցագործությունը կարող է քննության առնվել այն դեպքում, երբ պետությունը, որի տարածքում կատարվել է հանցագործությունը կամ որի քաղաքացին

¹⁵³ Кибальник А.Г.. Современное международное уголовное право. с. 56.

¹⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 114-115:

¹⁵⁵ Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 года, вступивший в силу 1 июля 2002 года http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute.pdf

է հանդիսանում հանցագործը, չի ցանկանում կամ չի կարողանում քննություն իրականացնել կամ մեղադրանք առաջադրել¹⁵⁶:

Ներկայումս ՄՔԴ-ի վարույթում կան 15 գործեր յոթ իրավիճակների հետ կապված: Հոմի կանոնադրության երեք պետություններ՝ Ուզանդան, Կոնգոյի Ժողովրդավարական Հանրապետությունը և Կենտրոնական Աֆրիկայի Հանրապետությունն իրենք են գործերը հանձնել դատարանի քննությանը, Քենիայի և Կոտ-Դիվուարի հանցագործությունների քննությունը սկսվել է մեղադրողի նախաձեռնությամբ¹⁵⁷, իսկ Դարֆուրի ու Լիբիայի դեպքերի քննությունը դատարանին է հանձնվել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից: 2004 թ. հունիսին ՄՔԴ-ի մեղադրողը սկսել է Կոնգոյի Ժողովրդավարական Հանրապետությունում կատարված հանցագործությունների քննությանը, նույն թվականի հուլիսին՝ Ուզանդայի, իսկ 2005 թ. հունվարին՝ Կենտրոնական Աֆրիկայի Հանրապետության տարածքում կատարված հանցագործությունների քննությանը: Ավելի ուշ՝ 2005 թ. մարտի 31-ին, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդն ընդունեց թիվ 1593 բանաձևը Սուդանի Դարֆուր շրջանի վերաբերյալ, որով որոշվեց Դարֆուրի գործը նույնպես փոխանցել ՄՔԴ-ի մեղադրողին¹⁵⁸:

Ներկայումս որոշ մեղադրյալներ կանգնած են դատարանի առջև, մյուսների նկատմամբ կայացվել են դատարան ներկայանալու կամ ձերբակալման որոշումներ: Այսպես՝ 2008 թ. հուլիսի 21-ին ՄՔԴ-ը որոշում կայացրեց ձերբակալել Սուդանի նախագահ Օմար-ալ-Բաշիրին և մի շարք քաղաքական ու ռազմական գործիչների, որոնք Դարֆուրի հակամարտության հետ կապված մեղադրվում էին պատերազմական հանցագործությունների, մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների և ցեղասպանության մեջ¹⁵⁹:

¹⁵⁶ Кибальник А.Г., Современное международное уголовное право, с. 27.

¹⁵⁷ <http://mup-info.com/mup/international-court>

¹⁵⁸ Международное право, с. 457.

¹⁵⁹ <http://mup-info.com/mup/node/107>

2011 թ. հունիսի 27-ին ՄՔԴ-ը ձերբակալման որոշում կայացրեց Լիբիայի առաջնորդ Մուամար Քադաֆիի, նրա որդու՝ Սաիֆ ալ-Իսլամի և լիբիական հետախուզության ղեկավար Աբդուլա ալ-Սենուսսիի նկատմամբ, որոնք մեղադրվում էին մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների մեջ:

Բացի նշված գործերից, ՄՔԴ-ի մեղադրողի գրասենյակը սեփական նախաձեռնությամբ նախնական քննություն է իրականացնում Աֆղանստանում, Գվինեայում, Կոլումբիայում, Հոնդուրասում, Հարավային Կորեայում, Նիգերիայում և Վրաստանում:

Վրաստանում 2008 թ. օգոստոսյան պատերազմի հետ կապված օգոստոսի 27-ին ՄՔԴ-ի մեղադրողը տեղեկություններ պահանջեց Ռուսաստանից և Վրաստանից, որոնք ուղարկեցին իրենց նյութերը ենթադրյալ հանցագործությունների վերաբերյալ: Այս գործի հետ կապված ՄՔԴ-ի մեղադրողի գրասենյակը 2008 թ. օգոստոսին և 2009 թ. հոկտեմբերին այցելություն կատարեց Վրաստան, իսկ 2010 թ. մարտին և 2011 թ. փետրվարին՝ Մոսկվա¹⁶⁰:

Այսպիսով, ՄՔԴ-ի ստեղծումով ու գործունեությամբ նոր էջ բացվեց միջազգային քրեական իրավունքում, որը հնարավորություն է տալիս այսուհետ էլ ավելի արդյունավետ և մշտապես պայքարել միջազգային ծանր հանցագործությունների դեմ և պատասխանատվության ենթարկել մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ և մասնավորապես ցեղասպանություն ծրագրավորած, կազմակերպած ու իրականացրած հանցագործներին:

¹⁶⁰ <http://mup-info.com/mup/international-court>

1.5. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դատապարտումը «հիբրիդային» միջազգային-ազգային դատական ատյաններում

1993 թ. նախկին Հարավսլավիայի և 1994 թ. Ռուանդայի ad hoc միջազգային տրիբունալների ստեղծումից որոշ ժամանակ անց ստեղծվեցին նաև ազգային-միջազգային հիբրիդ դատական ատյաններ սկզբում Արևելյան Թիմորում, հետո՝ Սիերա-Լիոնում, Կամբոջայում և Լիբանանում, որոնք նույնպես կոչված էին պատասխանատվության կանչելու այն ֆիզիկական անձանց, ովքեր մեղադրվում էին այնպիսի ծանր միջազգային հանցագործություններ կատարելու մեջ, ինչպիսիք քննվում էին ՆՀՄՍ-ում և ՌՄՍ-ում՝ ցեղասպանություն, մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններ, 1994 թ. Ժնևյան կոնվենցիաների լուրջ խախտումներ:

ՆՀՄՍ-ի և ՌՄՍ-ի իրավասության տակ քննվող նշված հանցագործություններից զատ Արևելյան Թիմորի, Սիերա-Լիոնի, Կամբոջայի և Լիբանանի հիբրիդ դատարաններն իրավասու էին քննելու նաև այդ երկրների քրեական օրենսգրքերով նախատեսված ծանր քրեական հանցագործությունները՝ սպանություններ, կտտանքներ, կրոնական հետապնդումներ, երեխաների նկատմամբ կատարված հանցագործություններ, այդ թվում՝ սեռական բնույթի և այլն, ինչը միանգամայն բնական է, քանի որ հիբրիդ դատարանները ոչ թե բացառապես միջազգային, այլ նաև ազգային դատական ատյաններ են:

Ի տարբերություն ՆՀՄՍ-ի և ՌՄՍ-ի՝ ազգային-միջազգային հիբրիդ դատարանների ստեղծման իրավական հիմքը կազմում են ոչ միայն ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ընդունած բանաձևերը, այլև ՄԱԿ-ի և տվյալ երկրների միջև կնքված համաձայնագրերը, որոնց կցվել են համապատասխան դատարանների կանոնադրությունները:

Հիբրիդ դատարաններից առաջինն Արևելյան Թիմորի ծանր հանցագործությունների գործերով զբաղվող հատուկ կոլեգիաներն

էին: Արևելյան Թիմորում հիբրիդ դատարանների ստեղծման անհրաժեշտություն առաջացավ 1999 թ.՝ Ինդոնեզիայի կողմից Արևելյան Թիմորի բռնակցումից հետո տեղի ունեցած հանցագործությունները դատապարտելու նպատակով: Երբ 1975 թ. Արևելյան Թիմորը դադարեց Պորտուգալիայի գաղութ լինելուց, երկրում սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ, ինչից օգտվելով հարևան Ինդոնեզիան զորքեր մտցրեց կղզի, որը շուտով հռչակվեց Ինդոնեզիայի 27-րդ նահանգ: Դրանից հետո Արևելյան Թիմորում սկսվեց արյունալի պատերազմ անկախության կողմնակիցների և ինդոնեզական իշխանությունների կողմից սատարվող Ջաքարթայի կողմնակիցների միջև: Շուրջ 20 տարվա ինդոնեզական տիրապետման ընթացքում պատերազմական գործողությունների, սովի ու համաճարակների հետևանքով մահացավ կղզու բնակչության 1/3-ը՝ շուրջ 200 հազար մարդ: Միջազգային հանրության ճնշման տակ Ինդոնեզիայի նախագահ Հաբիբին ստիպված եղավ հայտարարել Արևելյան Թիմորի ինքնորոշման հանրաքվեի մասին, որի արդյունքում 1999 թ. օգոստոսի 30-ին Արևելյան Թիմորի բնակչությունը հռչակեց երկրի անկախությունը:

Ինդոնեզական կառավարման շրջանում կատարված հանցագործությունները քննելու և մեղավորներին դատապարտելու նպատակով 2000 թ. հիմնվեցին Արևելյան Թիմորի ծանր հանցագործություններով զբաղվող հատուկ կոլեգիաներ (այսուհետ՝ ԱԹՀԿ): ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում ի սկզբանե չհաջողվեց այս դատական ատյաններին տալ միջազգային կամ միջազգայնացված կարգավիճակ և որպես փոխզիջումային տարբերակ 1999 թ. հոկտեմբերի 25-ին ընդունվեց ԱԽ-ի թիվ 1272 բանաձևը, որով Արևելյան Թիմորի ժամանակավոր կառավարման պատասխանատվությունը դրվեց Արևելյան Թիմորում ՄԱԿ-ի ժամանակավոր տնօրինության վրա, որն օժտվեց օրենսդիր, գործադիր ու դատական լայն լիազորություններով: ՄԱԿ-ի ժամանակավոր տնօրինությունն էլ, օգտվելով իրեն վերապահված լիազորություններից, 2000 թ. հունիսի 6-ի 2000/15 հրամանագրով

հիմնեց ԱԹՀ-ներ: Այս դատական ատյանների ընդդատության տակ էին գտնվում ցեղասպանությունը, պատերազմական հանցագործությունները, մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունները, ինչպես նաև Արևելյան Թիմորի քրեական օրենսդրությամբ նախատեսված սպանությունը, սեռական բնույթի հանցագործությունները, կտտանքները և այլն¹⁶¹:

Հատուկ կոլեգիաները բաղկացած են Դիլիի շրջանային դատարանում գործող երկու դատական ատյաններից և վերաքննիչ դատարանում գործող վերաքննիչ պալատից: Այդ դատարաններից յուրաքանչյուրում աշխատում է երկու միջազգային և մեկ թիմորցի դատավոր: ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի թիվ 1543/2004 բանաձևով ԱԹՀ-ները պետք է հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնեն 10 գլխավոր դատական գործերի վրա և իրենց գործունեությունն ավարտեն մինչև ՄԱԿ-ի Ժամանակավոր տնօրինության լիազորությունների ավարտը՝ 2005 թ. մայիսի 20-ը¹⁶²:

ԱԹՀ-ները մյուս հիբրիդ դատարաններից տարբերվում են նրանով, որ ստեղծվեցին ոչ թե ՄԱԿ-ի ու Արևելյան Թիմորի միջև կնքված համաձայնագրով, այլ այդ երկրում ՄԱԿ-ի Ժամանակավոր տնօրինության որոշմամբ, ու դրանք վերջինիս լիազորությունների դարեցումով էլ ավարտեցին իրենց գործունեությունը:

Ժամանակագրական առումով հիբրիդ դատարաններից հաջորդը Սիերա-Լիոնեի հատուկ դատարանն էր (այսուհետ՝ ՍԼՀԴ), որն իր կառուցվածքով ու գործելաոճով շատ էր նման ԱԹՀ-ներին: ՍԼՀԴ-ը հիմնադրվեց 1992-2002 թթ. Սիերա-Լիոնեում տեղի ունեցած հեղաշրջման ու քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում կատարված հանցագործությունները քննելու նպատակով, երբ Սիերա-Լիոնեի իշխանությունները դիմեցին ՄԱԿ-ին՝ մեղավոր անձանց պատասխանատվության կանչելու և ճշմարտություն, ազատություն ու համերաշխությո-

յուն հաստատելու գործում օժանդակության խնդրանքով: 2000 թ. օգոստոսի 14-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդն ընդունեց թիվ 1315 բանաձևը, որով Գլխավոր քարտուղարին խնդրում էր բանակցությունների միջոցով Սիերա-Լիոնեի հետ համաձայնագիր կնքել այդ երկրում համապատասխան դատական ատյան ստեղծելու վերաբերյալ¹⁶³: Բանակցությունների արդյունքում 2002 թ. հունվարի 16-ին ստորագրվեց պայմանագիրը, իսկ 2001 թ. վերջին ՄԱԿ-ի անդամ պետությունները հատկացրեցին բավարար ֆինանսական միջոցներ դատարանի հիմնադրման ու գործունեության համար, որը սկսեց գործել 2002 թ. հուլիսի 1-ից¹⁶⁴:

Գրեթե նույն ընթացակարգով հիմնադրվեցին նաև Կամբոջայի արտակարգ պալատները (այսուհետ՝ ԿԱՊ): 1997 թ. Կամբոջայի կառավարությունը խնդրանքով դիմեց ՄԱԿ-ին՝ կարմիր կիսմերների բարձրաստիճան ղեկավարների դատական հետապնդումները կազմակերպելու նպատակով հատուկ դատարան ստեղծելու հարցում օժանդակելու խնդրանքով: Կամբոջայի իշխանությունների այս խնդրանքը պայմանավորված էր նրանով, որ դիկտատուրայի և քաղաքացիական պատերազմի երկար ժամանակահատվածում զգալիորեն թուլացել էր երկրի իրավական համակարգը և, բացի այդ, կատարված հանցագործությունները միջազգային բնույթի էին: Բանակցությունների ժամանակ Կամբոջայի իշխանությունները պնդում էին, որ դատական նիստերն անցկացվեն Կամբոջայում և այդ գործընթացին միջազգային դատավորների և անձնակազմի կողքին մասնակցություն ունենային նաև կամբոջացի դատավորներն ու անձնակազմը: Այս նպատակով Կամբոջայի Ժողովրդական Ժողովը կատարեց առաջին քայլը, երբ 2001 թ. հունվարի 2-ին ընդունեց «Դեմոկրատական Կամպուչիայի Հանրապետության գոյության ընթացքում կատարված հանցագոր-

¹⁶¹ www.jsmp.minihub.org

¹⁶² Նույն տեղում:

¹⁶³ Резолюция 1315(2000) принята Советом Безопасности на 4186-м заседании 14 августа 2000 года, [www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ResolutionUN1315\(2000\).htm](http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ResolutionUN1315(2000).htm)

¹⁶⁴ www.sc-sl.org

ծայրությունները քննելու համար ԿԱՊ-ների ստեղծման մասին» օրենքը, որով ԿԱՊ-ների իրավասության ժամանակային սահմանները սահմանափակվում էին 1975 թ. ապրիլի 17-ից մինչև 1979 թ. հունվարի 6-ը ժամանակահատվածով:

2003 թ. մայիսի 13-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան ընդունեց թիվ 57/228b բանաձևը՝ «Կարմիր կիսմերների նկատմամբ դատական գործընթացներ իրականացնելու մասին», որին կցված էր ՄԱԿ-ի և Կամբոջայի կառավարության միջև ստորագրվելիք համապատասխան համաձայնագրի նախագիծը, որն էլ ստորագրեց նույն թվականի հունիսի 6-ին¹⁶⁵:

Վերջապես հիբրիդ դատարաններից վերջինը Լիբանանի հատուկ տրիբունալն էր: 2005 թ. փետրվարի 14-ին Լիբանանի վարչապետ Ռաֆիկ Հարիրիի սպանությունից հետո երկիրը կրկին հայտնվեց քաղաքացիական պատերազմի թոհոբոհում, որի ընթացքում կատարվեցին ոչ միայն պատերազմական հանցագործություններ, այլև մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ: Այս ամենը հանգեցրեց նրան, որ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը 1664/2006 իր բանաձևով ընդառաջեց Լիբանանի իշխանությունների խնդրանքին և որոշում կայացրեց Լիբանանի հատուկ տրիբունալ (այսուհետ՝ ԼՀՏ) ստեղծելու մասին: Ինչպես մյուս հիբրիդ դատարանների պարագայում, կնքվեց համաձայնագիր ՄԱԿ-ի և Լիբանանի կառավարության միջև, որին կցվեց ապագա տրիբունալի կանոնադրությունը: Պաշտոնապես ԼՀՏ-ը սկսեց գործել 2009 թ. մարտի 1-ից և, բացի վարչապետ Հարիրիի սպանության գործից, իր ընդդատության տակ համարեց 2004 թ. հոկտեմբերի 1-ից մինչև 2005 թ. դեկտեմբերի 12-ն ընկած ժամանակահատվածի բոլոր այն դեպքերի քննությունը, որոնք փոխկապակցված կլինեն վարչապետի սպանության հետ¹⁶⁶:

ԼՀՏ-ը բաղկացած է մեկ դատական և մեկ վերաքննիչ առյաններից: Դատական առյանի դատավորներից երկուսը միջազգային են, մեկը՝ լիբանանցի, երկու պահեստային դատավորներից մեկը միջազգային է, մյուսը՝ լիբանանցի: Նույն կերպ, վերաքննիչ առյանի հինգ դատավորից երեքը միջազգային են և միայն երկուսը լիբանանցի, նախաքննության դատավորը նույնպես միջազգային է: Այսպիսով 11 դատավորից միայն 4-ն են լիբանանցի, սակայն բոլոր դատավորներն էլ նշանակվում են ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի կողմից երեք տարի ժամկետով և կարող են վերընտրվել միայն Լիբանանի կառավարության հետ խորհրդակցելուց հետո¹⁶⁷: Բացի դատական մարմիններից, ԼՀՏ-ի կազմում գործում է նաև քարտուղարությունը և մեղադրողի գրասենյակը, ընդ որում՝ մեղադրողը նույնպես նշանակվում է Գլխավոր քարտուղարի կողմից:

Դժվար չէ նկատել, որ ԼՀՏ-ի ստեղծման թե՛ իրավական հիմքերի և թե՛ կառուցվածքի համար հիմք են ծառայել Արևելյան Թիմորի ու Սիերա-Լիոնեի հատուկ տրիբունալները, որոնց փաստաթղթերը, փաստորեն, տեղայնացվել են Լիբանանի համար:

Ակնհայտ է, որ Արևելյան Թիմորի, Սիերա-Լիոնեի, Կամբոջայի ու Լիբանանի հիբրիդ դատարանների կանոնադրությունների, ինչպես նաև կառուցվածքի ու դատավարության ընթացակարգերի վրա որոշակի ազդեցություն են թողել Նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի տրիբունալները, ինչը բնական է, քանի որ դրանց բոլորի ստեղծմանն իր մասնակցությունն էր բերել ՄԱԿ-ը: Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ որոշակի տարբերություններ նկատելի են: Արևելյան Թիմորի, Սիերա-Լիոնեի ու Լիբանանի հիբրիդային դատարանները, որոնք շատ նման են իրար, որոշակիորեն տարբերվում են Կամբոջայի հիբրիդային դատարաններից կառուցվածքով ու դատավորների կազմով: Օրինակ, եթե ՍԼՀ-ը բաղկացած է քարտուղարությունից, մեղադրողի գրասենյակից ու երեք ստորաբաժանումներից՝ երկու դատական և

¹⁶⁵ www.esss.gov.kh/en

¹⁶⁶ www.stl-tsl.org/eng

¹⁶⁷ Նույն տեղում:

մեկ վերաքննիչ ատյաններից կազմված դատական մարմնից, ապա ԿԱՊ-ները բաղկացած են վարչական բաժնից, քննիչ դատավորների գրասենյակից, համամեղադրողների գրասենյակից և նախաքննության, դատական և Գերագույն դատական ատյաններից կազմված դատական մարմնից: Ընդ որում՝ յուրաքանչյուր բաժանմունքում ներկայացված են ինչպես տեղացի, այնպես էլ միջազգային մասնագետներ:

Բացի կառուցվածքից, տարբերվում է նաև դատավորների ու մեղադրողների համամասնությունը Սիերա-Լիոնեի և Կամբոջայի հիբրիդային դատարաններում: ՍԼՀԴ-ի կանոնադրության 12-րդ հոդվածով սահմանվում է դատավորների քանակն ու համամասնությունը: Դատական ատյանից յուրաքանչյուրը բաղկացած է 3-ական դատավորից, որոնցից 2-ը նշանակվում են ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի, իսկ 1-ը Սիերա-Լիոնեի կառավարության կողմից: Նմանապես վերաքննիչ դատարանի 5 դատավորներից երեքին նշանակում է ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարը, իսկ երկուսին՝ Սիերա-Լիոնեի կառավարությունը: 15-րդ հոդվածով նույն կերպ մեղադրողին նշանակում է Գլխավոր քարտուղարը, իսկ նրա տեղակալին՝ կառավարությունը¹⁶⁸:

Եթե ՍԼՀԴ-ում գերակշռում են միջազգային մասնագետները, ապա պատկերը լրիվ հակառակն է ԿԱՊ-ներում, որտեղ դատական մարմնի նախաքննության ատյանի 5 դատավորից երեքին, ինչպես նաև 2 պահեստային դատավորից մեկին նշանակում է Կամբոջայի կառավարությունը, իսկ մնացածներին՝ ՄԱԿ-ը: Նույն համամասնությունը կարելի է տեսնել դատական ատյանում և Գերագույն դատարանում, որի 7 դատավորից 4-ը կամբոջացիներ են, 3-ը՝ միջազգային մասնագետներ: Մեղադրողի ինստիտուտը ներկայացված է համահավասար իրավունքներ ունեցող կամբոջացի և միջազգային մեղադրողներից, մշակված է նաև նրանց որոշումների համաձայնեցման հատուկ

ընթացակարգ¹⁶⁹: Այս համամասնությունը թույլ է տալիս ԿԱՊ-ների կամբոջացի դատավորներին ավելի գործուն ձևով ազդել այդ դատարանների կողմից կայացվող որոշումների ու դատավճիռների վրա:

Բացի կառուցվածքային ու մասնագետների համամասնության տարբերություններից, որոշակի առանձնահատկություններ կարելի է նկատել նաև երկու հիբրիդ դատարանների կանոնադրություններում: Ի տարբերություն ՍԼՀԴ-ի կանոնադրության, դեռ ԿԱՊ-ների ստեղծման մասին օրենքում հատուկ արձանագրվեց, որ դրանց գործունեության համար գլխավոր իրավական փաստաթղթեր են հանդիսանում Կամբոջայի օրենքը և ներքին կանոնները: Ճիշտ է, 2001 թ. հունվարի 2-ի օրենքը ՄԱԿ-ի հետ 2004 թ. հոկտեմբերի 17-ին կնքված պայմանագիրը վավերացնելուց հետո հին օրենքը փոխարինվեց 2004 թ. հոկտեմբերի 27-ի նոր օրենքով, սակայն այս դրույթներն ամրագրվեցին նաև ԿԱՊ-ների կանոնադրությունում: Այսպիսով, ԿԱՊ-ներում կիրառվում են Կամբոջայի քրեակատարողական օրենսդրությունը, և կամբոջական նորմերի կիրառության անհնարինության դեպքում են միայն դատավորներն առաջնորդվում ՄԲԴ-ի նորմերով¹⁷⁰: Ի տարբերություն ՍԼՀԴ-ի կանոնադրության՝ ԿԱՊ-ների կանոնադրությունը «Պատերազմի ժամանակ մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին» 1954 թ. մայիսի 14-ի կոնվենցիայի խախտումները նույնպես համարել է իր իրավասության տակ գտնվող հարց:

Ամփոփելով հիբրիդ դատարանների կառուցվածքային առանձնահատկություններին, մասնագետների հարաբերակցությանն ու դրանց կանոնադրություններում տեղ գտած տարբերություններին անդրադարձը, կարող ենք եզրակացնել, որ ԱԹՀԿ-ները, ՍԼՀԴ-ը և ԼՀՏ-ը ավելի ճիշտ կլինի անվանել միջազգային-ազգային, իսկ ԿԱՊ-ները՝ ազգային-միջազգային հիբրիդ դատարան:

¹⁶⁸ Устав Специального суда по Сьерра-Лионе, www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ssl-ustav.pdf

¹⁶⁹ www.esss.gov.kh/en

¹⁷⁰ Նույն տեղում:

ինչ վերաբերվում է հիբրիդ դատարանների գործունեությանը, ապա պետք է նշենք, որ 2012 թ. ապրիլի 26-ին ՍԼՀԴ-ն իր կայացրած վճռում մեղավոր ճանաչեց Լիբերիայի նախկին նախագահ Չարլզ Թեյլորին մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ, ժնկի կոնվենցիաների և միջազգային մարդասիրական իրավունքի լուրջ խախտումներ կատարելու մեջ և դատապարտեց 50 տարվա ազատազրկման¹⁷¹:

ԱԹՀԿ-ների գործունեության ընթացքում մեղադրանք է առաջադրվել 391 մարդու, 87 մեղադրյալների մասնակցությամբ անց են կացվել 55 դատական նիստեր: Հեռակա կարգով դատավճիռներ կայացվեցին Ինդոնեզիայի ռազմական ու քաղաքական գործիչների նկատմամբ, որոնք մեղադրվում էին Արևելյան Թիմորում կատարած ծանր հանցագործությունների մեջ: Ինդոնեզիայի իշխանությունները, սակայն, հրաժարվեցին նրանց հանձնել ՄԱԿ-ի խաղաղարար ուժերին: 2006 թ. ԱԹՀԿ-ները դադարեցրեցին իրենց գործունեությունը՝ անավարտ դատական գործերը փոխանցելով Արևելյան Թիմորի ազգային դատարաններին:

ԿԱՊ-ների առաջին գործը վերաբերվում էր Կամպուչիայի Դեմոկրատական հանրապետության գլխավոր բանտի՝ S-21-ի նախկին պարետ Քանգ Քեկ Իեուին: Դատարանը նրան մեղավոր ճանաչեց մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ, 1949 թ. ժնկի կոնվենցիայի լուրջ խախտումներ կատարելու մեջ և դատապարտեց 30 տարվա ազատազրկման: 2011 թ. փետրվարի 3-ին վճիռը երկկողմանի բողոքարկվեց, ինչից հետո կայացվեց ցմահ ազատազրկման նոր վճիռ¹⁷²: ԿԱՊ-ների 2-րդ քրեական գործով դատապարտվեցին Պոլ Պոտի դեռևս ողջ մնացած զինակիցները՝ նախկին արտաքին գործերի նախարար Իենգ Սարին և նրա կնոջը, ինչպես նաև նախկին սոցիալական ապահովության նախարար Նոտն Չեային և Պոլ Պոտի

տեղակալ Քյու Սոմպանին: Նրանք մեղադրվեցին մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ, 1949 թ. ժնկի կոնվենցիաների կոպիտ խախտումներ և ցեղասպանություն կատարելու մեջ¹⁷³:

2011 թ. ԼՀՏ-ը Լիբանանի կառավարությանը փոխանցեց նախկին վարչապետ Հարիրիի սպանության գործով մեղադրական եզրակացությունը, համաձայն որի վարչապետի և 21 անձանց սպանության մեջ մեղադրվում էին «Հեզբոլահի» երկու ղեկավար անդամներ՝ կազմակերպության հակահետախուզության ղեկավար Մուաթաֆա Ամիր Բադրեդդինը և Սալիմ Ջամիլը: Հետագայում մեղադրյալների թիվը հասավ հինգի: «Հեզբոլահի» անդամները, փաստորեն, մեղադրվում էին ոչ միայն վարչապետ Հարիրիի սպանության մեջ, այլև այդ սպանությունից հետո կատարված պատերազմական հանցագործություններ ու մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ կատարելու մեջ: Մեղադրյալների բացակայության պայմաններում նրանց դեմ դատավարությունը սկսվեց 2014 թ. հունվարից:

Ճիշտ է, միջազգային հանրությունը ազգային-միջազգային հիբրիդ դատարանների գործունեությունը այն ուշադրության չարժանացրեց, ինչ Նյուրնբերգի, Տոկիոյի, Նախկին Հարավսլավիայի և Ռունդայի ad hoc միջազգային տրիբունալներինը, այդուհանդերձ, դրանք նույնպես տեղական մակարդակով պայքարում են պատերազմական հանցագործություններում, մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններում ու ցեղասպանության իրագործման մեջ մեղադրվող անձանց հայտնաբերման ու պատասխանատվության ենթարկելու համար՝ այդպիսով նպաստելով միջազգային քրեական իրավունքի հետագա զարգացմանը:

¹⁷¹ www.mup-info.com/mup/node/71

¹⁷² www.mup-info.com/mup/node/114

¹⁷³ www.mup-info.com/mup/node/109

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՐԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԵԼԻՔ ՀԱՅՅԱԴԻՄՈՒՄԻ ԿԱԶՄՄԱՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ՇԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Աշխատանքի նախորդ գլխում թվարկված միջազգային և միջազգայնացված դատական ատյաններից ցեղասպանության հանցագործության գործերով միջազգային վեճերի լուծման հարցում ամենափորձառուները դերը շարունակում է պատկանել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանին: Առաջին հայացքից գայթակղիչ է թվում Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային հատուկ ad hoc տրիբունալի ստեղծման գաղափարը, ինչպես դա տեղի ունեցավ Նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի ad hoc տրիբունալների ստեղծման պարագայում: Սակայն կան որոշ հանգամանքներ, որոնք ստիպում են ավելի սթափ գնահատել իրավիճակը և նախապատվությունը տալ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանին:

Նախ՝ 1993 թ. ՆՀՄՏ-ի և 1994 թ. ՌՄՏ-ի ստեղծումը կատարվեց այն ժամանակ, երբ դեռ չէր ընդունվել ՄՔԴ-ի Հռոմի կանոնադրությունը: Ակնհայտ է, որ 2002 թ. ՄՔԴ-ի գործելուց հետո ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հազիվ թե նոր միջազգային հատուկ տրիբունալ ստեղծի ցեղասպանության գործը քննելու համար, որը Հռոմի կանոնադրությամբ ներառված է ՄՔԴ-ի ընդդատության տակ գտնվող հանցագործությունների ցանկում: Բացի այդ էլ, ինչպես հայտնի է, ad hoc տրիբունալները ոչ թե պետություններին, այլ ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության ենթարկող միջազգային դատարաններ են, և ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի պրակտիկայում հայտնի չեն միջազգային իրավախախտումներ կամ միջազգային հանցագործություններ կատարած պետություններին պատասխանատվության ենթարկելու իրավազորությամբ օժտված ad hoc միջազգային դատական մար-

մինների ստեղծման դեպքեր¹⁷⁴: Սա, թերևս, բացատրվում է նրանով, որ հենց ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանն է օժտված համապատասխան իրավազորությամբ և պետություններին պատասխանատվության ենթարկող նոր ad hoc դատարան ստեղծելու անհրաժեշտություն ուղղակի չկա: Նույնը կարելի է ասել ՄՔԴ-ի մասին, որը, բացի այն, որ նույնպես քննում է միջազգային հանցագործություններ կամ միջազգային բնույթի հանցագործություններ կատարած ֆիզիկական անձանց, այլ ոչ թե պետությունների գործերը, նաև իր կանոնադրությամբ ամրագրել է ժամանակային սահմանափակման դրույթ, որի համաձայն իր իրավասությունից դուրս է համարում մինչև Հռոմի կանոնադրության ընդունումը կատարված գործերի քննությունը: Հիբրիդ՝ միջազգային-ազգային տրիբունալի ստեղծումը, ինչպես դա կատարվեց Արևելյան Թիմորի, Սիերա-Լիոնեի, Կամբոջայի և Լիբանանի պարագայում, գործնականում ոչինչ չի տալիս, քանի որ այդ դատարանները նույնպես օժտված են միայն ֆիզիկական անձանց դատելու իրավասությամբ:

Այսպիսով, առավել նպատակահարմար է Հայոց ցեղասպանության գործով Թուրքիայի դեմ հայցադիմումի ներկայացումը ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան:

2.1. Հայոց ցեղասպանության գործով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան ներկայացվելիք հայցադիմումի հիմնական բաղադրիչները

Հայոց ցեղասպանության գործով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան դիմելու համար Հայաստանի Հանրապետությունն իբրև հայցվոր

¹⁷⁴ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները, «Նորավանդ» գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր, № 1 (17), Եր., 2006, էջ 63:

կողմ պետք է նախ նախապատրաստի դատարանին ներկայացվելիք հայցադիմումը, որին պետք է կցվեն ներկայացված դրույթներն ապացուցող և հաստատող համապատասխան փաստաթղթեր՝ երկրորդական բնույթի հավելվածներով չձանրաբեռնելով հայցադիմումը և արհեստականորեն չմեծացնելով ներկայացվող փաստաթղթի ծավալը¹⁷⁵:

Ընդհանրապես Միջազգային դատական ատյաններին ներկայացվող հայցադիմումն իր կառուցվածքով նման է ազգային դատարաններին ներկայացվող համապատասխան փաստաթղթերին, սակայն, անշուշտ, կան որոշակի առանձնահատկություններ: Հայցադիմումում հայցվոր պետությունը նախ պետք է նշի, թե որոնք են, իր կարծիքով, տվյալ գործը քննելու դատարանի իրավասության հիմքերը, այնուհետև պետք է ներկայացվի հայցի փաստական հանգամանքները՝ իրավունքի տեսակետից տալով դրանց գնահատականը, և վերջում փաստաթուղթը եզրափակվում է դատարանին ներկայացվող պահանջներով¹⁷⁶:

Հայցադիմումի սկզբնամասում Հայոց ցեղասպանության գործը քննելու միջազգային դատարանի իրավասությունը Հայաստանը կարող է հիմնավորել նախ ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի դրույթներով, որոնց համաձայն կոնվենցիայի կիրառելիության և այդ հանցագործության հետ կապված պետությունների պատասխանատվության շուրջ կանվենցիայի անդամ պետությունների միջև առկա վեճերը կարգավորվում են միջազգային դատարանի կողմից¹⁷⁷: Կարելի է մեջբերել նաև Բոսնիան և Հերցեգովինան՝ ընդդեմ Հարավսլավիայի գործով 1996 թ. միջազգային դատարանի որոշումը, որում երկու կողմերի ծայրահեղ դիրքորոշումները որակվեց որպես նրանց միջև առկա վեճ: Արձանագրվեց, որ կողմերը՝ որպես Ցեղասպանության կոնվենցիայի անդամ պետություններ, այդ փաստաթղթի

ստորագրմամբ ու վավերացմամբ որոշակի պարտավորություններ են ժողովրդներին, հետևաբար դատարանը, հիմնվելով կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի վրա, իրավասու է քննելու տվյալ գործը¹⁷⁸: Թվարկված բոլոր հանգամանքներն առկա են նաև Հայոց ցեղասպանության գործի հետ կապված, նշանակում է, որ միջազգային դատարանն իրավասու է քննելու նաև այս գործը:

Հայցադիմումը կազմելիս հարկ է հաշվի առնել, որ ներկայացվող ապացույցների գնահատման հարցում միջազգային դատարանն առաջնորդվում է հետևյալ չափորոշիչներով՝ ա) տեղեկատվության աղբյուրը (կողմնակալ մարմին է, թե՛ չեզոք), բ) տեղեկատվության ստացման մեթոդները (օրինակ՝ անանուն հաղորդումներ են մատուցում, թե՛ դատական կամ նախադատական մարմինների կողմից տրված տեղեկություններ), գ) տեղեկատվության որակն ու բովանդակությունը (խոսքը, օրինակ, վիճող կողմերի փոխադարձաբար ընդունվող փաստերի, կամ այնպիսի փաստերի մասին է, որոնք կասկածի տակ չեն դրվել)¹⁷⁹:

Եթե առաջնորդվենք այս չափորոշիչներով, ապա Հայոց ցեղասպանության գործով հայցադիմումի փաստական հանգամանքները ներկայացնելիս, պահպանելով նաև ժամանակագրական կարգը, պետք է հիմնվենք հետևյալ հիմնական փաստաթղթերի վրա՝

1. Հայոց ցեղասպանության կատարման պահին հայերի զանգվածային սպանությունները դատապարտող Անտանտի տերությունների 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրի, որը պաշտոնապես հրապարակվեց երեք երկրների մայրաքաղաքներում և հանձնվեց թուրքական իշխանություններին,

2. 1919 թ. ապրիլի 28-ից հուլիսի 5-ը թուրքական ռազմական տրիբունալում երիտթուրք պարագլուխների և մյուս դատավարություն-

¹⁷⁵ Практические директивы Международного суда ООН. http://www.un.org/ru/icc/practice_directions.shtml

¹⁷⁶ Международное право, отв. ред. Г.В., Игнатенко, О.И., Глунов, с. 713.

¹⁷⁷ Права человека. Сборник международных договоров, с. 782.

¹⁷⁸ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները, էջ 55-56:

¹⁷⁹ www.un.org/ru/icc/who_sits.shtml

ների մեղադրական եզրակացությունների, դատավարության սղագրությունների և վճիռների, որոնք բավարար ու արժանահավատ տեղեկություններ են պարունակում Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության զանգվածային բնաջնջման կազմակերպված քաղաքականության վերաբերյալ,

3. 1920 թ. օգոստոսի 10-ին հաղթանակած տերությունների և Թուրքիայի օրինական իշխանությունների միջև փոխադարձ համաձայնությամբ կնքված Սևրի պայմանագրի,

4. հայ-թուրքական սահմանը սահմանազոդ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի իրավարար վճռի,

5. Հայոց ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայի ոչ մահմեդական բնակչության և մասնավորապես հայերի իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող 1923 թ. հուլիսի 24-ի Լոզանի պայմանագրի,

6. միջազգային իրավունքի հեղինակավոր մասնագետների 1929 թ. օգոստոսի 2-ի խորհրդատվական եզրակացությունը՝ հայ գաղթականների իրավունքների վերականգնման վերաբերյալ:

Իսկ որպես լրացուցիչ փաստարկներ կարող են բերվել՝

1. ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանում «Բոսնիան և Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի»՝ Նախկին Հարավսլավիայի տարածքում կատարված ցեղասպանության գործի նյութերը,

2. Միջազգային քրեական դատարանի փաստաթղթերը,

3. «Հոնդուրասն ընդդեմ Նիկարագուայի» տարածքային-սահմանային վեճի կապակցությամբ ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի խորհրդատվական եզրակացությունը Իսպանիայի թագավորի իրավարար վճռի վերաբերյալ,

4. միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բանաձևերը:

Այժմ ավելի հանգամանորեն անդադառնանք ներկայացվելիք հայցադիմումի հիմնական բաղադրիչներին:

1. Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարանին ներկայացվող հայցադիմումի առաջին կարևոր բաղադրիչը, հիրավի, պետք է լինի 1915 թ. մայիսի 24-ին Անտանտի դաշնակից տերությունների երեք մայրաքաղաքներում՝ Փարիզում, Լոնդոնում և Պետրոգրադում միաժամանակ հրապարակված հայերի զանգվածային սպանությունները դատապարտող համատեղ հռչակագիրը, որը պաշտոնապես փոխանցվեց թուրքական կառավարությանը: Հռչակագրում հստակ բնորոշվում է թուրքական կառավարության վերաբերմունքը հայերի զանգվածային կոտորածներին՝ ոչ միայն «թողտվության», այլև «ուղղակի օժանդակության» ձևով¹⁸⁰: Սկզբունքային նշանակություն ունի այն փաստի արձանագրումը, որ կատարվում են նոր հանցագործություններ: Դրանով իսկ՝ առաջին՝ նշվում է, որ հայերի զանգվածային ոչնչացման նախկին գործողությունները նույնպես եղել են հանցագործություններ և երկրորդ՝ ընդգծվում է հայերի նկատմամբ կատարված նոր հանցագործությունների կապը նախկինների հետ: Միջազգային իրավունքի տեսակետից հայտարարությունը նշանակալի է նրանով, որ հայերի ցեղասպանությունը որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» ուղղված հանցագործություն որակելով, այդ միջազգային հանցագործության անձնական քրեական պատասխանատվությունը դրվում էր թուրքական կառավարության և նրա տեղական ներկայացուցիչների բոլոր անդամների վրա: Սրանով հռչակագիրը որևէ ազգային խմբի անդամների զանգվածային սպանությունների համար միջազգային մակարդակով, փաստորեն, սկիզբ էր դնում ֆիզիկական անձանց անձնական պատասխանատվությանը, ընդ որում՝ այն բացահայտ և ոչ երկիմաստորեն մերժում էր «պետական գործողության» տեսությամբ հղում կատարելու հնարավորությունը, որի համաձայն պետական մարմինների վարքագիծը վերագրվում էր պետությանը, ինչը բացառում էր ֆիզիկական անձանց անձնական պատասխանատվությունը:

¹⁸⁰ Международные отношения в эпоху империализма, Документы из архивов Царского и Временного правительства. 1878–1917, М.–Л., 1931–1940, серия III, т. 7, ч. 2, с. 252.

նը, որոնք հանդիսանում են այդ գործողություններն իրականացնողները¹⁸¹: Հոչակագրի համաձայն, հայերի ցեղասպանության մեջ մեղավոր անձանց պաշտոնական դրությունը՝ անկախ այն բանից, թե նրանք հանդիսանում են կառավարության անդամները, թե կառավարության ներկայացուցիչները տեղերում, չի կարող դիտարկվել որպես արդարացուցիչ հանգամանք պատիժը մեղմացնելու համար:

Պետք է նշել, որ Անտանտի տերությունների այս համատեղ հոչակագիրը նախադեպային փաստաթուղթ է հանդիսացել հետագայում նմանատիպ դեպքերի իրավաքաղաքական գնահատման տեսակետից: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին՝ 1943 թ. հոկտեմբերի 30-ին, ԽՍՀՄ նախաձեռնությամբ ընդունվեց «Հիտլերականների կողմից իրականացվող գազանությունների վերաբերյալ» հոչակագիրը, որը գրեթե բառացիորեն կրկնում էր 1915 թ. Անտանտի տերությունների համատեղ հոչակագրի դրույթներն ու ձևակերպումները: Հակահիտլերյան կոալիցիայի մոսկովյան հոչակագրում ճիշտ այնպես, ինչպես Անտանտի համատեղ հոչակագրում, կատարված զանգվածային սպանությունների համար անձնական պատասխանատվություն էր նախատեսվում գերմանացի այն սպաների և զինվորների, ինչպես նաև նացիստական կուսակցության անդամների համար, ովքեր մասնակցություն են ունեցել այդ գործողություններին¹⁸²: Այս փաստաթուղթը հիմք դրեց այն գործընթացին, որ Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո հակահիտլերյան կոալիցիայի հաղթանակած տերությունները Նյուրնբերգյան միջազգային տրիբունալում նախաձեռնեին նացիստական հանցագործներին դատապարտելու դատավարությունը: Ցավոք, այդ նույն հետևողականությունն ու վճռականությունը Անտանտի տերությունները չդրսևորեցին Առաջին աշխարհամարտից հե-

տո՝ համատեղ հոչակագրի դրույթներն արդյունավետ կատարելու, մասնավորապես միջազգային տրիբունալ ստեղծելու, առումով:

Հատկանշական է, որ ՄԱԿ-ի ցեղասպանության կոնվենցիայի ընդունումից առաջ Միավորված ազգերի Պատերազմական հանցագործությունների հանձնաժողովը 1948 թ. մայիսի 28-ին Անտանտի տերությունների 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հոչակագրում հայերի զանգվածային սպանություններին տրված «մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն» ձևակերպումը համարեց նույնական այն հանցագործությունների հետ, որոնք Նյուրնբերգյան դատավարության ժամանակ միջազգային իրավունքի կողմից որակվել էին իբրև անմարդկային գործողություններ սեփական հպատակների նկատմամբ, այսինքն՝ ցեղասպանություն¹⁸³: Ինչպես հայտնի է, ի թիվս պատերազմական հանցագործությունների, նացիստական հանցագործները Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացքում պատասխանատվության ենթարկվեցին նաև մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների, այդ թվում՝ ցեղասպանության համար:

2. «Բոսնիան և Հերցեգովինան ընդեմ Հարավսլավիայի» գործում միջազգային դատարանն առաջնորդվեց *res judicata** սկզբունքով¹⁸⁴, ինչից ելնելով արժանահավատ համարեց պրոֆեսիոնալ դատական ատյանների որոշումներն ու վճիռները, մասնավորապես Նախկին Հարավսլավիայի միջազգային տրիբունալի փաստաթղթերը: Սա նշանակում է, որ Հայոց ցեղասպանության գործի քննության ժամանակ նույնպես այս սկզբունքը կիրառելի է, այսինքն՝ թե՛ թուրքական ռազմական տրիբունալներում երիտթուրքերի դատավարության, թե՛ Հայոց ցեղասպանության համար «Բոսնիան և Հերցեգովինան

¹⁸³ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 651.

* *res judicata* (լատ.՝ վճռված գործ)՝ իրավական սկզբունք, որի համաձայն հատուկ նշանակության հանրահոչակված դատական որոշումը նախադեպ կարող է հանդիսանալ նույնարվանդակ գործի քննարկման և որոշման կայացման համար:

¹⁸⁴ Barnett P.R., *Res judicata, Estoppel and Foreign Judgement*, Oxford University Press, 2001, p. 18.

¹⁸¹ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов. Под редакцией М. Нерсисяна, Ер., 1983, с. 280.

¹⁸² Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Сборник материалов и документов, т. 1, М., 1946, с. 418–419.

ընդդեմ Հարավսլավիայի» գործի և թե՛ ՄՔԴ-ի նյութերը Միջազգայի համար կարող են նախադեպային հիմք հանդիսանալ:

Օրինակ, միջազգային դատարանի «Բոսնիան և Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի» գործի նախադեպային որոշման մեջ հստակեցվում է, թե ինչ է նշանակում ցեղասպանության զոհ խմբի մի մասին ոչնչացնելը: Այս առումով դատարանն առանձնացրեց երեք գլխավոր հատկանիշներ՝ քանակական, որակական և հնարավորության: Առաջին հատկանիշի հետ կապված նշվեց, որ զոհ խմբի մի մասի կորուստը պետք է էական քանակական հետևանքներ ունենա ամբողջ խմբի համար: Երկրորդը վերաբերվում էր խմբի ոչնչացված մասի նշանակալիությանը ամբողջ խմբի համար, իսկ երրորդը՝ սահմանում էր, որ զոհ խմբի մասի ոչնչացումը կարող է տեղի ունենալ նաև սահմանափակ աշխարհագրական տարածքում¹⁸⁵: Այսինքն՝ երբ ցեղասպանություն իրագործողը հնարավորություն չի ունեցել հանցագործությունը տարածել ավելի ընդարձակ տարածքների վրա, և այն կատարել է միայն կոնկրետ տարածքում բնակվող տվյալ խմբի մի մասի նկատմամբ, ապա միևնույն է, խոսքը ցեղասպանության հանցագործության մասին է: Դժվար չէ նկատել, որ նշված բնութագրիչները լիովին համապատասխանում են հայ ժողովրդի ցեղասպանության ենթարկված հատվածին, քանզի քանակական առումով բնաջնջվեց հայության նշանակալի մասը, որակական առումով ոչնչացվեց հայության կարող ու գործունյա հատվածը, այդ թվում՝ ազգի սերուցքը կազմող մտավորականությունը: Հանցագործության իրականացման հնարավորության վերաբերյալ էլ պետք է նշենք, որ եթե պատերազմի սկզբնական շրջանում թուրքական իշխանությունների հանցավոր գործողությունները կատարվում էին Օսմանյան կայսրության տարածքում, ապա պատերազմի ավարտական փուլում, ռուսական բանակի հետքաշման ու քեմալականների՝ Արևելյան Հայաստան ու Անդրկովկաս ներխուժ-

ման հետևանքով, այդ հանցագործությունները տարածեցվին նաև այս տարածքներում բնակվող հայության վրա:

Ելնելով նույն *res judicata* սկզբունքից՝ Հայոց ցեղասպանության գործով հայցադիմումում երիտթուրքերի դատավարության նյութերն անհրաժեշտ է համադրել նաև ՄՔԴ-ի «Հանցագործությունների բաղադրատարրերի» հետ, քանզի դրանցում հստակեցվում են ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի հատկանիշները: Այդ փաստաթղթի 6-րդ հոդվածում ներկայացված են ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում այդ հանցագործության հինգ հանցավոր գործողությունների կոնկրետ բնութագրիչները, որոնցից հետևյալ երեքն ընդհանուր են՝

ա) հանցավոր գործողությունը՝ կոնկրետ ազգային, էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական խմբի ներկայացուցիչների նկատմամբ կատարված լինելը,

բ) հանցավոր գործողության կատարողը մտադրություն է ունեցել տվյալ գործողությամբ ամբողջությամբ կամ մասնակի ոչնչացնել տվյալ ազգային, էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական խումբը որպես այդպիսին,

գ) հանցավոր գործողությունը կատարվել է տվյալ խմբի դեմ ուղղված նույնրովանդակ վարքագծի շրջանակներում, կամ հանդիսացել է առանձին գործողություն, որն ինքնին կարող էր հանգեցնել տվյալ խմբի ոչնչացմանը:

Բացի նշված ընդհանուր դրույթներից, ՄՔԴ-ի «Հանցագործությունների բաղադրատարրերում» հստակեցված են նաև կոնկրետ հանցավոր գործողությունների մասնավոր հատկանիշները: Այսպես՝ 6 (b) կետով խմբի անդամներին մտավոր խեղում պատճառելու տակ հասկացվում են ինչպես կտտանքները, բռնաբարությունները և սեռական բռնությունները, այնպես էլ անմարդկային կամ արժանապատվությունը նվաստացնող վերաբերմունքը: Սակայն ընդգծվում է, որ այդ գոր-

¹⁸⁵ Мезяев А.Б., Решение Международного суда по делу Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории, <http://old.tisbi.org/science/Layout/2007/Liss1/Mezjaev.html>

ծողությունը չի կարող սահմանափակվել միայն նշվածներով¹⁸⁶: Տեղասպանության հանցագործության անմարդկային կենսապայմաններ ստեղծելուն վերաբերող 6 (c) կետի համաձայն՝ դրա մեջ ներառվում են ինչպես խմբին գոյության համար անհրաժեշտ միջոցներից, մասնավորապես պարենից կամ բժշկական սպասարկումից զրկելը, այնպես էլ բնակավայրից պարբերաբար տեղահանելը: Կրկին նշվում է, որ այդ գործողությունը չի սահմանափակվում նշվածներով¹⁸⁷:

«Հանցագործությունների բաղադրատարրերի» 6 (e) կետը հստակեցնում է ցեղասպանության հանցագործության՝ մի խմբից մեկ այլ խումբ երեխաների բռնի փոխանցման հատկանիշները: Հատուկ պարզաբանվում է, որ «բռնի» եզրույթը չի սահմանափակվում միայն ֆիզիկական ուժի գործադրմամբ, այլ արտահայտվում է նաև ուժի սպառնալիքի կամ հարկադրանքի ձևով, ինչը կարող է դրսևորվել բռնություն կիրառելու վախով, հոգեբանական ճնշմամբ, այլ խումբ տեղափոխվողների նկատմամբ իշխանության չարաշահմամբ, կամ հարկադրանք պարունակող իրավիճակի օգտագործմամբ: Բացի դրանից՝ կոնկրետացվում է տարիքային վերին շեմը՝ 18 տարին, և, որպես տվյալ հանցավոր գործողության հատկանիշ, շեշտվում է, որ հանցագործության կատարողն իմացել է կամ չէր կարող չիմանալ երեխաների մինչև 18 տարեկան լինելու մասին¹⁸⁸:

Թուրքական ռազմական տրիբունալի երիտթուրքերի դատավարության նյութերում՝ մեղադրական եզրակացություններում, սղագրություններում և դատավճիռներում, կան բազմաթիվ ապացուցներ ու վկայություններ, որոնք լիովին համընկնում են հայերի նկատմամբ կատարված հանցավոր գործողություններում ցեղասպանության հանցա-

¹⁸⁶ Элементы преступлений Международного уголовного суда, с. 125, <http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/elementy-prestypleniy.pdf>
¹⁸⁷ Եռյն տեղում:
¹⁸⁸ Элементы преступлений Международного уголовного суда, с. 125, <http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/elementy-prestypleniy.pdf>

գործության հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի վերը թվարկված հատկանիշներին:

Երիտթուրքերի ողջ դատավարության ընթացքում պաշտպանական կողմն առաջնորդվում էր միջազգային իրավունքի կողմից մերժելի «պետական գործողության» հայեցակարգով, հիմնվում էր սուբյանի կողմից հաստատված տեղահանության մասին օրենքի վրա և նշում, որ հայերի տեղահանությունը, որի ընթացքում տեղի են ունեցել հայերի զանգվածային սպանությունները, հանդիսանում էր ոչ թե երիտթուրք գործիչների անձնական նախաձեռնությունը, այլ Օսմանյան կայսրության պետական անհրաժեշտությունից բխող գործողություն էր: Այսպիսով՝ կատարված հանցագործությունների պատասխանատվությունն ամբողջությամբ տեղափոխվում էր թուրքական պետության վրա, քանզի միջազգային իրավունքում ընդունված է, որ պետությունը միջազգային իրավական պատասխանատվություն է կրում այնպիսի օրենքների հրապարակման համար, որոնք հակասում են միջազգային իրավունքի համընդհանուր նորմերին¹⁸⁹: Այսինքն երիտթուրքական կառավարության կողմից ընդունված թե՛ «Տեղահանության մասին», և թե՛ «Լքյալ զույգի մասին» օրենքներն ակնհայտորեն հակասում էին միջազգային իրավունքի համընդհանուր նորմերին և դրա համար թուրքական պետությունը նույնպես պետք է պատասխանատվություն կրեր. ճիշտ այնպես, ինչպես նացիստական Գերմանիան միջազգային ռազմական տրիբունալում պատասխանատվություն կրեց նաև իր կողմից ընդունված այսպես կոչված նյուրնբերգյան օրենքների և դրանց հաջորդող խտրական օրենքների շարքի համար, որոնցով ամրագրվում էին գերմանական ազգի արտոնությունները, իսկ մյուս ազգություններն աստիճանաբար դրվում էին օրենքից դուրս¹⁹⁰:

¹⁸⁹ Левин Д.Б., Ответственность государств в современном международном праве, М., 1966, с. 70.
¹⁹⁰ Решетов Ю.А., Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности, М., 1983, с. 46.

Անշուշտ, նոր թուրքական իշխանությունները ներկայացնող մեղադրական կողմը չէր կարող թույլ տալ նման բան, քանզի նախապես տրամադրվել էր պատասխանատվությունը բացառապես վերագրել երիտթուրքական կուսակցությանը: Հակադրվելով «պետության գործողության» հայեցակարգին, մեղադրական կողմը հարցին մոտենում էր մյուս ծայրահեղ դիրքից՝ ամեն կերպ ջանալով հայերի զանգվածային սպանությունների պատասխանատվության շրջանակը սահմանափակել միայն ֆիզիկական անձանցով, բացառելով թուրքական պետության պատասխանատվության հնարավորությունն անգամ: Մինչդեռ միջազգային իրավունքում գոնե տեսական մակարդակով արդեն իսկ սկսվել էր միջազգային ծանր հանցագործությունների համար երկակի՝ թե՛ պետության և թե՛ ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության ամրագրման գործընթացը, ընդ որում, միջազգային հանցագործության համար պետության վրա պատասխանատվություն դնելը չէր կարող պատասխանատվությունից ազատել ֆիզիկական անձանց և հակառակը¹⁹¹:

Երիտթուրքերի դատավարության մեղադրական եզրակացության մեջ նշվում էր, որ սխալ է սահմանադրության 92-րդ հոդվածի վրա հղում կատարելը, որովհետև «նախարարի կամ նախարարների խորհրդի անդամի պաշտոնավարության հետևանքով» կատարված հանցագործությունը վերաբերում է քաղաքական հանցագործությանը, իսկ սահմանադրության 33-րդ հոդվածի համաձայն նախարարի սովորական հանցագործություն կատարելու կամ դրան մասնակցելու դեպքում նրան ոչ մի արտոնությունից օգտվելու իրավունք չի վերապահվում¹⁹²: Փաստորեն, մեղադրող կողմը հակված էր հայ բնակչության զանգվածային սպանության կազմակերպումը որակելու որպես սովորական հանցագործություն, այնինչ հետագայում դատավճռում երիտ-

¹⁹¹ Bassiouni M. Ch., A Draft International Criminal Code and Draft Status for an International Criminal Court, Dordrecht, 1987, p. 48.

¹⁹² Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 48:

թուրքերի կատարած հանցագործությունները միանշանակ որակվում են իբրև քաղաքական: Այսպես՝ դատաքննության ընթացքում, որի հիմնական հարցը հայերի զանգվածային կոտորածներն էին, լուրջ հիմքեր առաջացան այն բանի համար, որ մեղադրող կողմը առաջարկեր ընդարձակել մեղադրանքների դաշտը և դրանց մեջ ներառել «կառավարության տապալման» և ամբաստանյալների կողմից օսմանյան պետության բոլոր կառավարման կառույցներում իշխանության չորրորդ ճյուղի ստեղծման մեղադրանքը¹⁹³: Սա ակնհայտ հորինված ձևակերպում է, քանի որ «կառավարության տապալում»-ը նշանակում էր պետական իշխանության զավթում, ուստի խոսքը ոչ թե իշխանության ներսում ի դեմս Իթթիհադի կամ «Հատուկ կազմակերպության» իշխանության այսպես կոչված հանցավոր չորրորդ ճյուղի ստեղծման, այլ ողջ պետական իշխանության բռնազավթման ու տիրապետման մասին էր: Այս հորինված ձևակերպմամբ մեղադրող կողմը փորձում էր թույլ չտալ պատասխանատվության տարածումը իշխանության զավթումից հետո իրենից արդեն պետական իշխանություն ներկայացնող երիտթուրքական կառավարության վրա:

Մեղադրական եզրակացության ուղղված տարբերակն իր մեջ ներառում էր այնպիսի հանցագործություններ, ինչպիսիք են՝ կոտորած, ունեցվածքի յուրացում, դիակների և տների հրկիզում, բռնաբարություններ, կտտանքներ և հալածանքներ: Հետագայում ավելացվեց լրացում, որ հանցագործությունները կատարվում էին «հատուկ կազմակերպված ձևով», երբ տեղահանվողները հավաքվում էին խմբերով և հետո ոչնչացվում: Մեղադրական եզրակացության նոր տարբերակում հստակ ընդգծվում էր այն փաստը, որ տեղահանությունը պայմանավորված չէր ոչ ռազմական անհրաժեշտությամբ և ոչ էլ կարգապահական հանգամանքներով: Նշվում էր, որ տեղահանությունը կանխամտաձված էր և այդ մասին որոշումը կայացվել էր Իթթիհադ կուսակցության կենտրո-

¹⁹³ Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 42.

նական կոմիտեում և դրա ողբերգական հետևանքները զգացվեցին Օսմանյան կարության գրեթե բոլոր անկյուններում¹⁹⁴:

Առաջին և հաջորդ մեղադրական եզրակացություններում բերված ծածկագիր հեռագրերը, նամակները վկայում են տեղահանությունների կանխամտածված և հատուկ կենտրոնի հրահանգներով ու գաղտնի հրամաններով կազմակերպված լինելու մասին, և, բացի այդ, հստակ նշվում է, որ դրանք չեն ունեցել սահմանափակ կամ տեղական բնույթ: Մեղադրող կողմն ընդգծում էր, որ հանցագործության մտադրության առկայությունը չի կարող կասկածի տակ դրվել՝ բերելով բնակչության զանգվածային տեղահանության կամ անհավատարիմ համայնքին պատժելու արդարացումները, առավել ևս, որ ինչպես նշվում էր մեղադրական եզրակացություններից մեկում, տեղահանությունը ռազմական անհրաժեշտությամբ կամ կարգուկանոն հաստատելու գործողության միջոց չի եղել: Ինչպես արձանագրված է մեղադրական եզրակացության մեջ, երիտթուրքերի ընդունած համընդհանուր ծրագրի իրագործման նպատակն է եղել «վերջնականապես լուծել չլուծված խնդիրները», ակնհայտ է, որ դրանցից առաջին տեղն էր զբաղեցնում Հայկական հարցը: Գլխավոր դատախազի մեղադրական եզրակացության մեջ ընդգծվում էր, որ հայերի տեղահանությունը կոտորածի պատրվակ էր, և որ դա հաստատված փաստ է, ինչն այնքան ակնհայտ է, որքան այն, որ երկուսին գոմարած երկուս հավասար է չորս: Մշակված ծրագրի կանխամտածված լինելու հանգամանքը դատաքննության ընթացքում հաստատվեց նաև գեներալ Վեհիբ Մեհմեդի վկայություններով: Մեղադրական եզրակացության մեջ նաև նշվում էր, որ հայերի ոչնչացման ծրագրի քողարկման նպատակով ղեկավարությունը որոշումների կատարումը ապահովում էր բանավոր ու գրավոր գաղտնի հրամաններով ու կարգադրություններով, որոնք ենթակա էին ոչնչացման¹⁹⁵:

Փաստորեն, հենց թուրքական արդարադատությունն էր ընդունում նման գաղտնագրված կարգադրությունների առկայությունը՝ դրանք համարելով երիտթուրքերի գործելաոճը բնութագրող կարևոր հանգամանք:

1919 թ. հունիսի 19-ի մեղադրական եզրակացության մեջ մատնանշվում էր նաև, որ շրջանային պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունեության ընթացքում, կուսակցության կենտկոմի և կառավարության կողմից ստացված բանավոր և գրավոր գաղտնի հրամանների համաձայն, անօրինական ձևով միջամտել են կառավարության գործերին և մասնակցել Թալեաթ փաշայի և նրա գործընկերների կատարած հանցագործություններին¹⁹⁶: Տվյալ դատողությունները խիստ հակասական են, քանի որ մի կողմից նշվում է պատասխանատու քարտուղարների կառավարության գործերին անօրինական ձևով միջամտելու մասին, իսկ մյուս կողմից ընդգծվում է, որ նրանք, բացի կուսակցականից, կատարում էին նաև կառավարության հրահանգները և այդպիսով, փաստորեն, մասնակցում էին ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի և նրա գործընկեր-նախարարների հանցագործություններին, որոնք, ըստ մեղադրական եզրակացության, «նպատակ էին դրել շեղել պետությունը իր օրինական ուղուց»¹⁹⁷:

Մեղադրական եզրակացության տվյալ հատվածից պարզորոշ երևում է, որ հանցագործությունները կատարվում էին ամենաբարձր պետական մակարդակով և եթե անգամ դա դիտարկվում է «պետությունը իր օրինական ուղուց շեղելու» տեսանկյունից, ապա միևնույն է տվյալ պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի այդ «շեղումը» թույլ տալու համար, ինչը կարող է հանդիսանալ նրա օրինական ուղու վրա վերադառնալու միակ ճիշտ ճանապարհը:

¹⁹⁴ Ладриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 43:

¹⁹⁵ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 39.

¹⁹⁶ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 22, 135:

¹⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 135:

Թուրքական ռազմական տրիբունալը մերժեց պաշտպանական կողմի այն պնդումը, որ հանցագործությունները հանդիսանում են օրենքի կիրառման հետևանք, որովհետև, ըստ դատարանի, եթե անգամ նկատի առնվի այն, որ տեղահանությունը զուգորդվել է կոտորածով, այդուհանդերձ սպանությունը չի դադարում այդպիսին լինելուց, և միայն զանգվածային սպանությունների հետ գործադիր իշխանության առնչություն ունենալը հաստատվելու դեպքում դատարանը կարող է հաշվի նստել պաշտպանական կողմի այդ փաստարկի հետ¹⁹⁸: Փաստորեն, դատավարության հենց սկզբից, դեռ փաստերը չուսումնասիրած, հենվելով բացառապես մեղադրական եզրակացության վրա, դատարանն առաջնորդվում էր զանգվածային սպանություններին իշխանությունների մասնակցությունը չընդունելու կանխավարկածով: Սակայն արդեն դատավարության ընթացքում ներկայացվեցին անհրաժեշտ և բավարար ապացույցներ, որ հայերի զանգվածային բնաջնջումը հանդիսացել է պետության ողջ տարածքում մեղադրյալների վարած քաղաքականության և կայացրած որոշումների հետևանքը, բայց դատարանի ձևակերպմամբ դա մեղադրյալները կատարել էին ոչ իբրև նախարարներ, այլ իբրև գաղտնի կազմակերպության անդամներ:

Դատարանը նաև նշեց, որ պաշտպանական կողմի տվյալ փաստարկը կապ չունի մեղադրական եզրակացությունում նշված ամբաստանյալների՝ «սպանությունների և անձնական անօրինական հարստացման» քննության հետ¹⁹⁹:

Այսպիսով, պետք է փաստենք, որ մեղադրանքն ի սկզբանե կանխամտածված ձևով կազմվել էր մեղադրյալների զուտ անձնական կամ երիտթուրքական կուսակցության մեղքը հիմնավորելու, այլ ոչ թե նրանց՝ իբրև բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների, կատարած հանցագործությունների սկզբունքով, ինչը միանշանակ հանգեցնելու էր նաև թուրքական պետության անցանկալի պատասխանատվության:

նր, որից և ջանասիրաբար խուսափում էր թուրքական ռազմական տրիբունալը: Կազմված մեղադրանքի հիման վրա թուրքական դատարանը մերժեց «պետության գործողության վրա» հղման իրավաչափությունը՝ նշելով, որ կոտորածը, եթե նույնիսկ այն դիտարկվի որպես տեղահանությանը բնորոշ երևույթ, իրենից ներկայացնում է սպանություն և, հետևաբար, այն առանձին և ինքնուրույն արարք է:

Դատախազ Մուստաֆա Նազմի փաշան իր հերթին պարզաբանեց, թե մեղադրական եզրակացության մեջ թվարկված հանցագործությունները կատարվել են ոչ թե կառավարության, այլ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անունից ու նրա լիազոմար նիստերի որոշումներից ելնելով²⁰⁰: Այս պարզաբանման հիման վրա դատարանը նշեց, որ հղումը պետության գործողության վրա կարող է քննարկվել միայն այն պայմանով, եթե լինեին ապացույցներ, որ կոտորածը ոչ թե կանխամտածված է, այլ ընդամենը պաշտոնական պարտականությունների կատարման անխուսափելի արդյունք²⁰¹: Դատարանը, ղեկավարվելով սուլթանական կառավարության ընդհանուր քաղաքական գծով, եզրակացնում է, որ եղած ապացույցները հաստատում են, որ կոտորածն այն քաղաքականության ու կայացրած որոշումների մի մասն էր, որն իրագործվել է մեղադրյալների, իբրև գաղտնի, դավադիր կազմակերպության անդամների կողմից, այլ ոչ թե նախարարի և ողջ կառավարության պաշտոնական պարտականությունների շրջանակներում²⁰²:

Հարց է ծագում, ո՞ր կառավարությունն է իր «պաշտոնական պարտականությունների շրջանակում» ներառում նման նպատակներ: Ակնհայտ է, որ տեսականորեն անգամ հնարավոր չէ պատկերացնել որևէ կառավարության, որը պաշտոնապես առաջնորդվում է նման

¹⁹⁸ Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 41.

¹⁹⁹ Նույն տեղում:

²⁰⁰ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 16:

²⁰¹ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 40.

²⁰² Նույն տեղում:

նորմերով: Այսինքն՝ Օսմանյան կայսրությունում ձևավորվել էր ճիշտ այն համակարգի նախատիպը, որը հետագայում առկա էր ֆաշիստական Գերմանիայում Ողջակիզման իրականացման տարիներին՝ ի դեմս նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության և նրա մարդատյաց գաղափարախոսության, որոնց նույնականացումը «Երրորդ ռայխի» հետ ապացուցվեց Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացքում:

Ուրեմն՝ այս հիմնավորումները չէին դիմանում ոչ մի քննադատության, որովհետև ակնհայտ էր, որ այդ գաղտնի կազմակերպության անդամները կառավարության նույն նախարարներն էին, և տվյալ գաղտնի կազմակերպությունը, փաստորեն, սերտաճել էր իշխանության մեջ՝ ըստ էության դառնալով Օսմանյան կայսրության իրական իշխանություն: Պատահական չէ, որ Օսմանյան կայսրության պատերազմական շրջանի կառավարությունը ժամանակի դիվանագիտական փաստաթղթերում միանշանակ անվանվում էր հենց «երիտթուրքական կառավարություն», ինչը լավագույնս ընգծում է երիտթուրքական կուսակցության օսմանյան իշխանության հետ սերտաճման իրողությունը: Ըստ այդմ՝ անհնար է տարանջատել դրանք իրարից, այլ պետք է փաստել այս երկուսի նույնականացումը (իդենտիֆիկացիան), ի վերջո երիտթուրքական կառավարության անդամը և ողջ կառավարությունը, անկախ այն բանից, թե որ կազմակերպությանն էր անդամակցում, տվյալ իշխանության միջոցով ներկայացնում էր թուրքական պետությունը, ուստիև նրա կատարած ցանկացած գործողություն իրավամբ պետք է գնահատվի իբրև պետական իշխանության ներկայացուցչի գործողություն, որի համար պատասխանատու է ոչ միայն տվյալ անձը, այլև այն իշխանությունը և պետությունը, որին նա ներկայացնում է, տվյալ դեպքում Օսմանյան կայսրությունը: Հակառակ պարագայում տվյալ անձը չպետք է զբաղեցնի նման բարձրաստիճան պաշտոն և ներկայացնի պետությունը: Սակայն Օսմանյան կայսրությունում, երիտթուրքական կուսակցության պետական իշխանության հետ սերտաճելու պայմաններում, կուսակցական պատկանելությունը և

գաղտնի կազմակերպության անդամությունն անհրաժեշտ ու որոշիչ պայման էին բարձր պետական պաշտոն զբաղեցնելու համար:

Վերը նշվածից միանշանակ բխում է, որ հնարավոր չէ մեղադրել որևէ հարցում երիտթուրքական կառավարությանը՝ առանց թուրքական իշխանություններին և համապատասխանաբար նաև թուրքական պետությանը մեղադրելու և հակառակը: Եթե անգամ մի պահ ենթադրենք, որ Օսմանյան կայսրությունը որպես պետություն չէր ցանկացել, որ կայսրության հայ բնակչության հետ լինել այն, ինչ կատարվեց, ապա թուրքական պետությունը միևնույն է մեղավոր է այն հարցում, որ թույլ է տվել երիտթուրքերի սերտաճումը պետական իշխանության և, հետևապես, միևնույն է պատասխանատու էր այդ իշխանության կատարած քայլերի համար: Թուրքական կառավարության ներսում, որքան էլ հետո դատավարության ժամանակ փորձեին արդարանալ որոշ անձեր, չի դրսևորվել ակնհայտ հակազդեցություն երիտթուրքերի քաղաքականությանը, ինչը խոսում է այն մասին, որ կառավարության բոլոր անդամները, եթե նույնիսկ չեն կիսել բարձրաստիճան երիտթուրքերի գործելաճը, ապա չեն ընդդիմացել այդ քաղաքականությանը, համաձայնվելով կատարվածի հետ: Մի ամբողջ ժողովրդի զանգվածային ոչնչացման մասին իմանալը և այն կանխարգելելուն ուղղված քայլեր չձեռնարկելը և անգործությունը, ՄԱԿ-ի Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի համաձայն, միևնույն է, պատժելի է և թուրքական պետության համար լավագույն դեպքում կարող է դիտվել իբրև ցեղասպանության հանցակցություն:

Բացի այդ՝ թուրքական ռազմական տրիբունալն անհիմն կերպով փորձում էր իրարից տարանջատել «կանխամտաձվածության» և «պաշտոնական պարտականությունների կատարման» եզրույթները՝ ապրիորի գտնելով, որ դրանք չեն կարող մեկտեղվել, ինչի «անխտափելի արդյունքը» կարող էր լինել հայ բնակչության զանգվածային ոչնչացումը կայսրության տարածքում ու մասնավորապես իր պատմական հայրենիքում: Մինչդեռ փաստերն ուղղակիորեն վկայում են, որ

իշխանության գալուց հետո երիտթուրքական կուսակցության՝ հայերին ոչնչացնելու կանխամտածված ծրագրերը, ինչն ընդունեց նաև ռազմական տրիբունալը, վաղուց արդեն վեր էին ածվել Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական կառավարության պետական ծրագրի և սկսվել էին կենսագործվել պետական ողջ ռեսուրսների գործադրմամբ: Նշենք նաև որ առանց իշխանության գալու և առանց պետական իշխանության ռեսուրսների օգտագործման երիտթուրքական կուսակցությունն ի վիճակի չէր լինի իրագործել այդ ծրագիրը, միայն պետական իշխանությունն ու լծակները նրանց նման հնարավորություն ընձեռեցին: Բնականաբար, այս ակնհայտ և թուրքական պետության համար վտանգավոր փաստարկներն անտեսվում էին թուրքական արդարադատության կողմից:

Այնուհետև տրիբունալը մասնավոր որոշման մեջ ուշադրություն դարձրեց նաև նրա վրա, որ կատարված հանցագործություններում ղեկավարող դերը պատկանում էր երիտթուրքական կուսակցությանը և «անհատական հանցագործությունները» կատարվել են նրա ղեկավարող դերի առկայության պայմաններում²⁰³: Ակնհայտ է, որ թուրքական ռազմական դատարանը գտնվում էր պարադոքսալ վիճակում. մի կողմից այն ջանում էր կատարված զանգվածային հանցագործությունները ներկայացնել և քննել իբրև սովորական անհատական հանցագործություններ, մյուս կողմից կատարված սպանությունների ու բռնությունների զանգվածային բնույթն այնքան ակնհայտ էր, որ հնարավոր չէր դա դիտարկել բացառապես անհատական հանցագործությունների տեսքով: Ուստի դատարանը ստիպված ընդունում էր դրանց կազմակերպվածության փաստը, որը վերագրվում էր բացառապես երիտթուրքական կուսակցությանը: Սակայն անգամ այս ձևակերպմամբ սա չափազանց կարևոր որոշում էր՝ այն իմաստով, որ Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեին նաև այլ կուսակցություններ, սա-

կայն նրանցից և ոչ մեկը չէր մեղադրվում զանգվածային հանցագործություններում ղեկավարող դեր ունենալու մեջ այն պարզ պատճառով, որ միայն երիտթուրքական կուսակցությունը տիրապետելով պետական ողջ իշխանությանը և օգտագործելով նրա ռեսուրսները, իրականացրեց հայ բնակչության զանգվածային բնաջնջումը և ունեզրկումը:

Պետք է նշել, որ հենց թուրքական ռազմական տրիբունալների դատավճիռներն են ուղղակիորեն և անուղղակիորեն հաստատում երիտթուրքական կուսակցության պետական իշխանության հետ սերտաճման փաստը.

ա) Բացի բուն դատավճիռից, թուրքական ռազմական տրիբունալը հատուկ որոշում է կայացրել փախուստի մեջ գտնվող հանցագործների վերաբերյալ, որում, փաստորեն, խոստովանվում է, որ երիտթուրքական կուսակցությունն իր ձեռքն էր վերցրել երկրի ողջ իշխանությունը²⁰⁴: Դրա հիման վրա նույնպես կարելի է պնդել, որ երկիրը պատասխանատու է երիտթուրքական կուսակցության կատարած հանցագործությունների համար, որոնց թույլ է տվել իրենց ձեռքը վերցնել ողջ իշխանությունը:

բ) Բացի հայերի կոտորածներից, դատարանը երիտթուրքերին մեղադրում էր նրանում, որ անցած ժամանակի, այսինքն՝ աշխարհամարտի ընթացքում, նրանց կատարած քաղաքական հանցավոր սխալների հետևանքով կայսրության բազմաթիվ երկրամասեր տարբեր պատրվակներով «ձեռքից գնացին»²⁰⁵: Տրիբունալը մեղադրում էր երիտթուրքերին նրանում, որ պատերազմ հայտարարելու խնդրում նրանք անհրաժեշտ չեն համարել տվյալ հարցը գոնե քննարկել պատգամավորների մեջլիսում, մինչդեռ վեհապետերն անգամ տարակուսել են նման հարցում անմիջական վճիռ և հրաման արձակել²⁰⁶: Կարծում ենք, որ սա նույնպես շատ խոսուն փաստարկ է, որը կրկին վկայում է

²⁰⁴ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 113:

²⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 119:

²⁰⁶ Նույն տեղում, էջ 120:

²⁰³ Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 41.

պետական ողջ իշխանության երիտթուրքերին պատկանելու մասին, ուստի և պետության պատասխանատվության մասին՝ նրանց կատարած հանցագործությունների համար:

գ) Գլխավոր հոգևոր առաջնորդ՝ շեյխ ուլ-իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդին, որը որպես կրոնական առաջնորդ կարող էր մեծ ազդեցություն ունենալ կատարվող վայրագությունները խափանելու հարցում, ոչ մի էական քայլի չդիմեց: Նա, թեև փորձեց արդարանալ դատարանում, որ ինքը պատասխանատու չէ կառավարության անդամների գործադրած հանցագործ արարքների համար, որ մեղավոր է ներքին գործերի նախարարությունը, այդուհանդերձ խոստովանեց, որ իսլամը և կուսակցությունը համաձույլ մի ամբողջականություն են և կուսակցության որոշումները ենթակա էին անհապաղ իրականացման, որ կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում էր հրաժարվել իսլամի կրոնից²⁰⁷: Հոգևոր առաջնորդի ցուցումներն առավել քան բնորոշիչ են, և ճիշտ այնպես, ինչպես ավելի բարձր համարվող իսլամն էր միաձուլվել երիտթուրքական կուսակցության հետ և կազմել մեկ ամբողջականություն, նույնությամբ կատարվել էր նաև կուսակցության և պետական իշխանության հետ:

դ) Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի և դոկտոր Նազլմի նկատմամբ կիրառվել է թուրքական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետը, համաձայն որի «սահմանադրության մեջ ամրագրված կառավարման ձևն ու էությունը, կամ վսեմ սուլթանապետությունում գոյություն ունեցող կարգերի բռնի կերպով փոխելու կամ հեղաշրջելու նախաձեռնության մեջ գտնվող անձնավորությունների գործունեությունը հաստատվելու դեպքում սահմանվում է մահապատիժ»²⁰⁸: Պետական իշխանությունը բռնազավթելը, ըստ օսմանյան քրեական օրենսգրքի, ամենաձանր պետական ու քաղաքական հանցագործությունն էր թուրքական պետության մեջ, ուստի իշխանությունը զավթված լինե-

²⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 19:

²⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 126:

լու պայմաններում երիտթուրքերի կատարած բոլոր հանցագործությունների և մասնավորապես հայերի զանգվածային սպանությունների համար նրանց հետ միասին պատասխանատու է նաև թուրքական պետությունը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

3. Հայոց ցեղասպանության գործով հայցադիմումի հաջորդ կարևոր բաղադրիչը Սևրի պայմանագրի համապատասխան դրույթներն են: Այս փաստաթղթի 226 և 228 հոդվածները բխում էին Հաագայի 1899 թ. ընդունված և 1907 թ. խմբագրված «Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին» կոնվենցիաների դրույթներից և կրկնում են պատերազմական հանցագործներին պատժելու մասին Վերսալի, Սեն-ժերմենի, Տրիանոնի, Նեյի պայմանագրերում տեղ գտած հոդվածները: Իսկ 230-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը ճանաչում էր դաշնակից տերությունների իրավունքը քրեական պատասխանատվության կանչելու ոչ միայն այն անձանց, ովքեր մեղադրվում էին պատերազմի օրենքները և սովորույթները խախտելու մեջ, այլև պարտավորվում էր նաև հանձնել դաշնակից տերություններին նրանց կողմից կոտորածների մեջ մեղադրվող անձանց, ովքեր պատերազմի ընթացքում հանցագործություններ էին կատարել այն տարածքներում, որոնք 1914 թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ հանդիսանում էին Օսմանյան կայսրության տարածքի մի մասը²⁰⁹:

Ակնհայտ էր, որ, ի տարբերություն 226 և 228 հոդվածների, 230 հոդվածը վերաբերում էր ոչ թե պատերազմական հանցագործություններին, այլ 1915 թ. մայիսի 24-ի դաշնակից տերությունների համատեղ հայտարարության հետևանքն էր, քանի որ դաշնակիցները դեռ այն ժամանակ խոստացել էին պատասխանատվության կանչել հայերի զանգվածային սպանությունների մեջ մեղադրվողներին:

Այս դրույթը չափազանց կարևոր էր նաև այն իմաստով, որ Թուրքիան չէր կարող խուսափել Միջագետքի անապատներում հայե-

²⁰⁹ Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Եր., 2003, էջ 11:

րի զանգվածային կոտորածներում մեղադրվող անձանց հանձնելուց այն պատճառաբանությամբ, թե չի կարող հանձնել այն անձանց, որոնք հանցագործություններ են կատարել այն տարածքներում, որոնք այլևս իրեն չեն պատկանում:

Նույն հոդվածով դաշնակից տերություններն իրենց իրավունք էին վերապահում նշել այն դատարանը, որը պետք է դատեր մեղադրվող անձանց, իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը: Ընդ որում՝ նշվում էր միջազգային հարաբերությունների պատմության մեջ առաջին անգամ հատուկ միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման հնարավորության մասին: Այն դեպքում, եթե Ազգերի լիգան պահանջվող ժամանակում կստեղծեր նշված գազանությունները դատապարտող իրավասու դատարան, դաշնակից տերությունները մեղադրյալներին կփոխանցեին այդ դատարանին, իսկ թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը²¹⁰: Սևրի դաշնագիրն այսպիսով իրավական հիմք էր ստեղծում օսմանյան պետության կողմից իր հպատակ քաղաքացիների դեմ գործած ոճիրների դատական հետապնդման համար²¹¹:

Հատկանշական է, որ 1948 թ. մայիսի 28-ի զեկույցում ՄԱԿ-ի «Պատերազմական հանցագործությունների» հանձնաժողովը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել հատկապես Սևրի պայմանագրի 230-րդ հոդվածին և մեկնաբանել է այնպես, որ դրանով հաղթանակած տերությունները նպատակ էին հետապնդում ի կատար ածել 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հոչակագրի պարտավորությունն առ այն, որ պատասխանատվության կանչվեն մարդկության դեմ կատարած հանցագործությունների համար մեղավորները, այսինքն՝ այն հանցագործությունների, որոնք թուրքական տարածքում կատարվում էին օսմանյան հպատակություն ունեցող ազգությամբ ոչ թուրք անձանց, այսինքն՝ հայ կամ հույն հպատակների

նկատմամբ, ինչը, հանձնաժողովի կարծիքով, նախադեպ է ծառայել Նյուրնբերգի և Տոկիոյի տրիբունալների կանոնադրությունների համապատասխանաբար 6c և 5c հոդվածների համար, այն է՝ մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ²¹²:

Սևրի պայմանագրի մեկ այլ՝ 144 հոդվածով սահմանվում էր նաև նյութական պատասխանատվություն ցեղասպանություն իրականացնելու ճանապարհով Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության ունեզրկման համար: Այդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվում էր ոչ միայն ուժը կորցրած ճանաչել օսմանյան կառավարության «Լքյալ գույքի» մասին 1915 թվականի օրենքն ու դրա լրացումները, որոնցով կայսրությունը փորձել էր «օրինականացնել ցեղասպանության ենթարկված արևմտահայության զանգվածային ունեզրկման քաղաքականությունը, այլև արգելվում էր նման օրենքներ ընդունել ապագայում²¹³: Այս հոդվածի նշանակությունը չափազանց կարևոր է ցեղասպանության զոհ դարձած հայ ազգաբնակչության իրավունքներն իր իսկ սեփականության նկատմամբ վերականգնելու տեսակետից:

Տվյալ հոդվածում սահմանվում էին նաև արևմտահայության սեփականության իրավունքների վերականգնման կոնկրետ մեխանիզմներ: Հոդվածի համաձայն՝ թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր հնարավորության սահմաններում նպաստել, որպեսզի կայսրության այլազգի այն քաղաքացիները, որոնք արքայազնի կամ 1914 թ. հունվարի 1-ից հետո գազանությունների հանդեպ ունեցած վախից դրդված գաղթել էին, վերադառնային իրենց բնակավայրեր²¹⁴:

Օսմանյան կառավարությունն ընդունում էր, որ կայսրության հիշյալ քաղաքացիներին կամ նրանց համայնքներին պատկանող անշարժ կամ շարժական գույքերը հայտնաբերվելու դեպքում, ում ձեռքում էլ դրանք լինեն, պետք է որքան հնարավոր է շուտ վերադարձվեն

²¹⁰ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 32–33.
²¹¹ Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում ..., էջ 11:
²¹² Генциал ария: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 651.
²¹³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1917), խմբագիր՝ Զ. Կիրակոսյան, Եր., 1972, էջ 678:
²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 679:

օրինական տերերին՝ հայերին: Ընդ որում՝ վերադարձվող գույքերը պետք է ազատված լինեն ցանկացած պարտքից, որոնցով նրանք կարող էին ծանրաբեռնված լինել նոր տերերի կողմից և վերադարձվելու էին առանց նոր սեփականատերերին և օգտագործողներին որևէ հատուցման²¹⁵:

Բացի արևմտահայության սեփականության իրավունքների վերականգնման դրույթներ սահմանելուց, հողվածը տվյալ գործընթացը վերահսկող մեխանիզմներ էլ էր նախատեսում: Օսմանյան կառավարությունը համաձայնվում էր, որ Ազգերի լիգայի Խորհրդի կողմից ստեղծվեն միջնորդ հանձնաժողովներ՝ թուրքական կառավարության և տուժած համայնքի մեկական ներկայացուցիչների և Ազգերի լիգայի Խորհրդի կողմից նշանակված նախագահի կազմով՝ սեփականության հետ կապված հարցերը և վեճերը քննելու և լուծելու համար:

Այդ հանձնաժողովները պետք է օժտվեին լայն լիազորություններով: Մասնավորապես իրավասու էին լինելու հրամաններ տալ.

ա) գույքի վերանորոգման և վերականգնողական աշխատանքներ կատարելու հետ կապված,

բ) վայրագությունների կամ տեղահանությունների մեղավորներին մեկուսացնելու և այդ անձանց գույքի նկատմամբ միջոցներ ձեռնարկելու հարցերում,

գ) 1914 թ. հունվարի 1-ից հետո տուժած համայնքի մահացած կամ անհետացած անդամներին պատկանող գույքերի և ամեն տեսակ սեփականության վերադարձնելու հարցերով,

դ) 1914 թ. հունվարի 1-ից հետո անշարժ գույքի վաճառքի կամ նրա նկատմամբ սեփականության իրավունքների հաստատման ակտերի չեղյալ հայտարարելու հարցերով:

Ընդ որում՝ այն դեպքերում, երբ հանձնաժողովը չեղյալ կհամարեր նոր սեփականատերերի իրավունքները գույքի նկատմամբ, այդ նոր տերերին փոխհատուցելու պարտականությունը պետք է դրվեր

թուրքական կառավարության վրա և դա առիթ չէր կարող հանդիսանալ այդ գույքի օրինական տերերի իրավունքների վերականգնումն ուշացնելու համար: Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր հնարավորության սահմաններում նպաստել հանձնաժողովի որոշումների կատարմանը, իսկ հանձնաժողովի որոշումներն անբեկանելի էին և դրանց չէր կարող հակադրվել օսմանյան դատական կամ վարչական իշխանությունների կողմից ընդունված ոչ մի որոշում²¹⁶:

Այս հողվածով, փաստորեն, հայ բնակչության կրած նյութական կորուստների վերականգնման և դրանց հետևանքների հաղթահարման առումով բավականին իրատեսական և արդյունավետ միջոցներ և մեխանիզմներ էին առաջ քաշվում: Այս ամենը չի կորցրել իր արդիականությունը և լիարժեք կարող է կիրառվել Հայոց ցեղասպանության նյութական հետևանքների վերացման հիմքում՝ այն տարբերությամբ, որ Ազգերի լիգայի Խորհրդին փոխարինի այդ կառույցի ժառանգորդի՝ ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհուրդը:

Սևրի պայմանագրի 144 հոդվածին լրացնելու էր գալիս 288-րդ հոդվածը, որով նախատեսվում էր, որ դաշնակից երկրի կամ նոր պետության հպատակություն ipso facto ձեռք բերած նախկին թուրքահպատակների Թուրքիայում մնացած ունեցվածքը, իրավունքներն ու շահերը ներկա կամ մեկ այլ պայմանագրով Թուրքիայից անջատված տարածքներում պետք է վերադարձվեն նրանց իրենց ներկա վիճակով²¹⁷: Սա նշանակում էր, որ Թուրքիայի կողմից արևմտահայերին հպատակությունից զրկելը, կամ նրանց կողմից նոր պետության հպատակություն ձեռք բերելը թուրքական իշխանությունների համար չէր կարող հիմք հանդիսանալ նրանց ունեցվածքից, իրավունքներից կամ շահերից զրկելու համար:

²¹⁶ Նույն տեղում, էջ 680:

²¹⁷ Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, p. 66, <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>

Թեև Սևրի պայմանագիրը չվավերացվեց և ուժի մեջ չմտավ, ինչպես Թուրքիայի ներքաղաղական վիճակի փոփոխության, այնպես էլ աշխարհաքաղաքական գործընթացների պատճառով, այն միանգամայն օրինական փաստաթուղթ է: Չնայած որ այդ պայմանագրի ստորագրման պահին Թուրքիայում փաստացի իշխանությունը քեմալականների ձեռքում էր, այդուհանդերձ, 1920թ. հուլիսի 22-ին երկրի օրինական իշխանությունը՝ ի դեմս Կ.Պոլսում սուլթանի խորհուրդի, լրիվ կազմով քվեարկեց խաղաղության պայմանագիրը ստորագրելու օգտին և թուրքական պաշտոնական պատվիրակությանը լիազորեց ստորագրել Սևրի պայմանագիրը²¹⁸: Ինչպես հայտնի է, անգամ չվավերացված պայմանագիրն այն ստորգրած պետություններին ամբողջությամբ չի ազատում պարտավորություններից, մանավանդ որ պայմանագիրը ստորագրելիս թուրքական պաշտոնական պատվիրակությունը չի գերազանցել իր իրավասությունները: 1969 թ. «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի 18-րդ հոդվածը պայմանագիրը ստորագրող պետությունների վրա ստորագրումից մինչև վավերացում ընկած ժամանակամիջոցում որոշակի պարտավորություն է դնում ձեռնպահ մնալ այնպիսի գործողություններից, որոնք կարող են ազդել պայմանագրի առարկայի և նպատակի վրա²¹⁹: Սակայն թուրքական նոր իշխանությունները հետևողական քայլեր էին ձեռնարկում Սևրի պայմանագրի դրույթները չեզոքացնելու ուղղությամբ²²⁰:

Բացի այդ՝ պետք է արձանագրել, որ անգամ չվավերացված վիճակում Սևրի պայմանագրի դրույթները մասնակիորեն գործադրվեցին՝ արաբական տարածքների Օսմանյան կայսրությունից անջատելու առումով, ինչը նախատեսված էր Սևրի պայմանագրով և տեղի ունեցավ հաջորդ պայմանագրի՝ Լոզանի ստորագրումից առաջ²²¹:

²¹⁸ Барсегов Ю., Геноцид армян-преступление по международному праву, с.184.

²¹⁹ Международное право в документах, с. 75.

²²⁰ Թորիկյան Ե., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 87:

²²¹ Նույն տեղում, էջ 132:

4. Հայցադիմումի հաջորդ կարևոր բաղադրիչը պետք է համարել հայ-թուրքական սահմանազատման վերաբերյալ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի իրավարար վճիռը, որը Հայոց ցեղասպանության իրագործման համար հանցագործ պետությանը՝ Թուրքիային քաղաքական պատասխանատվության ենթարկող միջազգային դատական ակտ էր:

Այդ իրավարարությունը, անշուշտ, ուներ իր պատմական ու իրավական նախադրյալները: Արդեն Առաջին աշխարհամարտից հետո ԱՄՆ նախագահ Վ. Վիլսոնի հուշագրում, որը 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Կ.Պոլսում ԱՄՆ գերագույն կոմիսար Բրիստոլի կողմից հանձնվեց Օսմանյան կայսերական կառավարությանը, Թուրքիայից Արևմտյան Հայաստանի տարանջատման հարցն ուղղակիորեն փոխկապակցվում էր հայերի զանգվածային սպանությունների քաղաքականության հետ²²²:

Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ թուրքական պետության գերիշխանության դադարեցման քաղաքական ու իրավական հիմքերի հարցը դարձել էր ԱՄՆ նախագահի կողմից հատուկ ստեղծված Քինգ-Քրեյնի հանձնաժողովի քննարկման առարկա: Հանձնաժողովի 1919 թ. օգոստոսի 28-ին ներկայացրած զեկույցում Թուրքիայից հայերի պատմական հայրենիքի անջատման հիմքեր էին ներկայացվում հետևյալ փաստարկները՝

1. թուրքերի ուրիշներին կառավարելու ապացուցված անկարողությունը,

2. կրկնվող ջարդերն իբրև կանխամտածված քաղաքականություն որդեգրելը,

3. իրագործված ջարդերի համար կարելցանքի գրեթե ամբողջովին բացակայությունը կամ ձգտումը հրաժարվել կատարված հանցագործություններից, ավելի շուտ՝ նրանց կողմից դրանք արդարացնելու փորձերը,

²²² Барсегов Ю.Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 6.

4. հայերի նկատմամբ թուրքերի ունեցած ակնհայտ ծայրահեղ թշնամական վերաբերմունքը և ջարդերի մշտական սպառնալիքը,

5. հայերին պաշտպանելուն ուղղված 1878թ. պայմանագրի հողվածների* կատարյալ ձախողումը,

6. բավարար ապացույցների առկայությունը, որ այս երկու ժողովուրդները չեն կարող միասին ապրել խաղաղ ու նորմալ:

Այս ամենը արդյունքում հանձնաժողովականները հանգել էին հետևյալ եզրահանգումներին՝

1. թուրքական կառավարման փորձը չպետք է կրկնվի,

2. ավելի ճիշտ է, որ հայերն ու թուրքերն ունենան առանձին պետություններ,

3. ամենատարրական արդարությունը պահանջում է առնվազն Թուրքիայից այն տարածքի առանձնացումը, որտեղ հայերը կարող են կենտրոնանալ՝ ստիպված չլինելով ապրել թուրքական տիրապետության տակ,

4. ոչինչ, բացի նշվածից, չի կարող հայերին տալ անվտանգության բավարար երաշխիքներ, ոչինչ, բացի նշվածից, չի հանգստացնի աշխարհի խիղճը այս հարցում,

5. ելնելով հայերի, թուրքերի, ինչպես նաև ողջ աշխարհի ու խաղաղության շահերից՝ անհրաժեշտ է պնդել առանձին հայկական պետության ստեղծման վրա»²²³:

Հանձնաժողովի թե՛ փաստարկները և թե՛, առավել ևս, եզրահանգումները ոչ այլ ինչ են, քան Վ. Վիլսոնի հայ-թուրքական սահմանագծման հարցում ապագա իրավարարության անհրաժեշտ ու բավարար հիմնավորումներ: Ավելորդ է նշել, որ այս հիմնավորումները չափազանց արդիական են նաև մեր օրերում՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության թուրքական քաղաքականության պայմաններում:

* Խոսքը 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրի 61 և 62-րդ հոդվածների մասին է:
²²³ Барсегов Ю.Г. Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 6-7.

Այս մոտեցումը հետագայում որդեգրվեց նաև Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդի կողմից, երբ 1919թ. հունվարի 30-ին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Ճապոնիան, ինչպես նաև ԱՄՆ-ն իրենց համատեղ բանաձևում նշեցին, որ, հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ թուրքական իշխանության պատմական չարաշահումներից և հատկապես նախորդող տարիներին հայերի սարսափելի կոտորածներից ելնելով, դաշնակից ու միավորված տերությունները համաձայնության եկան այն հարցում, որ Հայաստանը պետք է ամբողջովին անջատված լինի թուրքական կայսրությունից²²⁴: Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը մերժեց 1919 թ. հունիսի 17-ի սուլթանական նոր կառավարության հուշագրում ներկայացված բոլոր այն փաստարկները, որոնցով փորձ էր կատարվում զերծ պահել թուրքական պետությունը հայերի ոչնչացման համար պատասխանատվությունից և ամեն ինչ հանգեցնել երիտթուրքական կառավարության անդամների քրեական պատասխանատվությանը՝ նպատակ ունենալով թուրքական տիրապետության տակ պահել Արևմտյան Հայաստանի տարածքը: Խորհուրդը հստակորեն ձևակերպեց թուրքական պետության իշխանությունը միայն թուրքերի նկատմամբ սահմանափակելու անհրաժեշտության մասին իր եզրակացությունը և, դրանից ելնելով, Օսմանյան կայսրության տարբեր ազգությունների և ժողովուրդների ճակատագրերը որոշել այդ ժողովուրդների շահերին ու ցանկություններին համապատասխան²²⁵:

Ի պատասխան թուրքերի բերած հակափաստարկների՝ ԱՄՆ-ի կողմից հետևում է ավելի կտրուկ արձագանք: ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ռ. Լասինգը Փարիզի խաղաղության բանակցություններին ԱՄՆ-ի հանձնաժողովին հասցեագրված 1919 թ. օգոստոսի 16-ի հեռագրում նշում է, որ «ԱՄՆ-ի նախագահը ցանկանում է նախագուշացնել թուրքական իշխանություններին, որ եթե նրանք անհապաղ արդյունավետ

²²⁴ Նույն տեղում, էջ 7-8:

²²⁵ Նույն տեղում, էջ 8:

միջոցներ չձեռնարկեն, որպեսզի կանխեն այն կոտորածներն ու գազանությունները, որոնք իրականացվում են թուրքերի, քրդերի և այլ մահմեդականների կողմից հայերի նկատմամբ Կովկասում և այլ վայրերում, ապա նրանք կզրկվեն ցանկացած աջակցությունից այն հարցերում, որոնք վերաբերում են ինքնիշխանության պահպանմանն անգամ Օսմանյան կայսրության թուրքական հատվածի վրա, ինչը նախատեսված էր նախագահի խաղաղության պայմանների XII կետով և որ նման որոշումը կարող է հանգեցնել թուրքական կայսրության ամբողջական վերացմանը և խաղաղության հաստատման պայմանների լիակատար փոփոխությանը»²²⁶:

Վ. Վիլսոնին իրավարարի դեր ստանձնելու առաջարկը դաշնակիցների Գերագույն խորհրդի կողմից արվել է Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում 1920 թ. ապրիլի 25-ին: Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը Վիլսոնին հայ-թուրքական սահմանագծման հարցում իրավարար դառնալու առաջարկի մասին հաջորդ օրը՝ ապրիլի 26-ին տեղեկացնում է Ազգերի լիգային, իսկ մայիսի 11-ին՝ խաղաղ կարգավորման պայմանները փոխանցվում են թուրքական պատվիրակությանը: Իսկ արդեն մայիսի 17-ին Վիլսոնը հայտնում է, որ համաձայն է գործել որպես իրավարար²²⁷: Պնդումն առ այն, որ Վիլսոնի իրավարար վճռի հիմքը չվավերացված Սևրի պայմանագիրն է, ուստի այն չունի իրավական ուժ, չի համապատասխանում իրականությանը: Այդ իրավարարությունը կապ ունի Սևրի պայմանագրի հետ այնքանով, որքանով, որ տվյալ փաստաթղթի 89-րդ հոդվածով ԱՄՆ-ը նախագահին արբիտրի դեր ստանձնելու խնդրանքով նախկինում դիմած Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդի չորս տերություններին՝ Մեծ Բրիտանիային, Ֆրանսիային, Իտալիային և Ճապոնիային, որոնք Սևրի պայմանագրում նշված են իբրև Գլխավոր դաշնակից տերություններ, միացել էին տասը նոր երկրներ՝ Բելգիան, Հունաստանը, Հեջասը, Լեհաստանը,

Պորտուգալիան, Ռումինիան, Սերբա-Խորվաթա-Սլովենական պետությունը, Չեխոսլովակիան և վեճի կողմ հանդիսացող՝ Հայաստանը և Թուրքիան²²⁸: Այսպիսով, Սևրի պայմանագիրը իրավարար վճռի համար ընդամենը լրացուցիչ իրավական հիմք էր հանդիսանում ի հավելումն դրանից առաջ ԱՄՆ-ի նախագահին ուղղված միջազգային իրավարարության առաջարկի: Անկախ դրանից էլ իրավարարության գործընթացն արդեն ընթացքի մեջ էր: Ավելին, հենց Սևրի պայմանագրի 89-րդ հոդվածի համաձայն անդամ պետություններն իրավարար վճռի ընդունումը չեն պայմանավորել որևէ հանգամանքով, այլ պարտավորվել են վճիռն ընդունել անմիջապես, իսկ վեճի կողմ հանդիսացող Թուրքիան 90-րդ հոդվածով լրացուցիչ կերպով վերահաստատել է այս դիրքորոշումը՝ հրաժարվելով Հայաստանին փոխանցվելիք տարածքների նկատմամբ իր իրավունքներից²²⁹:

Այսպիսով, արբիտրաժի գործընթացը սկսվել էր դեռ մինչև Սևրի պայմանագրի կնքումը: Հետևաբար՝ այն միանգամայն ինքնուրույն միջազգային-իրավական փաստաթուղթ է Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի՝ իբրև դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհրդի անդամների մի կողմից և Վ. Վիլսոնի՝ իբրև ԱՄՆ-ի նախագահի, մյուս կողմից²³⁰:

Հենց Վիլսոնին Հայաստանի սահմանի հստակեցման հարցում իրավարարի կարգավիճակ առաջարկելը, անշուշտ, ուներ իր հիմնավորումները, որոնք պայմանավորված էին միջազգային արբիտրի ընտրության համար պարտադիր հանդիսացող արդարության ու անաչառության սկզբունքներով: Ելնելով այն հանգամանքներից, որ ԱՄՆ-ը չէր պատերազմել Օսմանյան կայսրության դեմ և հարաբերությունների մեջ է եղել ոչ միայն Օսմանյան կայսրության պաշտոնական կառավարության, այլև թուրք ազգայնականների հետ, ԱՄՆ-ի նախագահի թեկնածությունը դիտվում էր իբրև առավել հարմար Հայաստա-

²²⁶ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики, с. 27.

²²⁷ Барсегов Ю.Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 15.

²²⁸ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 673:

²²⁹ Նույն տեղում, էջ 676:

²³⁰ Барсегов Ю., Генциал армян-преступление по международному праву, с. 182.

նի և Թուրքիայի սահմանի հստակեցման իրավարարի դերում²³¹: Այսպիսով՝ ապահովվում էր չեզոքության և անշահախնդրության սկզբունքը վեճի կողմերի նկատմամբ, ինչը տվյալ ժամանակ գործող համապատասխան միջազգային իրավական նորմերի, մասնավորապես՝ Հաագայի 1899թ. և 1907թ. «Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման մասին» կոնվենցիայի վեճերի արբիտրաժի միջոցով լուծելու պարտադիր պայմաններից մեկն էր:

Որպես այս արբիտրաժի քաղաքական հիմնավորում կարելի է բերել նաև 1920թ. հուլիսի 17-ին դաշնակից տերությունների Ֆրանսիայի վարչապետ Միլերանի կողմից ստորագրված պատասխան նոտան թուրքական պատվիրակության նույն ամսին ուղղված բողոքի նոտային: Պատասխան նոտայում մասնավորապես ասված է. «Թուրքական կառավարությունը չի կատարել իր ոչ թուրք հպատակներին թալանից, բռնություններից ու սպանություններից պաշտպանելու պարտականությունը: Ավելին, բազմաթիվ ապացույցներ վկայում են այն մասին, որ կառավարությունն ինքն իր վրա է վերցրել ամենագազանաբարո հարձակումների ղեկավարման ու կազմակերպման պատասխանատվությունը այն բնակչության նկատմամբ, որին պետք է պաշտպանություն ցուցաբերեր: Այդ իսկ պատճառով դաշնակից տերությունները չեն կարող փոփոխություններ մտցնել այն դրոյթներում, որոնք նախատեսում են ստեղծել անկախ Հայաստան»²³²:

Թեև հայ-թուրքական սահմանագծման հարցով նախաձեռնված և իրականացված իրավարարությունը սկսվել էր հաղթանակած տերությունների քաղաքական կամքի ու որոշման հիման վրա*, այդուհանդերձ, այն ոչ միայն չի հակասել, այլև կատարվել է տվյալ պահին գործող միջազգային իրավական նորմերին համապատասխան: Այս-

²³¹ Նույն տեղում, էջ 181:

²³² Նույն տեղում, էջ 183:

* Նույնը կարելի է ասել նաև երկրորդ աշխարհամարտից հետո հակահիտլերյան կոալիցիայի երկրների կողմից նախաձեռնված Նյուրնբերգյան և Տոկիոյի դատավարությունների մասին:

պես՝ Հաագայի 1899թ. «Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման մասին» կոնվենցիայի 54-րդ և 1907թ. խմբագրված նույն կոնվենցիայի 81-րդ հոդվածներում նշվում էր. «Եթե իրավարար վճիռը կայացել է ըստ կարգի և դրա մասին իրազեկ են պահվել կողմերի գործակալները, ապա խնդրո առարկա վեճը լուծվում է մեկընդմիջտ և ենթակա չէ բեկանման»²³³:

Վ. Վիլսոնին իրավարարությունը Դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհուրդը վաղօրոք սահմանափակում էր կոնկրետ տարածքներով: Հայ-թուրքական սահմանագծումն իրակայացնելիս իրավարարը պետք է սահմանափակվեր Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի ու Տրապիզոնի վիլայեթներով, վերջինով ապահովվելու էր Հայաստանի ելքը դեպի Սև ծով, առանց որի իրավարարությունը կլիներ թերի, և տերություններն իրենց վրա պարտավորություն էին վերցնում ձեռնարկել հնարավոր միջոցներ, որպեսզի ԱՄՆ-ի նախագահը կարողանա դեպի ծով ելք նախատեսել Հայաստանի համար²³⁴:

«Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի, Հայաստանի՝ դեպի ծով ելքի և հայկական սահմանին հարակից թուրքական տարածքի ապառազմականացման վերաբերյալ ԱՄՆ-ի նախագահի որոշումը» Վիլսոնը ստորագրեց 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին, իսկ դեկտեմբերի 6-ին այն պաշտոնապես փոխանցվեց Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդին²³⁵ ու հրապարակվեց դեկտեմբերի 17-ին՝ այդպիսով այն օրինական ուժի մեջ մտնելով: Իրավարարն իր իրավասության շրջանակներում և, ելնելով Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդի նախատեսած տարածքային սահմանափակումից, հայ-թուրքական սահմանագծումն իրականացնելիս նախկինում Օսմանյան կայսրության տարածք համարվող Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների վրա հաստատում էր հայ ժողովրդի տիրույթն ու իրավունքները՝ ապահովելով նաև ելք դեպի Սև ծով: Ընդհանուր առմամբ Հայաստա-

²³³ http://www.pca-cpa.org/showpage.asp?pag_ =1187

²³⁴ Барсегов Ю.Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 14.

²³⁵ Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը, էջ 75:

նին փոխանցվելիք տարածքը կազմելու էր ≈ 103 599 քառ. կմ: Չնայած այն հանգամանքին, որ այն ժամանակ ստեղծված նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում հնարավոր չեղավ կենսագործել իրավարար վճիռը, այն շարունակում է մնալ Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հետևանքը՝ հայրենագրվումը հաղթահարող ու հայ-թուրքական տարածքային-սահմանային վեճը կարգավորող ուժը չկորցրած միջազգային իրավական փաստաթուղթ:

Ասվածի վառ ապացույց է «Հոնդուրասն ընդդեմ Նիկարագուայի» նույնաբովանդակ սահմանային վեճի գործով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի որոշումը, որով Իսպանիայի թագավոր Ալֆոնս XIII-ի կայացրած իրավարար վճիռն ընդունվեց որպես այդ վեճը կարգավորելու իրավական հիմք: Այս գործը կարող է շատ լավ նախադեպ հանդիսանալ հայ-թուրքական սահմանի սահմանազման հարցով ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կայացրած իրավարար վճռի օրինականությունը ճանաչելու համար, ուստի նպատակահարմար ենք գտնում հակիրճ անդարդառնալ այդ գործին:

Իսպանիայի թագավոր Ալֆոնս XIII-ը 1906 թ. դեկտեմբերի 23-ին կայացրել է իրավարար վճիռ Հոնդուրասի և Նիկարագուայի միջև սահմանի սահմանազման հարցով: 1958 թ. հուլիսի 1-ին Հոնդուրասը Նիկարագուայի դեմ դատական հայց ներկայացրեց ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան՝ խնդրելով դատարանին ճանաչել, որ վերջինս պարտավորվի կատարել տվյալ իրավարար վճռի պահանջը: Նիկարագուան իր հերթին պահանջում էր, որ դատարանը որոշի, որ Իսպանիայի թագավորի իրավարարությունը իր համար չի կարող ունենալ պարտադիր բնույթ: Տասնչորս կողմ մեկ դեմ ձայների հարաբերակցությամբ դատարանը 1960 թ. նոյեմբերի 18-ին որոշեց, որ այդ իրավարար վճիռն օրինական է, պարտադիր կատարման համար, և Նիկարագուան պարտավոր է կատարել դրա պահանջը:

Որոշման մեջ դատարանը հաստատված համարեց, որ 1894 թ. հոկտեմբերի 7-ին Հոնդուրասն ու Նիկարագուան կնքել են, այսպես

կոչված, Համես-Բոնիլլի պայմանագիրը, որով սահմանային խառը հանձնաժողովին հանձնարարվել է իրականացնել երկրների սահմանի սահմանագծումը: Հանձնաժողովի կողմից չլուծված հարցերը պետք է փոխանցվեին արբիտրաժային դատարանի, որը բաղկացած էր լինելու յուրաքանչյուր երկրից մեկական և Գվատեմալայի դիվանագիտական կորպուսում հավատարմագրված մեկ ներկայացուցիչ: Դիվանագիտական կորպուսից ներկայացուցիչ նշանակելու անհնարինության դեպքում կողմերը համաձայնվում էին, որ վիճելի հարցերը փոխանցվեն Իսպանիայի կառավարության կամ, հակառակ դեպքում, Հարավային Ամերիկայի ցանկացած պետության կառավարության լուծմանը²³⁶: 1900-1901 թթ. խառը հանձնաժողովին հաջողվեց սահմանագծել երկու պետությունների միջև սահմանը, սակայն Ատլանտյան օվկիանոսի ափամերձ հատվածի հետ կապված առաջացան տարածայնություններ: Այդ հատվածի վերաբերյալ էլ Իսպանիայի թագավորը 1906 թ. դեկտեմբերի 23-ին կայացրեց իրավարար որոշում:

Տարիներ անց՝ 1912 թ. մարտի 19-ին, Նիկարագուայի արտգործնախարարն իր բողոքի նոտայում կասկածի տակ դրեց այդ իրավարարության օրինականությունն ու դրա պարտադիր լինելն իր երկրի համար, ինչն էլ դարձավ նոր վեճի առարկա: Ուղիղ բանակցությունների և միջնորդների օգնությամբ հարցը լուծելու ձախողված փորձերից հետո 1957 թ. հուլիսի 21-ին Վաշինգտոնում ձեռք բերված համաձայնությամբ Հոնդուրասն ու Նիկարագուան պայմանավորվեցին հարցի լուծումը փոխանցել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանին: Հոնդուրասը նշում էր, որ կան բոլոր հիմքերը պնդելու, որ այդ իրավարարությունը պարտադիր է, քանի որ որոշումը կայացվել է պատշաճ ձևով, և որ իրավարարությունը վիճարկելու համար Նիկարագուան պետք է ներկայացնի դրա անօրինականության ապացույցները: Նիկարագուան հակադարձում էր, թե քանի որ իրենց միջև առկա սահմանային վեճի

²³⁶ Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного суда (1948-1991), Нью-Йорк, 1993, с. 69.

լուծման հարցում Հոնդուրասն է հիմնվում այդ իրավարարության վրա, ուրեմն հենց ինքն էլ պետք է ապացույցներ ներկայացնի դրա օրինականության վերաբերյալ, և որ իրավարար որոշում կայացրած անձը՝ Իսպանիայի թագավորը, օժտված է եղել նման լիազորություններով²³⁷:

Նիկարագուան գտնում էր, որ Իսպանիայի թագավորի իրավարարի կարգավիճակում հաստատվելը կատարվել է Համես-Բոնիյիի պայմանագրի III և V հոդվածների խախտումներով, սակայն դատարանը եզրակացրեց, որ Համես-Բոնիյիի պայմանագրի պահանջները կատարվել են, քանի որ 1904 թ. հոկտեմբերի 6-ին և 7-ին երկու երկրների նախագահները իրենց գոհունակությունն են հայտնել Իսպանիայի թագավորի իրավարար նշանակվելու կապակցությամբ, որը իրավարար դառնալու իր համաձայնության մասին հայտարարեց հոկտեմբերի 17-ին: Այս փաստերից ելնելով՝ դատարանը չէր կարող այլ որոշում կայացնել, քան այն, որ Իսպանիայի թագավորի իրավարար նշանակվելը եղել է օրինական:

Նիկարագուան փորձում էր ներկայացնել, որ Համես-Բոնիյիի պայմանագիրը կորցրել էր իր ուժը մինչև Իսպանիայի թագավորը տվեց իրավարար լինելու իր համաձայնությունը, և որ պայմանագրի XI հոդվածի համաձայն 1894 թ. հոկտեմբերի 7-ին 7 տարով կնքված պայմանագրի ժամկետը 1904 թ. հոկտեմբերի 7-ին արդեն լրացել էր: Հոնդուրասն էլ հայտարարեց, որ պայմանագիրն ուժի մեջ է մտել ավելի ուշ՝ 1896 թ. դեկտեմբերի 24-ին, վավերացման փաստաթղթերի փոխանակման պահից, հետևաբար պայմանագրի ժամկետը լրացել է ոչ թե 1896 թ., այլ 1906 թ. դեկտեմբերի 24-ին: Չնայած այն հանգամանքին, որ պայմանագրում նշված չէր դրա ուժի մեջ մտնելու ժամկետը, դատարանը հիմք ընդունելով վավերացված փաստաթղթերի փոխանակման մասին հղումը պայմանագրում, օրինաչափ համարեց Հոնդուրասի փաստարկները և անհավանական համարեց, որ 1904 թ. հոկտեմբերի 2-ին Իսպանիայի թագավորին որպես իրավարար դառնալու

²³⁷ Նույն տեղում, էջ 70:

կողմերի դիմելուց 5 օր հետո պայմանագրի ժամկետը դադարեցվելու էր:

Ինչ վերաբերվում է Իսպանիայի թագավորի կայացրած իրավարար վճռի արդարացիությանն ու օրինականությանը, ապա պետք է նշել, որ իրավարարությունից հետո Իսպանիայի թագավորը Նիկարագուայից չի ստացել վճիռը պարզաբանելու որևէ պահանջ, ինչը նշանակում է, որ նա ընդունել ու համակերպվել է դրա հետ և միայն տարիներ անց՝ 1912 թ. մարտի 19-ին, Նիկարագուայի արտգործնախարարն առարկեց վճռի դեմ²³⁸:

Իր փաստարկների մերժումից հոտո Նիկարագուան փորձում էր հիմնավորել, որ Իսպանիայի թագավորը գերազանցել է իր իրավասությունները և որ նրա որոշումը բավարար հիմնավորված և արդարացված չի եղել, սակայն դատարանը պատասխանեց, որ դա արդեն իրավարարի որոշում կայացնելու իրավասությունների դաշտում է և վիճարկման ենթակա չէ, քանի որ կողմերը իրավարարին վեճը հանձնելով, արդեն իսկ համակերպվել են նրա ցանկացած որոշման հետ:

Դժվար չէ նկատել, որ Իսպանիայի թագավորի և Վուդրո Վիլսոնի կողմից կայացրած իրավարար վճիռների միջև կան որոշակի ընդհանրություններ: Նախ երկու իրավարար վճիռներն էլ կայացվել են սահմանային-տարածքային վեճերի հետ կապված, առաջինը՝ Հոնդուրասի ու Նիկարագուայի, երկրորդը՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև: Բացի այդ՝ երկու դեպքում էլ վեճը կարգավորելու համար ընտրվել են չեզոք և անշահախնդիր իրավարարներ, որոնք անմիջական շահագրգռվածություն չեն ունեցել այդ վեճի հետ կապված:

Այս ամենից ելնելով՝ կարծում ենք, որ սահմանային հարցերով այս իրավարարության քննությունը Միջազգային դատարանում չափազանց կարևոր նախադեպային հիմք կարող է հանդիսանալ նույն այդ դատական մարմնում հայ-թուրքական սահմանի սահմանագծման

²³⁸ Նույն տեղում, էջ 71:

հարցով ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի օրինականությունը և դրա պարտադիր լինելը քննելու առումով:

Չնայած ակնհայտ նմանությունների, այդուհանդերձ, կան էական տարբերություններ, որոնք հարկ է հաշվի առնել: Նախ պետք է նշել, որ երկու լատինամերիկյան երկրների միջև առկա է սովորական սահմանային-տարածքային վեճ, ինչը չի առաջացել այնպիսի ծանր միջազգային հանցագործության հետևանքով, ինչպիսին ցեղասպանությունն է: Բնական է, ուստի, որ լատինամերիկյան երկրները՝ Հոնդուրասը և Նիկարագուան փոխադարձ համաձայնությամբ են իրենց միջև առկա վեճը հանձնել իրավարարին՝ Իսպանիայի թագավորին, իսկ Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանագծման հարցը ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին հանձնվել է Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած տերությունների Գերագույն խորհրդի կողմից, որով նպատակ էր հետապնդվում քաղաքական պատասխանատվության ենթարկել հանցագործ պետություն Թուրքիային՝ զրկելով նրան ցեղասպանության զոհ դարձած հայերի նկատմամբ իր իշխանությունը տարածելու հետագա հնարավորությունից և վերականգնել բռնազավթված հայրենիքի մեծ մասի նկատմամբ հայ ժողովրդի օրինական շահերն ու իրավունքները:

Հաշվի առնելով Հոնդուրասի և Նիկարագուայի միջև սահմանային վեճի ժամանակ Իսպանիայի թագավորի իրավարար վճռի վիճարկման փորձերը, կարելի է ենթադրել, որ ընդդեմ իրավարար վճռի Նիկարագուայի բերած նույն փաստարկները Թուրքիան բերելու է Վիլսոնի իրավարարության դեմ, և մենք պետք է պատրաստ լինենք պատասխանելու դրանց: Հարկավոր է նկատի ունենալ, որ Վիլսոնի իրավարարության օրինականությունն ու իր համար պարտադիր լինելը Թուրքիան կփորձի վիճարկել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ ինչպես Նիկարագուան չի բողոքել ու համակերպվել է Իսպանիայի թագավորի իրավարարության հետ, այնպես էլ Թուրքիան հրապարակայնորեն և պաշտոնապես

չի վիճարկել Վիլսոնի իրավարար վճիռը, այլ հակասօրինական ու Հայաստանին պարտադրված Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով փորձել է հարկադրել հրաժարվել Սևրի պայմանագրից, որը թեև առնչվում է նույն հարցերին, սակայն, ինչպես նշեցինք, այն իրավական առումով Վիլսոնի իրավարարությունից առանձին միջազգային իրավական փաստաթուղթ է, ուստի մենք պետք է կարողանանք այս հարցը միջազգային իրավունքի տեսակետից ճիշտ հիմնավորել Միջազգային դատարանում:

5. Ինչպես հայտնի է, Միջազգային դատարանի համար որոշակի նշանակություն ունեն նաև հեղինակավոր միջազգայնագետ-իրավաբանների ուսումնասիրություններն ու տեսակետները, ուստի նպատակահարմար է որպես Հայոց ցեղասպանության հայցադիմումի բաղադրիչ օգտագործել նաև միջազգային իրավունքի հեղինակավոր մասնագետների 1929 թ. տրված խորհրդատվական եզրակացությունը՝ ի պատասխան «Հայ գաղթականների կենտրոնական կոմիտեի» հարցադրումներին:

Ցեղասպանությունից հետո աշխարհով մեկ սփռված հայ գաղթականները փորձում էին պարզաբանել իրենց խախտված իրավունքների վերականգնման հնարավորություններն ըստ տվյալ պահին գործող միջազգային իրավունքի: Հաշվի առնելով Ազգերի լիգայում Հայկական հարցի փակուղի մտնելը, ինչպես նաև Թուրքիայի մերժողական կեցվածքը, 1929 թ. հունիսի 5-ին խորհրդատվական եզրակացություն տրամադրելու խնդրանքով դիմեց ժամանակի հեղինակավոր չորս իրավաբան-միջազգայնագետներին՝ Ժյուլեր Ժիդելին, Ալբեր Լապրադելին, Լուի Լեֆյուրին և Անդրեյ Մանդելշտամին: Հայ գաղթականների կենտրոնական կոմիտեի կողմից առաջ էին քաշվել հետևյալ հարցադրումները.

1. Արդյո՞ք միջազգային իրավունքի ընդհանուր սկզբունքները և գործող նորմերը թույլ են տալիս օսմանահպատակ հայերին զրկել

Թուրքիայի քաղաքացիությունից այն հիմքով, որ նրանք չեն մասնակցել այսպես կոչված «ազատագրական պայքարին»:

2. Արդյո՞ք միջազգային իրավունքի սկզբունքներն ու նորմերը թույլ են տալիս, որ Թուրքիան իրականացնի իր սահմաններից դուրս գտնվող հայերի, ինչպես նաև Թուրքիայի հայկական համայնքի ունեցվածքի բռնագրավում, որը սկսվել է իրականացվել դեռ Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից առաջ և շարունակվել է դրանից հետո: Եթե պատասխանը բացասական է, ապա այդ նույն նորմերն ու սկզբունքները պարտավորեցնում են, արդյո՞ք, Թուրքիայի կառավարությանը վերադարձնել երկրից դուրս գտնվող հայերին նրանց ունեցվածքը, իսկ երկրի ներսում՝ հայկական համայնքին:

3. Արդյո՞ք Թուրքիայի կառավարության և Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած ցանկացած այլ պետության կամ Ազգերի լիգայի Խորհրդի անդամ-պետությունների միջև ծագած վեճերը, համարվում են միջազգային բնույթի և Լոզանի պայմանագրի 44-րդ հոդվածի համաձայն ենթակա են փոխանցման ՄԱՄԴ-ի քննությանը կողմերից մեկի պահանջով²³⁹:

Ներկայացված հարցերից ակնհայտ երևում է, որ Հայ գաղթականների կենտրոնական կոմիտեն խիստ մտահոգված էր այն հանգամանքով, որ թուրքական իշխանությունները, չբավարարվելով Հայոց ցեղասպանության իրագործմամբ ու հայերի հայրենագրվմամբ, անցել էին այդ հանցագործության պտուղներից օգտվելու փուլին, այն է՝ ցեղասպանված ու հայրենիքից բռնի արտաքսված հայության ունեցվածքի ապօրինի յուրացմանը: Ուստի՝ կոմիտեն փորձում էր հեղինակավոր իրավաբան-միջազգայնագետներից պարզել այդ գործողությունների օրինականության հարցը, ինչպես նաև այն հնարավորությունները, որոնք ընձեռում էին գործող միջազգային իրավունքի նորմերն ու սկզբունքները դրա առաջն առնելու համար:

Չորս իրավաբան-միջազգայնագետները երկու ամսվա ընթացքում գործող միջազգային իրավունքի նորմերի ու սկզբունքների հիման վրա հանգամանորեն քննության առան վերը նշված երեք հարցերը և 1929 թ. օգոստոսի 2-ին ներկայացրեցին խորհրդատվական եզրակացություն, որում առաջին հարցին միանշանակ տրվել էր բացասական պատասխան՝ ընդգծելով, որ անկախ հայերի՝ Օսմանյան կայսրությունը լքելու պատճառներից Թուրքիայի կառավարությունն իրավունք չունեւ նրանց զրկել քաղաքացիությունից ու վերադառնալու իրավունքից: Միաժամանակ նշվում էր, որ թուրքական կառավարության այսպես կոչված համաներման ակտը բացարձակապես կապ չունի արտագաղթածների վերադառնալու իրավունքի հետ և որ համաներում կոչվածը կարող էր իրականացվել արտագաղթածների՝ իրենց օջախները վերադառնալուց հետո միայն²⁴⁰: Իրավախորհրդատուները նշում էին, որ նախկին քաղաքացիներին իրավունքներից զրկելը նրանց նկատմամբ կրում է քրեական պատժի բնույթ, ինչը, սակայն, պետք է ունենար բավականին լուրջ հիմնավորում, որովհետև պետությունները ծայրահեղ դեպքերում են իրենց հպատակներին զրկում քաղաքացիությունից: Տվյալ դեպքում, ըստ մասնագետների, դա բացարձակապես անհիմն ու անօրինական էր, որովհետև «ազատագրական պայքարին» բռնագաղթի ենթարկված հայերի չմասնակցելը չէր կարող հիմք հանդիսանալ նրանց քաղաքացիական իրավունքներից զրկելու համար: Թուրքիան, մասնագետ-իրավաբանների կարծիքով, այս հարցում չէր կարող արդարանալ անգամ այն փաստարկով, որ քաղաքացիություն տրամադրելը ցանկացած պետության ինքնիշխան իրավունքն է, քանի որ պետության բացառիկ իրավասությունները սահմանափակվում են միջազգային իրավունքի նորմերով²⁴¹:

Երկրորդ հարցի առաջին մասին նույնպես տրվել էր բացասական պատասխան՝ նշելով, որ ո՛չ միջազգային իրավունքի գործող նոր-

²³⁹ Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление по международному праву, с. 207.

²⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 208:

²⁴¹ Նույն տեղում, էջ 209:

մերը, և ո՛չ էլ, առավել ևս, Լոզանի պայմանագիրը թուրքական կառավարությանը իրավունք չեն տալիս բռնազավթելու հայերի ունեցվածքը՝ անկախ այն բանից մինչև Լոզանի պայմանագիրը, թե դրանից հետո է կատարվել այդ անօրինական գործողությունը: Սրանից ելնելով՝ մասնագետները դրական էին պատասխանում երկրորդ հարցի երկրորդ մասին՝ ընդգծելով, որ թուրքական կառավարությունը պարտավոր է վերականգնել հայերից բռնագրավված ունեցվածքը և որպես ասվածի հիմնավորում մեջբերում էին հետպատերազմյան խաղաղության պայմանագրերից հողվածներ, որոնցով ընդգծվում էր մասնավոր սեփականության պաշտպանության և վնասված կամ բռնագրավված ունեցվածքի վերականգնման պարտադիր սկզբունքը²⁴²:

Ինչ վերաբերում է երրորդ հարցին, ապա մասնագետները նշում էին, որ հայերից բռնագրավված ունեցվածքի հարցը սկզբունքորեն կարող է ստանալ միջազգային վեճի բնույթ և Լոզանի պայմանագրի 44-րդ և Ազգերի լիգայի կանոնադրության 14-րդ հոդվածների համաձայն դառնալ Ազգերի լիգային կից ՄԱՄԴ-ի քննության առարկա: Սակայն դա կարող էր կատարվել այն դեպքում, եթե թուրքական կառավարության տեսակետից տարբերվող մոտեցում ունեցող որևէ պետություն դիմեր ՄԱՄԴ-ին²⁴³: Այդ իրավունքը Լոզանի պայմանագրի անդամ-պետությունները մինչ օրս էլ ունեն և կարող են դիմել ՄԱՄԴ-ի ժառանգորդ հանդիսացող ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանին:

Այսպիսով՝ հեղինակավոր իրավաբան-միջազգայնագետները դեռ 1929 թ. լիովին բացահայտել են Թուրքիայի հակաօրինական քաղաքականության էությունը հայերի նկատմամբ, ինչը միանշանակ հակասում էր այն ժամանակ գործող միջազգային իրավունքի նորմերին:

6. Հայցադիմումի հաջորդ բաղադրիչը Թուրքիայի ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ Լոզանի պայմանագրի համապատասխան հողվածներն են: Ինչպես

հայտնի է, Լոզանի պայմանագրի 37-44-րդ հոդվածներով Թուրքիան նոր պարտավորություններ էր ստանձնում իր ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքների պաշտպանության հետ կապված: Մասնավորապես՝ պայմանագրի 37-րդ հոդվածով Թուրքիան ընդունում էր, որ 38-44-րդ հոդվածներում ամրագրված պայմանավորվածությունները ճանաչվում են իբրև հիմնական միջազգային նորմեր և թուրքական որևէ օրենք, կանոնակարգ կամ պաշտոնական գործողություն չի կարող հակասել կամ խոչընդոտել այդ պայմանավորվածություններին կամ գերակա լինել դրանց նկատմամբ²⁴⁴: Այս հոդվածով Թուրքիան, փաստորեն, պարտավորվում էր ոչ մահմեդական հպատակների իրավունքներին վերաբերող իր ներպետական օրենսդրությունը համապատասխանեցնել Լոզանի պայմանագրի հողվածներին:

Փաստաթղթի 38-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր երաշխավորել Թուրքիայի բոլոր բնակիչների կյանքի և գույքի լրիվ և անբողջական պաշտպանությունը, առանց սեռի, ազգության, լեզվի, ազգության կամ կրոնի խտրականության: Իսկ 39-րդ հոդվածի առաջին և երկրորդ պարբերություններով 38-րդ հոդվածի պահանջը մասնավորեցվում էր ոչ մահմեդական թուրքահպատակ փոքրամասնությունների մահմեդականների հետ հավասար քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների հետ կապված: 40-րդ հոդվածն ամրագրում էր, որ ոչ մահմեդական փոքրամասնությունները պետք է հավասար իրավունք ունենային իրենց միջոցներով հիմնադրելու և ղեկավարելու բարեսիրական, կրոնական կամ համայնքային հաստատություններ: Նույն հոդվածով նրանք ստանում էին նաև իրենց կրոնն ու լեզուն ազատորեն գործածելու իրավունք: 41-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ այն քաղաքներում և գյուղերում, որտեղ ոչ մահմեդական քաղաքացիները զգալի թիվ են կազմում, թուրքական կառավարությունը պետք է նպաստավոր պայմաններ ստեղծեր՝ նա-

²⁴² Նույն տեղում, էջ 211:

²⁴³ Նույն տեղում, էջ 212:

²⁴⁴ http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

խակրթական դպրոցներ բացելու համար, որպեսզի թուրքահպատակները մայրենի լեզվով դաստիարակեին իրենց զավակներին²⁴⁵:

Կարևոր է նշել, որ Լոզանի պայմանագրի 42-րդ հոդվածով թուրքական իշխանությունները պարտավորվում էին ապահովել ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների եկեղեցիների, սինագոգների, գերեզմանատների և կրոնական այլ հաստատությունների պաշտպանությունը և պահպանությունը: Այսինքն՝ համաձայն այս հոդվածի հայկական եկեղեցիները ոչ միայն չպետք է քանդվեին, այլև՝ վերականգնվելու էին²⁴⁶:

7. Վերջապես, որպես լրացուցիչ փաստարկներ հայցադիմումին կարող են կցվել միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպությունների՝ Իսաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրեսի (1965 թ.), Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի (1983 թ., 1989 թ.), Ժողովուրդների մշտական տրիբունայի (1984 թ.), Տեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի (1997 թ., 2005 թ., 2007 թ.), Երիտասարդների քրիստոնեական ասոցիացիայի (2002 թ.), Նոբելյան մրցանակակիրների կազմակերպության (2007 թ.) Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բանաձևերը՝ այդ կառույցների ղեկավարների ուղեկցող նամակներով:

Վերընշված բաղադրիչների միջոցով փաստական հանգամանքների ու ապացույցների ներկայացումից ու իրավունքի տեսակետից դրանց գնահատական տալուց հետո հայցադիմումը պետք է եզրափակվի Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայ ժողովրդի կրած կորուստներն ու դրանց հետևանքներն արտահայտող դատարանին ներկայացվող պահանջներով:

Կորուստներն ու հետևանքները պայմանականորեն բաժանվում են հետևյալ խմբերի՝ ա) հայրենագրկում, բ) մարդկային կորուստներ, գ) մշակութային ժառանգության կորուստ, դ) նյութական կորուստներ, ե) հոգեկան խեղումներ ու հոգեբանական բարդոյթներ:

²⁴⁵ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 186:

²⁴⁶ Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը, էջ 38:

Հայրենագրկում. հայ ժողովրդին իր բնօրրանից զրկելը Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կորուստն է՝ Միաժամանակ՝ այն ցեղասպանության կազմակերպիչների համար հանդիսացել է այդ հանցագործությունը կատարելու կարևորագույն շարժառիթը և նպատակը²⁴⁷: Քանի որ խոսքը հայրենիքի մեծ մասի՝ 9/10-ի կորստի մասին է, ուստի պետք է հստակեցնել, թե դա ինչ հետևանքներ է ունեցել և ինչպես է անդրադարձել հայ ժողովրդի հետագա կենսագործունեության ու զարգացման վրա:

Մի կողմից՝ հայրենիքի կորստի հետևանք պետք է համարել Սփյուռքի գոյավորումը, որովհետև այդ գործընթացում ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված արևմտահայերը, կորցնելով իրենց հայրենի օջախները, ստիպված էին հայրենիքից դուրս ամեն ինչ սկսել զրոյից՝ օտար միջավայրում անցնելով համակերպման դժվարին ճանապարհը: Մյուս կողմից՝ հայրենիքի մեծ մասի կորուստը և արևմտահայության ողջ մնացած հատվածի դուրսմղումը Արևմտյան Հայաստանից երկփեղկել է հայ ժողովրդին, խաթարել նրա միասնականությունը, ջլատել ուժերն ու կասեցրել բնականոն զարգացման հեռանկարները: Տեղասպանության հետևանքով աշխարհագրորեն միմյանցից հեռացվել են հայ ժողովրդի երկու հիմնական հատվածները, ինչը լուրջ խզում է առաջացրել նրանց միջև: Արդյունքում՝ արևմտահայերը դարձել են սփյուռքահայեր, իսկ արևելահայերն ու Արևելյան Հայաստանում հաստատված արևմտահայ գաղթականության մի հատվածը՝ հայաստանցիներ, Ապրելով տարբեր վարչակարգերի պայմաններում՝ ժամանակի ընթացքում նրանք ձեռք են բերել միմյանցից տարբերվող մտածողություն, ինչն էականորեն բարդացնում է համահայկական հարցերի լուծման գործընթացը:

Մարդկային կորուստները Հայոց ցեղասպանության հետևանքով կազմեցին շուրջ 1,5 միլիոն մարդ: Սակայն, մարդկային կորուստների թիվը հստակեցնելիս, անպայմանորեն պետք է հաշվի առնվի

²⁴⁷ Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, Եր., 2013, էջ 427:

նան ցեղասպանության քաղաքականության ընթացքում իսլամացած հայերի թիվը, որոնք ցեղասպանության զոհ-ժողովրդի համար նույնպես մարդկային կորուստ են, քանզի ուժացման այդ գործընթացի հետևանքով նրանք դադարել են իրենց հայ համարել:

Մարդկային կորուստների թվի հստակեցումից հետո անհրաժեշտ է պարզել, թե այդ կորուստներն ի՞նչ հետևանքներ են ունեցել և ինչպե՞ս են անդրադարձել հայ ժողովրդի հետագա վերարտադրման վրա և որքան կկազմեր հայերի թիվն այսօր՝ հանցագործությունից մոտ մեկ դար անց, եթե հանցագործության զոհերը ողջ լինեին: Այս առումով պետք է հաշվի առնել այն, որ արևմտահայերի ընտանիքները, որպես կանոն, բազմազավակ էին: Բացի այդ, 25 տարին մեկ կատարվում է բնակչության վերարտադրություն (ռեզեներացիա), այսինքն՝ անցած մեկ դարի ընթացքում առնվազն չորս անգամ կկատարվեր նաև սպանված արևմտահայերի վերարտադրությունը, եթե նրանք ողջ մնային:

Մշակութային ժառանգության կորուստ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդին հասցվել են վիթխարի մշակութային կորուստներ: 1914 թ. թուրքական-պաշտոնական տեղեկությունների համաձայն՝ արևմտահայերն ունեին 83 առաջնորդարան, 1860 հայկական եկեղեցիներ ու մատուռներ, 451 վանքեր և շուրջ 2000 վարժարաններ²⁴⁸: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1974 թ. տվյալների համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանի վանքերից ու եկեղեցիներից 1915 թ. հետո կանգուն է մնացել 913 շինություն, որոնցից հետագա տարիների ընթացքում 464 լիովին ոչնչացվել են, 252-ը՝ վերածվել փլատակների, իսկ 197-ը՝ վերականգնման լուրջ կարիք ունի²⁴⁹: Ակնհայտ է, որ նույն ճակատագրին են արժանացել նաև հայկական առաջնորդարաններն ու վարժարան-

²⁴⁸ Աստույան Ա., Հայերի ունեզրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ. վկայություններ, փաստեր և փաստաթղթեր, «Վե», Եր., 2010, թիվ 3 (31), հավելված, էջ XVI-XVII:

²⁴⁹ Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լուրեր, 19-20 դեկտեմբերի 2007թ., Եր., 2011, էջ 144:

ները: Պետք է նշել, որ երբ խոսում ենք «շարունակվող ցեղասպանության» մասին, նկատի ունենք նաև Թուրքիայի կողմից հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների, եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ պետականորեն շարունակվող՝ ոչնչացման քաղաքականությունը, որը նպատակ է հետապնդում Արևմտյան Հայաստանում վերացնել այն ամենը, ինչն ապացուցում կամ վկայում է այդ տարածքի իրական տիրոջ՝ հայերի մասին:

Մշակութային ժառանգության կորուստ ասելով, սակայն, չպետք է սահմանափակվել միայն պատմաճարտարապետական կառույցների ոչնչացումով: «Գեներոլդ» եզրի և ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի հեղինակներից մեկը՝ Ռաֆայել Լեմկինը, դեռևս 1933 թ. Մադրիդում կայացած միջազգային քրեական իրավունքի կանոնակարգման հինգերորդ կոնֆերանսում ունեցած իր հատուկ զեկույցում առաջին անգամ բավականին հստակորեն տվել է ազգային-մշակութային ցեղասպանության սահմանումը: Մանրամասն ներկայացնելով Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային ոչնչացումը, Լեմկինը դա անվանում էր «անանուն հանցագործություն» և դրա դրսևորումներից էր համարում նաև «վանդալիզմի այն գործողությունները, որոնք ուղղված են ազգային, կրոնական, ռասայական կամ էթնիկ խմբի մշակութային արժեքների ոչնչացմանը՝ մայրենի լեզուն արգելելու, տպագիր գրքերի, դպրոցների, պատմական հուշարձանների, պաշտամունքային օջախները ոչնչացնելու կամ դրանցից օգտվելու արգելքի միջոցով (ընդգծումը մերն է - Ա. Մ.)»²⁵⁰:

Ուրեմն՝ հայերի նկատմամբ մշակութային եղեռնի դրսևորում պետք է համարել նաև հազարավոր հայկական ձեռագրերի ոչնչացումը, որոնցում ամփոփված էր հայ ժողովրդի հազարամյա գիտական միտքն ու հանճարը: Այդպիսով ցեղասպանության կազմակերպիչները մեզ մասնակիորեն կտրել են մեր նախնիների մտքից ու ոգուց, այն

²⁵⁰ Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление по международному праву, с. 7.

անգին գիտելիքներից, որոնք նրանք մեզ փորձում էին փոխանցել այդ ձեռագրերի միջոցով²⁵¹: Մշակութային ցեղասպանության այս հետևանքները չեն կարող վերականգնվել որևէ նյութական փոխհատուցմամբ:

Հայոց ցեղասպանության նյութական կորուստների հետ կապված հիմնականում հիշատակվում է 1919 թ. Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին Պողոս Նուբար փառալուստի գլխավորած Ազգային պատվիրակության ներկայացրած հուշագիրը, որի համաձայն 1915-1919 թթ. հայերի ունեցած նյութական կորուստները հաշվվում են 19.130.982.000 ֆրանսիական ֆրանկ²⁵²: Սակայն հաշվի առնելով այն, թե ինչ պայմաններում է կազմվել ու վեհաժողովին ներկայացվել այդ փաստաթուղթը, ակնհայտ է դառնում, որ նշված թիվը ամենևին էլ չի կարող մեկնակետ համարվել, քանզի Ազգային պատվիրակությունն այդ լուրջ և պատասխանատու աշխատանքի համար ունեցել է ոչ ավել քան մեկ ամիս ժամանակ, որի ընթացքում ուղղակի անհնար էր ամբողջական տվյալներ հավաքել ու համակողմանիորեն համակարգել դրանք: Մասնավորապես՝ Պողոս Նուբարի-հուշագրում չեն հաշվառվել այն նյութական վնասները, որոնք թուրք-ադրբեջանական զորքերի կողմից հասցվել են Բաքվի հայությանը 1918 թ. և բնականաբար չէին կարող նաև հաշվառվել փաստաթուղթը ներկայացնելուց հետո արդեն քեմալականների կողմից 1920 թ. արևելահայությանը, 1921 թ. կիլիկիահայությանը և 1922 թ. Ջմյունիայի հայությանը հասցված նյութական վնասները²⁵³: Ուստի՝ որոշ հեղինակների կարծիքով, ցեղասպանության շարունակականության քաղաքականության արդյունքում հա-

յերին հասցված նյութական վնասի նշված թիվը պետք է ավելանա առնվազն 20 %-ի չափով²⁵⁴:

Որպեսզի ավելի հստակ պատկերացում կազմվի, թե ինչ տնտեսական օգուտներ է քաղել թուրքական պետությունը հայերի զանգվածային կոտորածներից ու տեղահանությունից, բավական է նշել, որ, հակառակ պատերազմական ծանր պայմաններին և կայսրության տնտեսության կաթվածահար վիճակին, երկրի պետական բյուջեն արձանագրեց աննախադեպ աճ: Այսպես՝ եթե 1913-1914 թթ. այն կազմում էր 35 մլն. օսմանյան ոսկի, ապա 1915-1916 թթ. 38 մլն., իսկ 1917-1918 թթ.՝ 85 մլն.²⁵⁵: Ակնհայտ է, որ տվյալ պայմաններում թուրքական բյուջեի նման աճը կարող էր ապահովվել միայն հայերի գույքի և ունեցվածքի բռնագրավման հաշվին: Այստեղ տեղին է արձանագրել դատապարտելի այն փաստը, որ թուրքական պետությունը, փաստորեն, օգտվում էր իր իսկ կողմից կազմակերպված ու իրագործված հանցագործության՝ Հայոց ցեղասպանության պտուղներից, ինչը նույնպես հանցագործություն է:

Պողոս Նուբարի հուշագիրը պետք է ճշգրտվի նաև ըստ Հուլիոսի հետևանքով Գերմանիայի կողմից հրեաներին հասցված վնասների հատուցման փաստաթղթերի, մասնավորապես ըստ 1952 թ. սեպտեմբերի 10-ին կնքված Լյուքսեմբուրգյան համաձայնագրի, որով Գերմանիան պարտավորվում էր սկսել Հուլիոսի հետևանքով հրեա ժողովրդին հասցված նյութական վնասների հատուցումը²⁵⁶:

Բացի դրանից՝ նման հաշվարկներ կատարելիս պետք է անպայմանորեն հաշվի առնել Թուրքիայի կողմից Լոզանի պայմանագրի

²⁵¹ Стратегические последствия геноцида армян, "Византийское наследство", (информационно-аналитический журнал), Ер., 2002, N 3, с. 15.

²⁵² Ցեղապանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները, կազմող՝ Լ.Բարսեղյան, Եր., 1999, էջ 13:

²⁵³ Բարսեղով Յու., Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, էջ 11:

²⁵⁴ Դարայան Խ., Հայոց ցեղասպանության տնտեսական բաղադրյալը, ֆինանսային-թանկարկային փոխհատուցման հիմնախնդիրը, «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները» (գիտագործական միջազգային գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա, 18-19 ապրիլի 2008թ., «Գիտական զեկուցումների ժողովածու», Մ., 2008, էջ 180:

²⁵⁵ Աստույան Ա., նշվ. աշխ., էջ XXIX:

²⁵⁶ Մարության Հ., Գերմանիայի ֆինանսական փոխհատուցումները հրեությանը (ձևավորումը, գործընթացը, ներկա վիճակը), «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները», էջ 81-83:

դրույթները կոպտորեն խախտելու միջոցով հայկական համայնքի կալվածքների ապօրինի բռնագրավման հանգամանքը²⁵⁷: Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայերի զանգվածային ունեզրկումը կանխեց այդ նյութական հարստության բազմապատկման հնարավորությունը: Ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված տասնյակ հազարավոր հայեր, կորցնելով իրենց ունեցվածքը, ստիպված էին արտասահմանում ամեն ինչ սկսել զրոյից՝ կրելով անասելի սոցիալ-տնտեսական զրկանքներ: Այդ իսկ պատճառով, Հայոց ցեղասպանության նյութական հետևանքները հաշվարկելիս չպետք է մոռանալ նաև բաց թողնված շահույթի մասին: Նյութական կորուստների հետևանքների հետ կապված պետք է հաշվարկվեն նաև անցած տասնամյակների ընթացքում այդ գումարի վրա ավելացած թե՛ սղաճը և թե՛ բանկային տոկոսները, որով միայն կամբողջացվի հայերին հասցված նյութական կորուստների վերջնական թիվը:

Հոգեկան խեղումներ և հոգեբանական բարդույթներ. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հասցված հոգեբանական սթրեսները նույնպես անհետևանք չեն մնացել և անդրադարձել են հայ ժողովրդի հետագա կենսագործունեության վրա: Հարցի այս կողմը, թերևս պակաս կարևոր չէ, քան վերը թվարկվածները: Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել բազմաթիվ հոգեբանական բարդույթներ ու վախեր, որոնք ուղղակի և անուղղակի կերպով ազդել ու շարունակում են ազդել ոչ միայն եղեռնը անմիջականորեն վերապրածների, այլ նաև հաջորդ սերունդների վրա: Ընդ որում՝ խոսքը ոչ միայն ցեղասպանությունից անմիջականորեն վերապրածների ու նրանց սերունդների, այլև ողջ հայ ժողովրդի մասին է, որի մոտ առաջացել են թերարժեքության բարդույթներ²⁵⁸ Չի վերացել այն վախը, որ կատարվածը մի օր կարող է կրկնվել, քանի դեռ մեղավոր կողմը ոչ միայն չի ընդունել իր մեղքը և չի ապաշխարհել, այլև շարունակում է ժխտել պատմական իրողությունը՝ դեռևս մնալով անպատիժ: Իր հայ-

րենիքի մեծագույն մասը կորցնելով՝ հայ ժողովուրդը զրկվել է սեփական կենսատարածքի և նախնիների կերտած ազգային արժեքների հետ շփվելու հնարավորությունից: Դրա հետևանքով առաջացած թերարժեքության բարդույթներից մեկն էլ պետք է համարել այն, որ ոմանց մոտ առաջացել է թերահավատություն ու անվստահություն ազգի ապագայի, սեփական ուժերի ու կարողությունների հանդեպ և օտար արժեքներին ապավինելու հակում²⁵⁸: Ուստի՝ հայ ժողովրդի մոտ զարգացման ու առաջադիմության ձգտումների փոխարեն Սփյուռքում ու Հայաստանում տասնամյակներ շարունակ տիրապետել և այսօր էլ մասամբ իշխում է գոյատևման փիլիսոփայությունն ու հոգեբանությունը:

Հոգեբանական լուրջ հարված է հասցվել նաև ցեղասպանության ընթացքում բռնի մահմեդականացված հայերին, որոնք մահվան սպառնալիքի տակ ստիպված հրաժարվել են իրենց ազգային պատկանելությունից և ընդունել օտարի կրոնը և հատկանիշները: Տասնամյակներ շարունակ նրանք Թուրքիայում ապրել ու ապրում են վախի մթնոլորտում՝ ստիպված թաքցնելով իրենց իրական ինքնությունը²⁵⁹: Ներկայումս, այսպես կոչված, «թաքուն հայերի» շրջանում դրական միտում է նկատվում, քանզի նրանցից ոմանք արդեն խոսում են իրենց հայկական արմատների մասին և նույնիսկ փորձում են վերադառնալ քրիստոնեական կրոնին, սակայն պետք է խոստովանել, որ դա կատարվում է լուրջ հոգեբանական բարդույթների, առաջին հերթին՝ վախի, դժվարին հաղթահարման ճանապարհով:

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից ներկայումս պետականորեն իրականացվող՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականությունը, որը կասկածի տակ է դնում կատարված հանցագործությունը և, այդպիսով՝ անարգում է անմեղ նահատակների հիշատակը, վիրավորում ոչ միայն նրանց ժառանգների, այլև ողջ հայ ժողովրդի ար-

²⁵⁷ Թորիկեան Շ. Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, էջ 138:

²⁵⁸ Стратегические последствия геноцида армян, “Византийское наследство”, с. 16.

²⁵⁹ Տե՛ս Ալյախսու և այլադավան հայեր, Եր., 2007:

ժանապատվությունը: Ուստի՝ տվյալ քաղաքականությունը պետք է դիտարկել իբրև ցեղասպանության զոհ դարձած հայ ժողովրդին հասցվող լրացուցիչ հոգեբանական հարված:

Ելնելով վերոգրյալից՝ Հայաստանը որպես Թուրքիայի նկատմամբ կիրառվելիք ժամանակավոր միջոցներ դատարանից պետք է պահանջի հարկադրել վերջինիս՝

1. դադարեցնել Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունը, որը ոչ այլ ինչ է, քան կատարված հանցագործության շարունակություն, դրա նոր դրսևորում: Այս պահանջը կարող է հիմնավորվել Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի դրույթներով, որոնք նախատեսում են պետության պատասխանատվության վերաբերյալ վեճի քննարկում միջազգային դատարանում, այդ թվում՝ III հոդվածում նշված հանցավոր գործողությունների հետ կապված, որոնց շարքում նշված է նաև ցեղասպանությանը հանցակցելը²⁶⁰:

2. Թուրքիայի Քրեական օրենսգրքի 301 հոդվածը համապատասխանեցնել մարդու իրավունքների և ազատությունների միջազգային չափանիշներին, մասնավորապես՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1966 թ. դեկտեմբերի 16-ի «Քաղաքացիական եւ քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագրի, ՄԱԿ-ի 1965 թ. դեկտեմբերի 21-ի «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման» կոնվենցիայի և ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 10-ի «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի» դրույթներին:

Ինչպես հայտնի է, Թուրքիայի Հանրապետության Քրեական օրենսգրքի 301-րդ հոդվածը մշտապես կիրառվում է այն իրավապաշտպաններին, լրագրողներին և այլոց դատելու համար, որոնք պատմության և այլ հարցերի վերաբերյալ ունեն պաշտոնական մոտեցումներից տարբերվող կարծիքներ: 2005 թ. հունիսի 1-ին 301-րդ հոդվածը փոխարինեց նախկին Քրեական օրենսգրքի 159-րդ հոդվածին, որով «թուրք ինքնությանը, Հանրապետությանը և Պետության կա-

ռուցներին հասցրած զրպարտանքի՝» համար նախատեսվում էր քրեական պատասխանատվություն ազատազրկման տեսքով: Համաձայն միջազգային կազմակերպությունը բազմիցս դատապարտել է 159-րդ հոդվածի կիրառումն այնպիսիներին դատելու համար՝ կոչ անելով թուրքական իշխանություններին հանել այն²⁶¹:

3. օրինական ճանաչել թուրքական ռազմական տրիբունալների վճիռները և ուժը կորցրած համարել Քեմալի վարչակարգի կողմից այդ վճիռների վերանայման որոշումները:

4. դադարեցնել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հանցագործություններ կատարած անձանց հերոսացումը Թուրքիայի տարածքում՝ նրանց հրապարակայնորեն հայտարարելով հանցագործներ:

5. կատարել Լոզանի պայմանագրի 38-44-րդ հոդվածներով ստանձնած ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքների պաշտպանության պարտավորությունները: Թուրքիայի հայկական համայնքի ունեզրկման հերթական դրսևորում պետք է համարել այդ երկրի Գերագույն դատարանի 1974 թ. որոշումը՝ ազգային փոքրամասնություններին պատկանող անշարժ գույքն առգրավելու և պետական գանձարան փոխանցելու մասին, ինչը Լոզանի պայմանագրի դրույթների կոպիտ խախտում է: Թերևս այս հանգամանքը ստիպեց Թուրքիայի նախագահ Ա. Գյուլին 2008 թ. փետրվարի 26-ին հաստատել Ազգային մեծ ժողովի կողմից մեծ դժվարությամբ ընդունված՝ «Համայնքային կալվածքների մասին» օրենքը, համաձայն որի պետությունը 18 ամիսների ընթացքում պետք է վերադարձնեի ոչ մահմեդական համայնքնե-

* Թուրքական խորհրդարանին ներկայացված նախագծին կից գրավոր բացատրության մեջ բերված էին այդպիսի գործողությունների օրինակներ՝ Կիպրոսից զորքերը դուրս հանելու օգտին քարոզելը կամ հարցի լուծման այնպիսի տարբերակի ընդունումը, որը վնասում է Թուրքիային, կամ, հակառակ պատմական ճշմարտության, ընդունելը, որ հայերը ցեղասպանության են ենթարկվել Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և հետո:

²⁶¹ http://www.amnesty.org/en/alfresco_asset/c8f87ee9-a303-11dc-8d74-6f45f39984e5/eur440352005en.htm

²⁶⁰ Права человека. Сборник международных договоров, с. 781.

րի ու մասնավորապես՝ հայերի գույքը²⁶²: Սակայն անգամ օրենքի ընդունումից հետո էլ գործնականում ոչինչ դեռևս չի արվել: Հայ համայնքը շարունակում է նյութական կորուստներ կրել, իսկ տվյալ հարցը շարունակում է մնալ միջազգային հանրության ուշադրության կենտրոնում, որը Թուրքիայից պահանջում է հարգել ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների շահերն ու իրավունքները:

Իսկ որպես հիմնական պահանջներ կարող են ներկայացվել հետևյալները՝

1. ԱՄՆ-ի նախագահ Վոլդրո Վիլսոնի հայ-թուրքական սահմանի սահմանազժման վերաբերյալ կայացրած իրավարար վճիռը ճանաչել որպես Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հետևանքի՝ հայրենագրվման, վերացման իրավական հիմք:

2. *Ex injuria jus non oritur** սկզբունքի հիման վրա անօրինական համարել Հայոց ցեղասպանության արդյունքներից օգտվելը, մասնավորապես ցեղասպանված հայերի ունեցվածքին տիրանալը, ինչից ելնելով Թուրքիային հարկադրել նյութական հատուցում տալ Հայոց ցեղասպանության զոհերի ու վերապրածների ժառանգներին կամ նրանց շահերի ու իրավունքների ներկայացուցիչներին: Հրապարակայնորեն դատապարտել Օսմանյան կայսրության կողմից ընդունված «Լքյալ գույքի մասին» օրենքը, որի հիման վրա իրագործվեց հայերի զանգվածային ունեզրկումը և, դրանից ելնելով, Հայոց ցեղասպանության զոհերի ու վերապրածների ժառանգներին ու նրանց ներկայացուցիչներին տրամադրվելիք նյութական հատուցման իրավական մեխանիզմ ճանաչել Սևրի պայմանագրի 144-րդ հոդվածի համապատասխան դրույթները:

²⁶² Դադայան Խ., Հայոց ցեղասպանության տնտեսական բաղադրյալը ֆինանսանյութական փոխհատուցման հիմնախնդիրը, «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները», էջ 185:

* «Իրավախախտումից իրավունք չի կարող առաջանալ»:

2.2. ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանում Հայոց ցեղասպանության գործով դատական ընթացակարգերը և որոշման հնարավոր տարբերակները

Բացի հայցադիմումը պատրաստելը, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան դիմելուց առաջ, հարկավոր է լրջորեն ուսումնասիրել Միջազգային դատարանի ընթացակարգային առանձնահատկություններն ու հնարավորությունները՝ դրանցից առավել արդյունավետ օգտվելու և հակառակորդի հնարավոր գործողությունները կանխելու նպատակով:

Ընդհանրապես, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանում գործը քննության է առնվում, երբ.

ա) վեճի կողմերը երկկողմանի հատուկ համաձայնությամբ վեճը փոխանցում են դատարանի քննության և հստակ նշվում են այն հարցերը, որոնք նրանք համաձայնվել են փոխանցել դատարանի քննությանը,

բ) միակողմանի հայտարարությամբ, երբ պետություններից մեկը, հիմք ընդունելով կոնկրետ պայմանագրի դրույթը, մյուս պետության դեմ գործը միակողմանիորեն փոխանցում է Միջազգային դատարանի քննությանը: Միջազգային դատարանի գործունեության պրակտիկան ցույց է տալիս, որ գործերի 75 %-ը նրան են փոխանցվել միակողմանիորեն²⁶³:

Ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածը նման հնարավորություն է տալիս կոնվենցիայի անդամ պետություններին: Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի Հանրապետությունը 1993 թ. հունիսի 23-ից, իսկ Թուրքիայի Հանրապետությունը՝ 1950 թ. հուլիսի 31-ից Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի մասնակիցներ են, ուստի տվյալ փաստաթղթի 9-րդ հոդվածի համաձայն Հայաստանն առանց Թուրքիայի համաձայնության կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառ-

²⁶³ www.un.org/ru/icc/who_sits.shtml

ման կամ կատարման հետ կապված վեճը կարող է հանձնել ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի քննությանը²⁶⁴:

ԻՍԿՄ գոյության ժամանակաշրջանում Հայոց ցեղասպանության հարցի քննությունը Միջազգային դատարանում անհնար էր ինչպես ՀԽՍՀ անվանական միջազգային իրավասությունության, այնպես էլ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի վերաբերյալ ԻՍԿՄ-ի վերապահման պատճառով: Սակայն ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության առջև այլևս ոչ մի խոչընդոտ չկա իր այդ իրավունքից օգտվելու առումով²⁶⁵:

Ընթացակարգի համաձայն՝ Միջազգային դատարան դիմող պետության արտաքին գործերի նախարարի ուղեկցող նամակին կից ուղարկված փաստաթղթում պետք է հատուկ նշվեն վեճի առարկան և կողմերը: Դատական գործի կողմ հանդիսացող երկրների հարաբերությունները դատարանի հետ իրականացվում են Քարտուղարության միջոցով: Հայցվոր պետությունը հայցադիմումը ներկայացնում է դատարանի Քարտուղարություն, իսկ Քարտուղարն այն անմիջապես փոխանցում է մյուս կողմին և դատավորներին, ինչպես նաև այդ մասին տեղյակ է պահում ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին և բոլոր անդամ պետություններին, որոնք դատարանին դիմելու իրավունք ունեն: Գործի պաշտոնական անվան մեջ սկզբում նշվում է հայցվոր պետությունը, հետո «ընդդեմ» բառը և վերջում պատասխանող պետությունը: Այս դեպքում գործը կունենա «Հայաստանն ընդդեմ Թուրքիայի» անվանումը:

Գործը դատարանին փոխանցելուց հետո Հայաստանի Հանրապետությունը դատարանում պետք է ունենա ներկայացուցիչ: Այդ պաշտոնում կարող է նշանակվել Նիդերլանդներում ՀՀ դեսպանը կամ ԱԳՆ իրավաբանական ծառայության ներկայացուցիչը, որը հանդես է գալիս կառավարության անունից և նրա անունից կարող է պարտավոր

րություններ վերցնել: Ներկայացուցչի իրավասության մեջ է դատարանի Քարտուղարից դատական փաստաթղթեր ստանալը, դատական նիստերին իր երկրի փաստարկների ներկայացումը և միջնորդություններ կատարելը: Դատարանում Հայաստանի պատվիրակության կազմում կարող են լինել նաև համաներկայացուցիչ և ներկայացուցչի տեղակալ, որոնք պետք է լինեն պրոֆեսիոնալ իրավաբան-միջազգայնագետներ, որոնք օգնելու են ներկայացուցչին փաստաթղթերի և բանավոր ելույթների պատրաստման գործում²⁶⁶: Դատարանում ներկայացված պատվիրակության այս կազմն օժտված է դիվանագիտական արտոնություններով և անձեռնամխելիությամբ, որոնք անհրաժեշտ են իր պարտականությունները կատարելու համար: Ընդ որում՝ պարտադիր չէ, որ համաներկայացուցիչը և ներկայացուցչի տեղակալը լինեն ՀՀ քաղաքացիներ: Այդ պաշտոններում Հայաստանը կարող է վարձել հեղինակավոր իրավաբան-միջազգայնագետների և նույնիսկ Միջազգային դատարանի փորձառու նախկին անդամների, որոնք քաջատեղյակ են դատարանի ընթացակարգին: Ի դեպ, դատավարության ընթացքում հայցվոր պետության ֆինանսական ծախսերը սահմանափակվում են միայն իր պատվիրակության անդամների վարձատրությամբ, մնացած ծախսերը կատարվում են միջազգային դատարանի բյուջեից:

ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ կոնկրետ գործով կողմ հանդիսացող պետությունը, որը չունի իր ներկայացուցչին դատարանի մշտական անդամների կազմում, կարող է տվյալ գործի համար առաջադրել իր ad hoc դատավորին: Սա նշանակում է, որ Հայաստանը, բացի իր պատվիրակությունից, միջազգային դատարանում կարող է նշանակել իր ad hoc դատավորին: Այս դեպքում ևս պարտադիր չէ, որ նա լինի ՀՀ քաղաքացի: Այդ պաշտոնում վեճի կողմերը, որպես կանոն, առաջադրում են միջազգային դատարանի նախկին անդամների, կամ միջազգային իրավունքի բնագավառում մեծ հեղինակություն ունեցող իրավաբան-

²⁶⁴ Права человека. Сборник международных договоров, с. 782.

²⁶⁵ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար..., էջ 54-55:

²⁶⁶ www.un.org/ru/iccj/who_sits.shtml

ների, որոնք կարող են ավելի մեծ օգուտ տալ տվյալ պետության իրավունքների պաշտպանության գործում, քանի որ ad hoc դատավորները մշտական դատավորների հետ տվյալ գործերի հետ կապված ունեն բոլոր իրավունքները, այդ թվում՝ որոշում կայացնելիս ծայնի իրավունք²⁶⁷: Ad hoc դատավորների առկայությունը ապահովում է վեճի կողմերի հավասարությունը և նրանց դիրքորոշումներն ավելի հստակ ներկայացնելու հնարավորությունը:

Սակայն այս հարցում միջազգային դատարանը հետագայում մտցրեց որոշ սահմանափակումներ: 2001 թ. հոկտեմբերին ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի կողմից դատարան դիմող պետությունների համար ընդունվեցին դատարանի կանոնակարգը լրացնող կիրառական հրահանգներ, որոնք վերաբերվում էին դատական ընթացակարգերի տեխնիկական կողմն ավելի ճիշտ կազմակերպելուն և կոչված էին բարձրացնել դատարանի գործունեության արդյունավետությունը՝ ապահովելով ավելի արագ ու օբյեկտիվ դատաքննություն: Այդ փաստաթղթի VII կիրառական հրահանգով դատարանը կողմերին արգելում է ad hoc դատավոր նշանակել այն անձանց, ովքեր տվյալ պահին կամ նշանակման պահից երեք տարի առաջ եղել են դատարանի քննության տակ գտնվող գործով փաստաբան: Կողմերը պետք է ձեռնպահ մնան նաև դատարանի քննության տակ նույնաբովանդակ գործով ad hoc դատավորին իրենց կողմից ցանկացած կարգավիճակով ներգրավել դատական գործընթացում: Իսկ VIII հրահանգով նույն արգելքը տարածվում է դատարանի դատավորների, ad hoc դատավորների, քարտուղարի, նրա տեղակալի կամ դատարանի որևէ բարձրաստիճան պաշտոնյայի ներգրավման վրա, ովքեր կոնկրետ գործով նշանակվելուց երեք տարի առաջ զբաղեցրել են նշված պաշտոնները²⁶⁸: Այս փոփոխությունները հայկական կողմը անպայման պետք է

հաշվի առնի իր ad hoc դատավորին նշանակելու ժամանակ, որպեսզի ներկայացված թեկնածուն չմերժվի դատարանի կողմից:

Թեև դատարանի կանոնադրությամբ նախատեսված է նաև արագացված ընթացակարգով դատաքննություն իրականացնելու համար առանձին ատյաններ ստեղծելու պրակտիկա, սակայն Հայոց ցեղասպանության գործի քննության տեսակետից դա շահավետ չէ, քանի որ այդ դեպքում հնարավորություն չի լինի ամբողջ ծավալով ներկայացնել այդ հանցագործության ապացուցողական բազան, բացի այդ էլ, նման ընթացակարգով դատավարություն իրականացնելու համար հարկավոր է նաև Թուրքիայի համաձայնությունը և հայտնի չէ, թե նա ինչ մարտավարություն կորդեգրի այս հարցում:

Հայցի ստանալուց հետո դատարանը կարող է ցանկացած անձի կամ մարմնի իր ընտրությամբ դիմել փորձագիտական եզրակացություն տալու հանձնարարությամբ:

Դատավարության նիստերը բաց են, եթե կողմերը չեն պնդում, որ դրանք փակ լինեն: Հայաստանին, անշուշտ, ձեռնտու է, որ նիստերը լինեն բաց, ինչից Թուրքիան կփորձի ամեն կերպ խուսափել, որով հետև բաց նիստերին ներկա են գտնվում նաև մամուլի, դիվանագետական կորպուսի ներկայացուցիչներ, իրավաբաններ և տվյալ դատավարությամբ շահագրգիռ անձեր:

Դատարանը կարող է քննել գործը նաև կողմերից մեկի բացակայության պայմաններում: Կողմերից մեկի չներկայանալու դեպքում մյուս կողմը կարող է դիմել դատարանին՝ իր օգտին որոշում կայացնելու խնդրանքով: Սակայն մինչ այդ դատարանը պետք է համոզվի, որ օժտված է տվյալ գործը քննելու իրավասությամբ և որ հայցվոր կողմի պահանջը հիմնավոր է²⁶⁹:

Դատավարությունը սկզբում կազմակերպվում է գրավոր, իսկ հետագայում՝ բանավոր ընթացակարգերով: Գրավոր ընթացակարգի ժամանակ կողմերը դատարանին գրավոր ներկայացնում են անհրա-

²⁶⁷ Международное право, Отв. редакторы Г.В. Игнатенко, О.И. Глунов, с. 426.

²⁶⁸ Практические директивы Международного суда ООН.
http://www.un.org/ru/icc/practice_directions.shtml

²⁶⁹ Международное публичное право. Под редакцией К.А. Бекяшова, М., 1998, с. 143.

ժեշտ փաստաթղթերը: Այս փուլը, որպես կանոն, տևում է մի քանի ամիսներից մինչև տարիներ՝ կապված գործի բարդությունից, փաստաթղթերի քանակից և դրանց ներկայացման ժամկետներից: Գրավոր ընթացակարգի փաստաթղթերը հետևյալն են՝ հուշագիր, հակահուշագիր, պատասխան, պատասխանի արձագանք²⁷⁰: Գրավոր ընթացակարգի ժամանակ հայցվորն իր հուշագիրը (հայցադիմումը) ներկայացնում է գրավոր, պատասխանողն էլ դրան պատասխանում է գրավոր հակահուշագրով: Եթե կողմերը պնդում են, կամ եթե դատարանն անհրաժեշտ է համարում, կարող է նշանակվել մրցակցային փաստաթղթերի ներկայացման երկրորդ փուլը, որի ընթացքում հայցվոր պետությունը պատասխանում է հակահուշագրին, իսկ պատասխանող կողմն էլ արձագանքում է դրան: Վերջին գրավոր փաստաթղթի ներկայացումով դատավարության գրավոր փուլն ավարտվում է: «Դատարանի կիրառական հրահանգների» փաստաթղթերի II հրահանգով պահանջվում է, որ դատարանին ներկայացվող ցանկացած փաստաթղթում կողմերը նկատի ունենան, որ դրանք նախատեսված են ոչ այնքան հակառակ կողմի դիրքորոշմանն ու փաստարկներին արձագանքելու, որքան սեփական դիրքորոշումն ու փաստարկները ներկայացնելու համար: Ուստի, ներկայացվող փաստաթղթերի եզրափակիչ հատվածում կողմերից պահանջվում է հակիրճ ամփոփել իր դիրքորոշումը²⁷¹:

Նույն փաստաթղթի IX հրահանգի 1-ին կետով էլ արգելվում է գրավոր դատաքննության ավարտից հետո դատարանին ներկայացնել նոր գրավոր փաստաթղթեր: Եթե կողմերից մեկը դատարանի կանոնակարգի 1-ին և 2-րդ կետերի համաձայն գրավոր ընթացակարգի ավարտից հետո, բանավոր քննության ժամանակ, այնուամենայնիվ, ցանկանում է ներկայացնել նոր գրավոր փաստաթուղթ, ապա պետք է

հիմնավորի, թե ինչու է անհրաժեշտ դրա ընդգրկումը գործի նյութերում և ներկայացնի այն պատճառները, որոնք խոչընդոտել են նրան այդ փաստաթուղթը ներկայացնել գրավոր քննության ժամանակ: Նույն հրահանգի 3-րդ կետի համաձայն մյուս կողմի անհամաձայնության դեպքում նոր փաստաթղթի ընդգրկման հարցը որոշում է դատարանը, եթե գտնում է, որ դրա ընդգրկումն անհրաժեշտ է ու արդարացված: Իսկ 4-րդ կետով՝ եթե նման փաստաթուղթը կցվում է գործի նյութերին, ապա մյուս կողմը դրա վերաբերյալ իր նկատառումներն ու նոր փաստաթղթեր ներկայացնելու իրավունք է ստանում, որոնք, սակայն, պետք է վերաբերվեն բացառապես մյուս կողմի ներկայացրած փաստաթղթի բովանդակությանը²⁷²: Այս դրույթները հայկական կողմը անպայմանորեն պետք է հաշվի առնի՝ գրավոր դատաքննության ընթացքում թե՛ հայցադիմումի (հուշագրի) և թե՛ առարկության պատասխանը կազմելու ու ներկայացնելու ժամանակ:

Դատաքննության բանավոր փուլը, որը կարող է տևել երկուսից մինչև վեց շաբաթ, ընթանում է նույն հերթականությամբ, ինչպես որ կողմերը ներկայացրել են գրավոր փաստաթղթերը: Առաջին ելույթի իրավունքը պատկանում է հայցվոր կողմին, տվյալ դեպքում՝ Հայաստանին, և նույն ձևով վեճի կողմերն ունենում են երկու ելույթի հնարավորություն: Կիրառական հրահանգների փաստաթղթի VI հրահանգով ամրագրվում է, որ կողմերի բանավոր հայտարարությունները պետք է լինեն հնարավորինս կարճ և, ըստ էության, վերաբերվեն բուն գործին և չկրկնեն գրավոր փաստաթղթերում նշված փաստարկներն ու հիմնավորումները, անդրադառնան միայն այն հարցերին, որոնց շուրջ կողմերի միջև պահպանվում են տարաձայնություններ²⁷³:

Հաճախ այն պետությունները, որոնց դեմ հայց է ներկայացվում Միջազգային դատարանում, նախնական առարկություններ են ներկայացնում՝ վիճարկելով տվյալ գործով դատարանի իրավազորությունը:

²⁷⁰ Международное право, с. 476.

²⁷¹ Практические директивы Международного суда ООН.
http://www.un.org/ru/icc/practice_directions.shtml

²⁷² Նույն տեղում:

²⁷³ Նույն տեղում:

նը, կամ հայտարարում, որ մյուս պետության հետ վեճը բացակայում է, կամ որ այն չունի իրավական բնույթ և այլն²⁷⁴: Երբ պատասխանող կողմն առաջ է քաշում այդ և ուրիշ կարգի նախնական առարկություններ, բուն գործի քննությունը դադարեցվում է և սկսվում է գործի քննության առանձին փուլ, որն իր մեջ կրկին ներառում է գրավոր և բանավոր ընթացակարգեր, ինչը, ի վերջո, ավարտվում է նախնական առարկությունների վերաբերյալ դատարանի որոշմամբ: Նախնական առարկության վերաբերյալ իր որոշումը դատարանը հրապարակում է բաց նիստում: Դատարանը կարող է ա) ընդունել առարկությունը, ինչից հետո գործի հետագա քննությունն ընդհանրապես դադարում է, բ) մերժել այն, ինչի դեպքում գործի քննությունը վերսկսվում է այն փուլից, որտեղ այն կանգ էր առել, գ) ամբողջությամբ կամ մասամբ առարկությունները կցել գործի նյութերին, կամ հայտարարել, որ առարկության վերաբերյալ որոշումը կկայացվի հիմնական գործի ըստ էության քննության ընթացքում²⁷⁵:

Ամենայն հավանականությամբ, Թուրքիան կփորձի վիճարկել Հայոց ցեղասպանության գործով դատարանի որոշում կայացնելու իրավասությունը, երբ Հայաստանը, հիմնվելով 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածից, կօգտվի իր իրավունքից և միակողմանիորեն կդիմի Միջազգային դատարանին: Նախնական առարկություններ ներկայացնելով, թուրքական կողմը որոշ ժամանակով կարող է դատարանին շեղել բուն գործը քննելուց:

Պետք է նշել, որ դատարանի իրավասության վիճարկման այս պրակտիկան թուրք փաստաբանները փորձարկել են դեռևս թուրքական ռազմական տրիբունալում երիտթուրք պարագլուխների դատավարության ժամանակ:

Թուրքական ռազմական տրիբունալներում պաշտպանական կողմը, հղում կատարելով օսմանյան սահմանադրության 31-րդ հոդ-

վածի վրա, որը նախարարներին պատասխանատվության կանչելը համարում էր Գերագույն դատարանի իրավասության հարց, ուստի ռազմական դատարանը, ըստ պաշտպանների, իրավասու չէր դատելու երիտթուրքերին²⁷⁶: Նրանց կարծիքով՝ մեղադրյալների նկատմամբ պետք է կիրառվեր ոչ թե օսմանյան Սահմանադրության 33-րդ, այլ 92-րդ հոդվածը, որի համաձայն տվյալ գործը պետք է հանձնվեր Գերագույն դատարանի իրավասությանը: Պաշտպանները գտնում էին, որ եթե անգամ իրենց պաշտպանյալների նկատմամբ կիրառվում էր օսմանյան սահմանադրության 33-րդ հոդվածը, որով տվյալ գործը չէր փոխանցվում Գերագույն դատարանին, ապա այդ դեպքում էլ այն պետք է քննվեր քրեական դատարանի, այլ ոչ թե հատուկ ռազմական տրիբունալի կողմից²⁷⁷: Հասկանալի էր, որ մեղադրյալների փաստաբաններն ամեն կերպ փորձում էին, վարույթը այլ դատարան տեղափոխելու պատրվակով, ընդհատել դատավարությունը: Սակայն ռազմական տրիբունալի իրավասությունից երիտթուրքերի գործերը դուրս բերելու բոլոր փորձերը ձախողվեցին:

Դատարանը մերժեց պաշտպանական կողմի առարկությունները ռազմական տրիբունալի իրավասության հետ կապված: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ պատերազմական իրավունքը ուժի մեջ էր դրվել հենց երիտթուրքական կուսակցության ռեժիմի կողմից և շարունակում էր ուժի մեջ մնալ, ուստի ո՛չ սահմանադրության 32 և ո՛չ էլ 33-րդ հոդվածները, ըստ դատարանի, չէին կարող կիրառվել, ինչի վրա պնդում էր պաշտպանական կողմը: Դատարանը մատնանշում էր օսմանյան սահմանադրության 113-րդ հոդվածը, որը վերաբերում էր պատերազմական իրավունքի ուժի մեջ մտնելուն, որից հետո նախատեսվում էր քաղաքացիական իրավունքների գործողության ժամանակավոր կասեցում: Դատարանը մեկ անգամ ևս ընդգծեց մեղադրական

²⁷⁴ Международное право, отв. ред. Ф.И. Кожевников, М., 1987, с. 475.

²⁷⁵ Международное право, с. 475.

²⁷⁶ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 16:

²⁷⁷ Նույն տեղում:

եզրակացության ձևակերպումը. «քանի դեռ գործում է ռազմական իրավունքը, քաղաքացիական իրավունքները լուրմ են» և, հետևաբար, ռազմական դատարանները դառնում են միակ պատժիչ մեխանիզմները երկրում: Ի վերջո, դատարանը նշում էր, որ սուլթանի կողմից հրապարակված հատուկ կայսերական հրամանագիրն ունի դեկրետ-օրենքի ուժ, որը դատարանին տալիս է անհրաժեշտ լիազորություններ և իրավասություն մեղադրյալների մեղքի քննության և նրանց դատապարտման համար²⁷⁸:

Թուրքիան Միջազգային դատարանում էլ է փորձարկել այս հնարքը, երբ 1978 թ. դեկտեմբերի 19-ին էգեյան ծովի ափամերձ տարածքների շուրջ հույն-թուրքական վեճի քննության ժամանակ հանդես եկավ նախնական առարկությամբ՝ վիճարկելով տվյալ գործը քննելու դատարանի իրավազորությունը: Այս անգամ, սակայն, դատարանն ընդունեց, որ իրավասու չէ քննելու այդ գործը²⁷⁹, ինչով վերջ դրվեց տվյալ գործի հետագա քննությանը: Միանգամայն սպասելի է, ուրեմն, որ Հայոց ցեղասպանության գործով Թուրքիան կփորձի կրկնել այս քայլը՝ ջանալով այդ կերպ վերջ դնել Հայոց ցեղասպանության գործով Հայաստանի ներկայացրած հայցի հետագա քննությանը:

Թուրքական այս հնարավոր նախնական առարկությանը պատասխանելու համար կողմնորոշիչ կարող է լինել Միջազգային դատարանի Բոսնիան և Հերցեգովինան՝ ընդդեմ Հարավսլավիայի գործով 1996 թ. որոշումը: Այդ գործի քննության ժամանակ Հարավսլավիան (Սերբիան և Չերնոգորիան) իր նախնական առարկություններում նույնպես փորձեց վիճարկել դատարանի իրավազորությունը: Տվյալ գործով իր իրավազորությունը հաստատելու համար դատարանը նախ պետք է պարզեր, թե Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի պահանջին համապատասխան արդյո՞ք կողմերի միջև առկա է վեճ: Դիտարկելով կողմերի իրարամերժ դիրքորոշումները և

հղում կատարելով նախկինում իր կողմից արտահայտած դիրքորոշումներին, դատարանը որոշեց, որ շարունակում է գոյություն ունենալ մի իրավիճակ, որում երկու կողմերը զբաղեցնում են ծայրահեղ հակադիր դիրքեր՝ որոշակի պայմանագրային պարտավորությունների կատարման կամ չկատարման հարցի վերաբերյալ, և որ Հարավսլավիային Բոսնիայի և Հերցեգովինայի ներկայացրած պահանջների ժխտման պայմաններում նրանց միջև իրավական վեճն ակնհայտորեն առկա է: Բացի այդ՝ դատարանը որոշեց, որ Հարավսլավիան իրավական առումով կապված է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի պարտավորություններով իր դեմ գործի հարուցման պահից, և որ Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով դատարանն իրավասու է քննելու տվյալ գործը²⁸⁰: Այս եզրահանգումն էլ հիմք ծառայեց, որ դատարանը մերժի Հարավսլավիայի նախնական առարկությունը և շարունակի քննել գործն ըստ էության:

Ակնհայտ է, որ նույն կերպ Հայաստանն ու Թուրքիան Հայոց ցեղասպանության հարցում ունեն հստակ արտահայտված հակադիր դիրքորոշումներ որոշակի պայմանագրային՝ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի պահանջներից բխող, պարտավորությունների կատարման հետ կապված: Այս դեպքում Հայաստանն իր պատասխանում դատարանի ուշադրությունը պետք է հրավիրի նույնաբովանդակ գործին վերաբերող այդ նախադեպային որոշման վրա, և դատարանը, ըստ ամենայնի, կմերժի Թուրքիայի այդ նախնական առարկությունը: Միջազգային դատարանի վիճակագրությունը վկայում է, որ, երբ պատասխանող կողմը փորձել է վիճարկել դատարանի իրավասության հարցը, 65 % գործերում դատարանն իրեն իրավասու է համարել քննելու տվյալ գործերը²⁸¹:

Դատարանի իրավասության վիճարկման մերժումից հետո Թուրքիան կարող է շարունակել դատավարությունը ձգձգելու և բուն

²⁷⁸ Барсегов Ю. Г. Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 40.

²⁷⁹ Международные суды и международное право, с. 32.

²⁸⁰ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար..., էջ 55-56:

²⁸¹ www.un.org/ru/ictj/who_sits.shtml

գործի քննությունից շեղելու իր մարտավարությունը՝ փորձելով հանդես գալ նոր նախնական առարկություններով և պնդել, որ.

ա) հայցվոր կողմի հուշագիրը (հայցադիմումը) հիմնազուրկ է, քանի որ վեճի առարկան նախորդում է ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության կոնվենցիային, այսինքն՝ առաջ կքաշի Կոնվենցիայի հետադարձ ուժ չունենալու հայտնի դրույթը,

բ) իրադարձությունները տեղի են ունեցել Օսմանյան կայսրության գոյության ժամանակ, իսկ Թուրքիայի Հանրապետությունը չի հանդիսանում նրա իրավահաջորդը,

գ) հայցվոր կողմն իրավասու չէ նման հայց ներկայացնել:

Կիրառական հրահանգների փաստաթղթի V հրահանգով նախնական առարկությունների ավելի արագ քննության նպատակով դատարանը հստակեցնում է պատասխանող կողմի պատասխանելու ժամկետները՝ դրանք սահմանափակելով նախնական առարկության ներկայացման օրվանից առավելագույնը չորս ամիս ժամանակով²⁸²: Հայաստանը նշված ժամկետներում կարող և պարտավոր է պատշաճ ձևով պատասխանել դրանց:

Հաջորդաբար ներկայացնենք Հայաստանի հնարավոր պատասխանները թուրքական այդ առարկություններին:

ա) **Ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի հետադարձ ուժի հարցը:** Հայոց ցեղասպանության իրագործման համար Թուրքիային պատասխանատվության կանչելու տեսակետից խիստ կարևոր է ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի հետադարձ կիրառելիության հարցի հստակեցումը:

Միանգամից նշենք, որ այս հարցին ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանն արդեն իսկ պաշտոնապես անդրադարձել ու արտահայտել է իր տեսակետը, երբ դեռ 1951 թ. մայիսի 28-ին Գլխավոր ասամբլեայի

խնդրանքով խորհրդատվական եզրակացություն հրապարակեց «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի դրույթների հետ կապված վերապահումներ կատարելու վերաբերյալ: ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի խորհրդատվական եզրակացությունում մասնավորապես նշվում էր, որ կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքները ճանաչվում են բոլոր քաղաքակիրթ պետությունների կողմից որպես պարտադիր՝ անգամ առանց պայմանագրային ամրագրման²⁸³: Այսպիսով, դատարանը, փաստորեն, ընդգծում է, որ անգամ տվյալ կոնվենցիայի գոյություն չունենալու պայմաններում էլ քաղաքակիրթ պետությունների համար նրանում նշված դրույթները պարտադիր էին, ուստի կոնվենցիայի ստորագրման և ուժի մեջ մտնելու ամսաթվերը չեն կարող շահարկվել նրա դրույթների կիրառումը սահմանափակելու առումով: Սա նշանակում է, որ Թուրքիայի կողմից կոնվենցիայի հետադարձ ուժ չունենալու վերաբերյալ հնարավոր վերապահումները կամ պնդումները չեն կարող էական նշանակություն ունենալ հարցի հանգուցալուծման ժամանակ:

Բացի դրանից՝ հարկ է նշել, որ ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի 1948 թ. ընդունումից ու 1951 թ. ուժի մեջ մտելուց հետո էլ միջազգային իրավունքը շարունակել է զարգանալ, ինչի արդյունքում ընդունել են նորանոր միջազգային իրավական փաստաթղթեր: «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» 1948թ. կոնվենցիայի ընդունումից 20 տարի անց՝ 1968 թ. նոյեմբերի 26-ին, ՄԱԿ-ը ընդունել է նաև մեկ այլ կոնվենցիա՝ «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին»: Նշված կոնվենցիայում պայմանավորվող կողմերն ընդունում են, որ «պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար պա-

²⁸² Практические директивы Международного суда ООН.
http://www.un.org/ru/ictj/practice_directions.shtml

²⁸³ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, док. 15, с. 32.

տասխանատվության կանչելու կամ պատժելու վերաբերյալ առկա որևէ հոչակագրում, ակտում կամ կոնվենցիայում նախատեսված չէ վաղեմության մասին դրույթ»²⁸⁴: Ավելին, նրանում ընդգծվում է, որ տվյալ կոնվենցիայով միջազգային իրավունքում համընդհանուր կիրառության մեջ է մտնում «այն սկզբունքը, համաձայն որի պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար գոյություն չունի վաղեմության ժամկետ»²⁸⁵: «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» կոնվենցիայի հենց առաջին հոդվածում հստակորեն նշված է այն պարտադիր դրույթը, որ, «անկախ կատարման ժամկետից (ընդգծումը մերն է - Ա.Մ.), պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ որևէ վաղեմության ժամկետներ չեն կիրառվում»²⁸⁶:

Այսպիսով, ընդգծելով, որ վերը նշված հանցագործությունների նկատմամբ նախկինում որևէ միջազգային փաստաթղթում գոյություն չի ունեցել վաղեմության ժամկետի մասին դրույթ, ինչպես նաև, հաշվի առնելով այդ հանցագործությունների՝ միջազգային իրավունքի տեսակետից առանձնապես ծանր լինելու հանգամանքը, ՄԱԿ-ը սույն կոնվենցիայով միջազգային իրավունքում շրջանառության մեջ է դրել պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու սկզբունքը:

Կոնվենցիան նաև պարզաբանումներ է տալիս այն հարցի հետ կապված, թե ինչ է հասկացվում «պատերազմական հանցագործություններ և մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ» անվան տակ: Համաձայն կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածի՝ «մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն է համարվում նաև ցեղաս-

պանության հանցագործությունը, որը սահմանվել է ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայով, նույնիսկ եթե այդ գործողություններն այն երկրում, որտեղ կատարվել են, չեն համարվում ներքին օրենսդրության խախտում»²⁸⁷:

Եթե մի պահ անտեսենք 1919 թ. նախկին երիտթուրքական կառավարության անդամների դատավարությունը թուրքական ռազմական տրիբունալում, ապա կարելի է պնդել, որ կոնվենցիայի սույն հոդվածն անմիջականորեն և այն էլ՝ կրկնակի հիմքերով վերաբերում է հենց Թուրքիային: Պատճառն այն է, որ նախ՝ թուրքական պետությունը և հանցագործության իրական կազմակերպիչները խուսափեցին պատասխանատվությունից, իսկ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ Թուրքիայի Հանրապետությունը ոչ միայն բանտերից ազատեց ռազմական տրիբունալների վճիռներով նաև հայերի ցեղասպանության համար դատապարտված հանցագործներին: Բացի այդ էլ ներկայիս Թուրքիան անհերքելի փաստերի առկայության պայմաններում շարունակում է ժխտել կատարված հանցագործությունն ու պնդել 1948 թ. ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի վաղեմության ժամկետի վրա: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ՄԱԿ-ի 1968 թ. կոնվենցիան ուղղակիորեն հղում է կատարում 1948թ. կոնվենցիայի վրա, միաժամանակ կարելի է արձանագրել, որ առաջինը, փաստորեն, երկրորդի լրացումն ու շարունակությունն է և պետք է կարծել, որ այս նոր կոնվենցիայով ՄԱԿ-ը, ըստ ամենայնի, ճշգրտում կատարեց 1948 թ. կոնվենցիայի կիրառման և նրա հետադարձ ուժ ունենալու հարցում:

Ցեղասպանության կոնվենցիայի հետադարձության հետ կապված թուրքական նախնական առարկություններին կարելի է հակադարձել նաև նրանով, որ մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների և մասնավորապես ցեղասպանությունների դատապարտման դատավարությունները Նյուրնբերգյան և Տոկիոյի տրիբու-

²⁸⁴ Права человека. Сборник международных договоров, с. 786.

²⁸⁵ Նույն տեղում:

²⁸⁶ Նույն տեղում:

²⁸⁷ Права человека. Сборник международных договоров, с. 787.

նախներում կատարվել են հետադարձությամբ և դրանց իրավազորությունը հաստատված է ու քննարկման ենթակա չէ:

Ի վերջո, պետք է հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ Հայոց ցեղասպանության հետևանքները դեռևս չեն հաղթահարվել, և հայ ժողովուրդը շարունակում է դրանք իր վրա կրել: Ուստի՝ խոսքը շարունակվող հանցագործության մասին է: Ինչպես հայտնի է, շարունակվող հանցագործություններն իրենցից ներկայացնում են նույնաբովանդակ հանցավոր գործողություններ, որոնք միտված են ընդհանուր նպատակին և կազմում են մեկ ընդհանուր միասնություն: Շարունակվող հանցագործության սկիզբը համարվում է նույնաբովանդակ գործողություններից առաջին գործողության կամ անգործության կատարումը, որը մեկն է այդ հանցավոր գործողությունների շարքում, որոնք կազմում են մեկ ընդհանուր հանցագործության բաղադրիչները, իսկ ավարտը՝ վերջին հանցավոր գործողությունը կամ անգործությունն է²⁸⁸: Շարունակվող հանցագործության նշված հատկանիշներին լիովին համապատասխանում է ներկայումս Թուրքիայի Հանրապետության կողմից պետական մակարդակով իրականացվող Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության քաղաքականությունը, իսկ տվյալ պարագայում Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հետադարձության հարցի քննարկումն առհասարակ իմաստազրկվում է:

բ) Թուրքիայի Հանրապետության՝ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդության հարցը: Թուրքիայի Հանրապետության՝ իբրև Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդի, հիմնավորման հիմնահարցը նույնպես չափազանց կարևոր է, քանի որ միայն ժամանակակից Թուրքիայի Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ հանդիսանալու փաստի ապացուցումը կարող է հանգեցնել նրան պատասխանատվության կանչելուն՝ իր իրավանախորդի կատարած հանցագործության համար:

Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո, նրա նախկին տարածքներում բացառությամբ Թուրքիայի առաջացան կայսրության հետ կապ չունեցող մի շարք նոր պետություններ՝ Իրաքը, Սիրիան, Հորդանանը, Իսրայելը, Լիբանանը, Սաուդյան Արաբիան և այլն:

Տեսականորեն իրավահաջորդության հարցի հստակեցումը կապված է նրա հետ, թե նոր առաջացած պետությունն, արդյո՞ք, պահպանում է նախորդ պետության գլխավոր հատկանիշները՝ պատմական կապը, հիմնական բնակչությունը, նրա ազգային ծագումը, լեզուն, շարունակում է արդյոք տիտղոսակիր ազգի կառավարումը և այլ բնութագրիչներ: Եթե պատասխանը դրական է, ուրեմն՝ գործ ունենք ոչ թե նոր առաջացած պետության, այլ նախորդ պետության իրավահաջորդի հետ²⁸⁹: Ելնելով այս դրույթներից, ակնհայտ է դառնում, որ թուրքերը գերիշխել են Օսմանյան կայսրության ժամանակ և այդ տիրապետումը փոխանցվել է նաև ժամանակակից Թուրքիային: Հատկանշական է, որ Օսմանյան կայսրության պետական ծառայողների 85 և բանակի սպաների 93 տոկոսը պահպանեցին իրենց պաշտոնները նոր հանրապետությունում²⁹⁰: Դա ամենևին էլ պատահական չէ, քանի որ երիտթուրքերից շատերը հետագայում դարձան քեմալական շարժման ղեկավարներ և, անկախ կառավարման եղանակից, հանրապետական կարգերի պարագայում, ինչպես և Օսմանյան կայսրության ժամանակ, շարունակվեց թուրք ժողովրդի իշխանությունը՝ տվյալ տարածքի վրա: Թուրքիան պահպանել է նաև Օսմանյան կայսրության հետ պատմական կապը, իսկ թուրք ժողովուրդը՝ իր ավանդույթները և լեզուն, ուստի, ակնհայտ է, որ, ի դեմս Թուրքիայի, գործ ունենք Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդի հետ:

Թուրքիայի Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ լինելը չի սահմանափակվում միայն տեսական հիմնավորումներով: Գործնական

²⁸⁸ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, էջ 193:

²⁹⁰ Дадриян В., Геноцид армян как проблема международного уголовного права, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», Եր., 2006, N 13, էջ 8:

²⁸⁸ Кибальник А.Г., Современное международное уголовное право, с. 166.

նում Թուրքիայի իրավահաջորդության հարցն առաջացավ Լոզանի համաժողովից հետո՝ 1925 թ., երբ քննարկվում էր նախկին Օսմանյան կայսրության պարտքի հարցը: Խնդիր էր դրված պարզել, թե այդ պետության չգոյության պայմաններում ո՞վ պետք է ստանձնի պարտքի վճարման պարտավորությունը: Թուրքական կողմն իրեն բնորոշ եղանակով հայտարարեց, որ Թուրքիան ոչ մի կապ չունի Օսմանյան կայսրության հետ, որն արդեն գոյություն չունի: Թուրքերը պնդում էին, որ օսմանյան պարտքի մարումը պետք է կատարվի Լոզանի պայմանագրի 5-րդ հոդվածի 2-րդ կետի համաձայն, ըստ որի Թուրքիան ստեղծվել էր ի թիվս Օսմանյան կայսրության անդամահատումից հետո առաջացած Սիրիայի, Լիբանանի և Իրաքի, ուստի, եթե կա Օսմանյան կայսրության պարտքերի վերադարձի խնդիր, ապա այն պետք է բաշխվի նոր առաջացած բոլոր պետությունների վրա, ինչի հետ բացարձակապես համաձայն չէին պարտատեր երկրները, մասնավորապես՝ Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան: Ի վերջո, հարցը հանձնվեց միջազգային իրավարարության, և միջազգային իրավարար Բորելը վճռեց, որ ըստ միջազգային իրավունքի՝ միայն Թուրքիան է հանդիսանում Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը, ուստի հենց նա էլ պետք է վճարի Օսմանյան կայսրության պարտքը²⁹¹: Թեև օսմանյան պարտքի մարման հարցն է հանգեցրել Թուրքիայի Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ ճանաչվելուն, այդուհանդերձ, իրավական տեսակետից, օսմանյան պարտքի մարելու հանգամանքը Թուրքիայի իրավահաջորդության ոչ թե պատճառ էր, այլ հետևանք: Ուստի՝ իրավարար Բորելը նախ՝ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ է ճանաչել միայն Թուրքիան, ինչից տրամաբանորեն հետևում էր, որ հենց նա էլ պետք է վճարի նախկին օսմանյան պարտքերը: Այնպես որ՝ տվյալ դեպքում տեղին է խոսել ոչ թե մասնակի, այլ ամբողջական իրավահաջորդության մասին, քանի որ Թուրքիայի իրավահաջորդության հարցի լուծումը վերաբերում է ոչ միայն օսմանյան պարտքի

²⁹¹ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրենքը, էջ 195:

մարման պարտավորությանը, այլև կայսրության կողմից գործած սխալների համար միջազգային պատասխանատվությանը²⁹²:

Լոզանի կաթոլիկ համալսարանի պրոֆեսոր, միջազգային իրավունքի փորձագետ Ջո Վերհովենը Թուրքիայի իրավահաջորդության հետ կապված գրում է. «Ինչ ցնցումներ ու վայրիվերումներ էլ տեղի ունեցած լինեն Թուրքիայում քեմալականների հաստատումից ու Օսմանյան կայսրության կազմալուծումից հետո, երբեք կասկած չի առաջացել այն հարցում, թե պատերազմի ավարտից հետո առաջացած թուրքական պետությունը նույնական չէ այն պետության հետ, որը պատերազմից առաջ դաշինքի մեջ մտավ Գերմանիայի հետ: Այս եզրակացությունը համոզիչ կերպով հաստատեց իրավարար Բորելը, երբ 1925 թ. լսվում էր օսմանյան պետական պարտքի հարցը»²⁹³:

Այս վճռի հիման վրա Թուրքիան ստանձնեց Օսմանյան կայսրության պարտքի վճարման պարտավորությունը և, չնայած հսկայական զիջումների, այդ պարտքը կարողացավ մարել միայն 1944 թ. հունիսին²⁹⁴: Այն, որ Թուրքիան ընդհուպ մինչև 1944թ. վճարել է Օսմանյան կայսրության պարտքը, վերջնականապես հաստատում է, որ նա արդեն իսկ ընդունել է, որ հանդիսանում է Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը: Բացի այդ՝ Թուրքիան Լոզանի պայմանագրի 12 և 17-րդ հոդվածներով համաձայնվել է նաև որոշ տարածքների օտարման վերաբերյալ Օսմանյան կայսրության կողմից նախկինում ստորագրված պայմանագրերի դրույթների հետ²⁹⁵:

Ի վերջո, ներկայիս թուրք բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներն էլ չեն թաքցնում Թուրքիայի կապը Օսմանյան կայսրության հետ, երբ նեոօսմանականությունը հոչակվում է Թուրքիայի արտաքին

²⁹² Նույն տեղում:

²⁹³ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, с. 768.

²⁹⁴ Դադայան Խ., Հայոց ցեղասպանության տնտեսական բաղադրյալը և ֆինանսանյութական փոխհատուցման հիմնախնդիրը, «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները» (գիտագործնական միջազգային գիտաժողով), էջ 179:

²⁹⁵ http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

քաղաքականության ուղենիշ՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Օրինակ, Թուրքիայի մշակույթի նախարար Իստեմիհան Թալալը հրապարակայնորեն հայտարարել է, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը Օսմանյան կայսրության շարունակությունն է, որի ժառանգությունը թուրքական պատմության մի մասն է և դրա համար ամաչելը, ըստ նախարարի, հավասարազոր է սեփական գոյության ժխտմանը²⁹⁶:

Հանրապետական Թուրքիան, մերժելով Հայոց ցեղասպանությունը, ինքնաբերաբար հաստատում է իր՝ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ լինելը նաև այն իմաստով, որ այդ կերպ փաստացի շարունակում է վերջինիս քաղաքականությունը, ուստի և ստանձնում է պատասխանատվություն այդ հանցագործության համար²⁹⁷:

Թուրքական պետության տարածքների ու վարչակարգերի փոփոխությունները որևէ կերպ չեն կարող ազդել Թուրքիայի՝ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ լինելու վրա: Ուրեմն՝ եթե Թուրքիան ճանաչվել է որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ և որպես այդպիսին կատարել է իր նախորդի պարտավորությունները՝ կապված պետական պարտքի մարման հետ, ապա նա պատասխանատվություն է կրում նաև վերջինիս կատարած հանցագործությունների, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության համար:

գ) Հայաստանի Հանրապետության իրավասությունների հարցը Հայոց ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների իրավունքների ներկայացման գործում: Հայոց ցեղասպանության գործով դատարանին հայց ներկայացնելու տեսակետից կարևոր է նաև Հայաստանի երրորդ Հանրապետության կողմից ժամանակակից Թուրքիային միջազգային-իրավական պահանջներ ներկայացնելու կամ միջազգային դատական ատյաններում որպես հայցվոր կողմ հանդես գալու իրավունքի հարցի հստակեցումը: Տեսականորեն՝ Հա-

յոց ցեղասպանության հետ կապված հիմնահարցերի լուծումը պետք է ստանձնի հայ ժողովրդի այն հատվածը, որն անմիջականորեն տուժել է ցեղասպանության քաղաքականությունից, ինչի արդյունքում էլ սփռվել է աշխարհով մեկ՝ ձևավորելով հայկական Սփյուռքը: Համաձայն գործող միջազգային իրավունքի, ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան կարող են դիմել միայն միջազգային իրավունքի սուբյեկտները՝ ինքնիշխանությամբ օժտված պետությունները: Մյուս կողմից էլ, հայաստանաբնակ հայության մեծամասնությունը նույնպես Հայոց ցեղասպանության զոհերի և վերապրածների ժառանգներ են, ուստի, եթե անգամ Սփյուռքը օժտված լիներ նման իրավունքով, միևնույնն է, այդ գործընթացից չէին կարող դուրս մնալ Հայաստանում բնակվող ցեղասպանության զոհերի ու վերապրածների ժառանգները:

Ինչ վերաբերվում է միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա նա կարող է ներկայացնել ու պաշտպանել Հայոց ցեղասպանության այն զոհերի ու վերապրածների ժառանգների շահերն ու իրավունքները, որոնք հանդիսանում են իր քաղաքացիները, իսկ արևմտահայերի ժառանգներ հանդիսացող սփյուռքահայերի շահերի ու իրավունքների ներկայացման ու պաշտպանության համար անհրաժեշտ է, որ արևմտահայերի լիազոր և լեգիտիմ մարմինը նրան օժտի նման իրավունքով:

Այս լիազորման հարցը լուծվել է դեռ 1919 թ., երբ Արևմտահայերի երկրորդ համագումարը նման իրավունքով օժտեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը: 1919 թ. փետրվարի 12-ին համագումարի ընդունած «Քաղաքական բանաձևի» 5-րդ կետի համաձայն՝ արևմտահայերի Գործադիր մարմինը Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և պառլամենտի հետ միասին պետք է ձեռնարկեր իրական քայլեր՝ Միացյալ, Ազատ Հայաստանի հռչակման ուղղությամբ²⁹⁸: Այս ձևակերպումով արևմտահայերի լիազոր և լեգիտիմ մարմինը, փաս-

²⁹⁶ Dadrian V. N., The key elements in the Turkish denial of the Armenian Genocide: A case study of distortion and falsification, Toronto, 1999, p. 5.

²⁹⁷ Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, էջ 212:

²⁹⁸ Մելիքեան Վ., Արևմտահայերի համագումարները եւ Հայկական հարցի փուլերը 1917-1923 թթ., եր., 2007, էջ 10:

տորեն, լիազորում էր Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը հանդես գալ նաև իր անունից իբրև պահանջատեր՝ ցեղասպանության հետևանքով բռնազավթված հայրենիքի նկատմամբ, քանզի Միացյալ Ազատ Հայաստանի հռչակումն անպայմանորեն ենթադրում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ Հայաստանի առաջին Հանրապետության իրավունքների տարածում: Պետք է նշել, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունն, իր հերթին, ստանձնել է այդ հանձնառությունը: Ի կատարումն փետրվարին տեղի ունեցած Արևմտահայերի երկրորդ համագումարի որոշումների՝ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի կառավարությունը մայիսի 28-ին՝ անկախության տարեդարձի օրը, ընդունեց Ազատ, Անկախ ու Միացյալ Հայաստանի հռչակագիրը, որով հանրապետության իշխանություններն իրենց ազդարարում էին նաև Արևմտահայաստանի տերը²⁹⁹:

Ինչ վերաբերվում է ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության 1918-1920 թթ. Հանրապետության իրավահաջորդ լինելուն, ապա 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրով Հայաստանի խորհրդայնացումով Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությանը փոխանցվեց նաև Հայաստանի առաջին Հանրապետության իրավունքներն ու պարտավորությունները: Այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն, ըստ էության, ստանձնեցին Հայաստանի առաջին Հանրապետության իրավահաջորդությունը³⁰⁰: Այնուհետև Խորհրդային Հայաստանը, դառնալով սկզբում՝ Անդրկովկասյան Դաշնության, իսկ հետո էլ՝ Խորհրդային Միության մասը, իր իրավահաջորդությունը փոխանցեց ԽՍՀՄ-ին³⁰¹: Ասվածի վառ ապացույցը թերևս այն է, որ Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո՝ 1945 թ. հուլիսի 22-ին, Պոտսդամի կոնֆերանսի կառավարությունների ղեկավարների վեցերորդ նիստի ժամանակ ԽՍՀՄ-ը

Խորհրդային Հայաստանի անունից տարածքային հարց բարձրացրեց Թուրքիայի առաջ, պահանջելով վերադարձնել Կարսն ու Արդահանը³⁰²: Այս փաստը նույնպես հստակ ցույց է տալիս, որ ԽՍՀՄ-ը ժառանգել էր Խորհրդային Հայաստանի իրավահաջորդությունը: Հակառակ պարագայում տվյալ պահին Թուրքիան, կամ՝ դաշնակից տերությունները, կվիճարկեին Խորհրդային Հայաստանի անունից ԽՍՀՄ-ի հանդես գալու իրավունքը: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո էլ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը ժառանգեց Խորհրդային Հայաստանի իրավահաջորդությունը: Այդ փաստն ամրագրված է նաև ՀՀ Անկախության հռչակագրում, որի նախաբանում նշված է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը զարգացնում է 1918 թ. մայիսի 28-ին ստեղծված Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթները³⁰³:

Այսպիսով՝ Հայաստանի ներկայիս Հանրապետությունը, իբրև առաջին Հանրապետության իրավահաջորդ, ժառանգել է արևմտահայության լեգիտիմ և լիազոր մարմնի կողմից Առաջին հանրապետությանը փոխանցված լիազորության իրավունքը, ուստի իրավասու է հանդես գալ նաև որպես ցեղասպանությունից տուժած արևմտահայության՝ ներկայիս սփյուռքահայության շահերի ու իրավունքների ներկայացուցիչ, այդ թվում՝ միջազգային դատարանում:

* * *

Բացի նախնական առարկություններից, պատասխանող կողմը՝ Թուրքիան, իր հակահուշագրում կարող է նաև հակընդդեմ հայց ներկայացնել Հայաստանի դեմ, վերջինիս մեղադրելով թուրքական պետությանը զրպարտելու ու իր բարի համբավը վարկաբեկելու մեջ և պահանջել դատարանից հաստատել զրպարտելու փաստը: Ընդհան-

²⁹⁹ Մելքոնյան Ա., Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր, Եր., 2011, էջ 387:

³⁰⁰ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, էջ 200:

³⁰¹ Նույն տեղում:

³⁰² Դաշնակից երեք տերությունների ՍՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը (1945 թ. հուլիսի 17 – օգոստոսի 2), Եր., 1989, էջ 168:

³⁰³ ՀՀ Անկախության հռչակագիր՝ ընդունված 23 օգոստոսի 1990 թ.:

րապես, հակընդդեմ հայցը, ինչպես և նախնական առարկությունները, նպատակ է հետապնդում ընդարձակել վեճի առարկան և այդ կերպ չեզոքացնել հայցվոր կողմի փաստարկները: Հակընդդեմ հայցի ներկայացման դեպքում Հայաստանը պետք է թույլ չտա ըստ էության գործի քննության կասեցումը և պնդի, որ տվյալ հարցին դատարանը պատասխանի բուն գործի քննության ընթացքում, որովհետև միայն այդ կերպ է հնարավոր պարզել, թե հայցվորի հայցն է հիմնավոր, թե պատասխանողի հակընդդեմ հայցը:

Հայաստանին ոչ մի կերպ ձեռնտու չէ դատարանի կողմից Թուրքիայի նախնական առարկությունների կամ հակընդդեմ հայցի ընդունումը, քանի որ այդ դեպքում գործի ըստ էության քննությունն ուղղակի կարող է ավարտվել այդ փուլով: Այդ իսկ պատճառով Հայաստանն ակտիվորեն պետք է մասնակցի այդ հարակից քննություններին և չեզոքացնի Թուրքիայի փաստարկները:

Հիմնական գործից անջատ, հարակից քննություն կարող է սկսվել նաև ժամանակավոր միջոցներ պահանջելու դեպքում: Դատարանը կարող է կիրառել ժամանակավոր միջոցներ կողմերից մեկի խնդրանքով, կամ էլ իր նախաձեռնությամբ, եթե գտնի, որ իրավունքները, որոնք կազմում են ապագայում ընդունվելիք որոշման առարկան, գտնվում են անմիջական սպառնալիքի տակ³⁰⁴: Ժամանակավոր միջոցների նպատակը յուրատեսակ ժամանակավոր դատական արգելքն է, որը, փաստորեն, սառեցնում է իրավիճակը մինչև դատարանի կողմից տվյալ վեճով վերջնական որոշման կայացումը*:

Օրինակ, Հայաստանը կարող է պահանջել դատարանից Թուրքիայի նկատմամբ կիրառել սույն գլխի առաջին ենթագլխում նշված ժամանակավոր միջոցները: Ցեղասպանության գործով նման նախահարձակ մարտավարություն նախկինում արդեն հաջողությամբ կի-

րառվել է ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանում Բոսնիան և Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի գործի քննության ժամանակ: Հայցվոր կողմի ներկայացրած ժամանակավոր միջոցների պահանջները բավարարվելու հանգամանքն իր հետագա ազդեցությունն ունեցավ դատավարության հետագա ընթացքի վրա՝ զգալի առավելություն տալով Բոսնիային և Հերցեգովինային և էապես թուլացնելով պատասխանող կողմի՝ Հարավսլավիայի դիրքերը:

Անշուշտ, ի տարբերություն Հարավսլավիայի դեմ միջազգային դատարանում սկսած դատավարության, մենք չեն կարող արևմտյան տերություններից ակնկալել այն հետևողական աջակցությունը, որը ցուցաբերվում էր Բոսնիային և Հերցեգովինային: Սկիյոտքի լոբբիստական և այլ կառույցների, ինչպես նաև ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների համակարգված ակտիվ գործողությունների պարագայում նրանց կողմից կարող ենք միայն որոշակի բարոյական աջակցություն սպասել: Ակնհայտ է, ուստի, որ Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարան հայցադիմում ներկայացնելիս առավելապես պետք է ապավինենք սեփական ուժերին ու կարողություններին և դատավարության ընթացքում թույլ չտանք այնպիսի ռազմավարական ու մարտավարական սխալներ, որոնք նկատվեցին սերբական կողմի գործողություններում Բոսնիան և Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի դատավարության ժամանակ: Սա նշանակում է, որ դատարանի կողմից թույլ տրված միակողմանի, սուբյեկտիվ գործողությունները կամ երկակի ստանդարտների կիրառման հնարավորությունները ՀՀ կողմից պետք է ժամանակին բացահայտվեն ու կանխվեն:

Ժամանակավոր միջոցներ պահանջելու այս ընթացակարգային հնարքը լիովին կարելի է և անհրաժեշտ է կիրառել նաև Հայոց ցեղասպանության գործի քննության ժամանակ՝ նախքան Թուրքիան կհասցնի ներկայացնել իր նախնական առարկությունները, կամ էլ հանդես գալ հակընդդեմ հայցով: Ժամանակավոր միջոցների վերա-

³⁰⁴ Международное публичное право, с. 143.

* Սա համապատասխանում է ազգային-պետական դատարանների կողմից հայցի ապահովման միջոցներին վերաբերող որոշումներին:

բերյալ որոշումը կայացվում է արագացված կարգով և որոշումը հրապարակվում է բաց նիստում մեկից չորս շաբաթվա ընթացքում: Նման որոշումը մարտավարական տեսակետից որոշ առավելություն կտա հայցվոր կողմին՝ Հայաստանին, դատավարությունն ավելի շահեկան դիրքերից շարունակելու առումով:

Ինչ վերաբերվում է ժամանակավոր միջոցների կատարմանը, ապա որոշ դեպքերում պետությունները հրաժարվել են դրանք կատարել: Մասնավորապես 1993 թ. Բոսնիա-Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի գործով դատարանի առաջին ժամանակավոր միջոցների որոշմամբ կողմերին կոչ էր արվում անմիջապես դադարեցնել ցեղասպանության գործողությունները և որևէ գործողություն չձեռնարկել, որը կարող է բարդացնել կամ ձգձգել վեճը:

Իր երկրորդ որոշման մեջ դատարանը պաշտոնապես նշեց, որ, չնայած իր նախկին որոշմանը և ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի բանաձևերին, Բոսնիայի և Հերցեգովինայի բնակչությունը նախկինի պես կրում է ահռելի տառապանքներ և մարդկային կորուստներ: Դատարանը որոշեց, որ իրավիճակը պահանջում է ոչ թե նոր ժամանակավոր միջոցներ, այլ նախկինում նշված միջոցների անհապաղ և արդյունավետ կիրառում³⁰⁵:

Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ Հայաստանը ժամանակավոր միջոցների վերաբերյալ դատարանի համապատասխան որոշման կայացման ու դրա՝ Թուրքիայի չկատարման դեպքում չպետք է սպասի բուն գործով վերջնական որոշման կայացմանը, այլ անմիջապես պետք է դիմի ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդին, առավել ևս, որ դատարանի կանոնադրության 41-րդ հոդվածի 2-րդ մասի պահանջով դատարանն իր ժամանակավոր միջոցների որոշման մասին անհապաղ տեղյակ է պահում ինչպես կողմերին, այնպես էլ Անվտանգության Խորհրդին³⁰⁶:

Հարակից քննություն կարող է սկսվել նաև այն դեպքում, երբ երրորդ պետությունը դիմում է դատարանին՝ խնդրանքով թույլ տալ իրեն մասնակցել տվյալ գործի քննությանը, քանի որ ինքը նույնպես իրավական առումով հետաքրքրություն ունի տվյալ գործում³⁰⁷: Դա հնարավոր է, օրինակ, 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների երկրների՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի պարագայում, որոնք Հայոց ցեղասպանության կատարման պահին արդեն իսկ տվել են դրա իրավական ու քաղաքական գնահատականը, կամ ԱՄՆ-ի պարագայում, որի նախագահ Վուդրո Վիլսոնը 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին կայացնելով հայ-թուրքական սահմանագծման հարցով իրավարար վճիռ և 103.000 քառ. կմ. տարածք հատկացնելով Հայաստանին, այդպիսով, փաստորեն, ոչ նյութական, քաղաքական պատասխանատվության է ենթարկել ցեղասպան պետությանը՝ Թուրքիային:

Հարակից քննության հիմք է հանդիսանում նաև գործերի միավորումը, եթե դատարանը համարի, որ առանձին դատավարությունների կողմերն առաջ են քաշում նույն փաստարկներն ու հիմնավորումները միևնույն պատասխանողի նկատմամբ միևնույն հարցերով³⁰⁸: Դա հնարավոր է, եթե, օրինակ, Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած պետություններից մեկը, օրինակ՝ Հունաստանը Միջազգային դատարան Թուրքիայի դեմ հայց ներկայացնի Լոզանի պայմանագրի ոչ մահմեդական քաղաքացիների՝ հույների և հայերի իրավունքների պաշտպանության պարտավորությունները չկատարելու և կոպտորեն խախտելու գործով: Այդ իրավունքը Լոզանի պայմանագրի անդամ պետություններին տրված է փաստաթղթի 44-րդ հոդվածի 4-րդ մասով, որի համաձայն Լոզանի պայմանագրի մասնակից պետություններից մեկի պահանջով հարցը կարող է տեղափոխվել Միջազգային արդարադատության մշտական պալատ, որի վճիռը պետք է լինել վերջնական³⁰⁹:

³⁰⁷ www.un.org/ru/iccj/who_sits.shtml

³⁰⁸ Նույն տեղում:

³⁰⁹ Treaty of Lausanne http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

³⁰⁵ www.un.org/ru/iccj/who_sits.shtml

³⁰⁶ Международное публичное право, с. 144.

Այսինքն՝ գործնականում Լոզանի պայմանագրի անդամ պետություններից յուրաքանչյուրն այսօր էլ Թուրքիայի ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքների ոտնահարման հարցերով կարող է դիմել ՄԱՄԴ-ի ժառանգորդ՝ ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանին:

Նման իրավիճակում Հայաստանը կարող է դատարանին միջնորդություն ներկայացնել այդ գործը կամ գործերը և Թուրքիայի դեմ ուղղված գործը միավորելու խնդրանքով: Եթե դատարանը որոշի միավորել դրանք, ապա նախկին գործերով կողմերին կթույլատրվի դատարանում ունենալ միայն մեկ ad hoc դատավոր և որ նրանք այդ պահից սկսած պետք է ներկայացնեն միասնական փաստաթղթեր և բանավոր փաստարկներ:

Անշուշտ, պետք է գիտակցել, որ թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ դեպքում այլ պետությունները չեն կարող այս հարցերում այն աստիճանի հետաքրքրություն ունենալ, որքան Հայաստանը կամ Սփյուռքը, ուստի ակնհայտ է, որ նշված երկրներում հսկայական նախապատրաստական աշխատանք պետք է տարվի այդ պետությունների հասարակության ու իշխանությունների շրջանում համապատասխան տրամադրվածություն հասունացնելու ուղղությամբ:

Լուումներից հետո դատարանն անցնում է իր որոշման քննությանը, որն անցնում է փակ նիստերում: Սկզբում դատավորները մտքերի նախնական փոխանակում են կատարում, ինչից հետո դատարանի նախագահն ընդհանուր տեքստով առանձնացնում է հարցերի այն շրջանակը, որը պահանջում է դատարանի քննարկումն ու որոշումը: Այնուհետև դատավորներից յուրաքանչյուրը պատրաստում է իր գրավոր նախնական որոշումը, որը տարածվում է մյուս դատավորների շրջանում՝ այդպիսով հնարավորություն ստեղծելով պատկերացում կազմել մեծամասնության հնարավոր կարծիքի մասին: Թեև քննարկումները փակ են, բայց վերջնական որոշումը հրապարակվում է բաց նիստում: Մի քանի շաբաթ անց տեղի է ունենում երկրորդ ընդլայնված քննարկումը, որի ավարտից հետո դատավորների արտահայտած

կարծիքների հիման վրա դատարանը ստեղծում է մեծամասնության կարծիքն արտահայտող երկու դատավորներից և դատարանի նախագահից՝ կազմված խմբագրական հանձնախումբ, որը պատրաստում է որոշման նախագիծը: Նախագիծը կրկին տարածվում է դատավորների շրջանում՝ վերջին շտկումները կատարելու համար, որոնք հաշվի առնելով, խմբագրական հանձնախումբը դատավորներին է ներկայացնում որոշման վերջնական նախագիծը, որն էլ երկրորդ ընթերցման ժամանակ ընդունվում է բաց քվեարկությամբ: Դատավորները քվեարկում են «կողմ» կամ «դեմ» և չեն կարող ձեռնպահ մնալ: Ձայների հավասար բաշխման դեպքում նախագահի ձայնը վճռորոշ է: Իրենց ցանկությամբ դատավորները կարող են որոշմանը կցել իրենց հատուկ կարծիքը, որով բացատրում են սեփական մոտեցումները³¹⁰:

Որպես կանոն՝ վերջնական որոշումը կայացվում է լուումներից 3-6 ամսվա ընթացքում՝ պայմանավորված գործի բարդությամբ: Դատական գործերի քննության տևողության միջին ժամկետը կազմում է չորս տարի: Դատաքննության նման երկար ժամկետները պայմանավորված են նրանով, որ դատավարության ընթացքում կիրառվող ընթացակարգերով հնարավոր լինի ամենաբարձր մասնագիտական մակարդակի վրա որոշումներ կայացնել: Չպետք է մոռանալ, որ դատավարությանը մասնակցում են 15 և ավելի դատավորներ, և որ կողմերը ոչ թե ֆիզիկական անձիք են, այլ պետություններ, ուստի դատական սխալը պետք է իսպառ բացառվի: Դատավարությունը կապված է բազմաթիվ ու բազմատեսակ մրցակցային փաստաթղթերի ներկայացման ու դրանց մանրամասն ուսումնասիրման հետ: Բացի այդ՝ առաջանում են նաև տեխնիկական խնդիրներ, կապված թարգմանությունների, ֆինանսների հատկացումների և այլ դժվարությունների հաղթահարման հետ, որոնք նույնպես ժամանակատար են: Դատավարության ձգձուկների հարցում իրենց դերն են խաղում նաև վեճի կողմերը,

* Եթե, անշուշտ, դատարանի նախագահը չի հարում փոքրամասնության կարծիքին:

³¹⁰ Международное публичное право, с. 143.

որոնք փորձում են արհեստականորեն երկարաձգել դատավարությունը և ժամանակ շահել: Նման գործելաոճը մասնավորապես ավելի շահավետ է թուրքական կողմի համար:

Այդ իսկ պատճառով Հայաստանը պետք է արդյունավետ օգտագործի դատարանի կանոնակարգով և գործնական հրահանգներով նախատեսված իր ընթացակարգային հնարավորություններն ու իրավունքները և դատարանից պահանջի համապատասխան ճշումներ գործադրել պատասխանողի՝ Թուրքիայի վրա, որպեսզի վերջինս չչարաշահի դատարանի ընթացակարգերով իրեն ընձեռված հնարավորությունները:

Դատարանի որոշումն իրենից ներկայացնում է երկու լեզուներով՝ անգլերեն և ֆրանսերեն հակառակ էջերին, մոտ 50 էջի ծավալով փաստաթուղթ: Վեճի կողմերին տրամադրվում է որոշման մեկական օրինակ, իսկ երրորդ օրինակը պահվում է դատարանի արխիվում: Որոշման տեքստը բաղկացած է լինում երեք մասից.

ա) ներածությունից, որտեղ նշված են դատավորները, կողմերի ներկայացուցիչները և տրվում է դատաքննության կարճ նախապատմությունը, ինչպես նաև կողմերի ներկայացրած փաստաթղթերը,

բ) որոշման հիմքերից, որտեղ ամփոփվում են էական փաստերը և նշվում որոշման հիմքում ընկած փաստարկները,

գ) բուն որոշումից, որտեղ նշվում է, թե ինչպես են քվեարկել դատավորները և դրա հիման վրա էլ կայացվել է վերջնական որոշումը:

Դատարանի որոշումը վերջնական է, բողոքարկման ենթակա չէ և պարտադիր է վեճի կողմերի համար, ինչն ամրագրված է նաև ՄԱԿ-ի կանոնադրության 94-րդ հոդվածի 2-րդ մասով³¹¹: Սակայն վեճի կողմերը կարող են դիմել դատարանին որոշումը մեկնաբանելու խնդրանքով:

Որոշան փոփոխության խնդրանքով վեճի կողմը կարող է դատարանին դիմել միայն այն դեպքում, երբ առկա են նոր հանգամանքներ, որոնք դատարանին և կողմին մինչ այդ հայտնի չեն եղել և որոնք

³¹¹ Международное право, с. 477.

կարող են վճռական ազդեցություն ունենալ գործի ելքի վրա: Որոշումը չի կարող փոխվել, եթե դրա կայացումից անցել է տասը տարի³¹²:

Եթե կողմերից մեկը գտնում է, որ մյուս կողմը չի կատարում ՄԱԿ-ի կանոնադրության 94-րդ հոդվածի պահանջը, ապա կարող է հարցը ներկայացնել Անվտանգության խորհրդին, որը հարկ համարելու դեպքում պետք է կիրառի միջոցներ դատարանի որոշումն ի կատար ածելու ուղղությամբ³¹³:

Դատարանի որոշումների չկատարման բացառիկ դեպքերից էր «Նիկարագուան ընդդեմ ԱՄՆ-ի» գործը: 1986 թ. Նիկարագուան դիմեց Անվտանգության խորհրդին՝ խնդրելով ապահովել ԱՄՆ-ի դեմ կայացված դատարանի որոշման կատարումը: Վերջինս մեղավոր էր ճանաչվել Նիկարագուայի դեմ ռազմական և ռազմականացված գործողություններ կատարելու մեջ³¹⁴: Նիկարագուայի դիմումը չընդունվեց, քանի որ ԱՄՆ-ը կիրառեց վետոյի իրավունք, և միայն 1991 թ., երբ ընտրություններից հետո Նիկարագուայում փոխվեցին իշխանությունները, բանակցությունների միջոցով հարցը կարգավորվեց: Բարեբախտաբար Թուրքիան միջուկային տերություն և ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի մշտական անդամ չէ ու չի կարող նման դեպքում վետոյի իրավունք կիրառել, թեև նման իրավունք ունեցողների շարքում ունի դաշնակիցներ և այս հանգամանքը չպետք է անտեսվի:

Հայոց ցեղասպանության գործով հնարավոր է գործի լուծման երեք առավել հավանական տարբերակ՝

1-ին տարբերակ՝ եթե Թուրքիայի նախնական առարկությունները՝ կապված Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հետադարձության և դատարանի իրավագործություն չունենալու հետ ընդունվեն դատարանի կողմից և կասեցվի Հայոց ցեղասպանության գործի ըստ էության քննությունը, ապա դատարանը կմերժի դիմումը՝ այն հիմքով,

³¹² Международное публичное право, с. 143-144.

³¹³ Международное право. Переработанное и дополненное издание, с. 428

³¹⁴ Международные суды и международное право, с. 24.

որ դիմումում նշված իրադարձությունները տեղի են ունեցել Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումից և ուժի մեջ մտնելուց առաջ և դրանից ելնելով կարծանագրի, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը չի կարող պատասխանատու դիտվել տվյալ կոնվենցիայով ստանձնած պարտավորությունների խախտման համար, իսկ դատարանը, համապատասխանաբար, չի կարող այդ գործով իրավասություն ունենալ: Այս տարբերակը, սակայն, քիչ հավանական է՝ վերը նշված հանգամանքներից ելնելով:

2-րդ տարբերակ՝ Թուրքիայի վերը նշված նախնական առարկություններն ընդունելով հանդերձ, դատարանը կարող է իր որոշման մեջ, հղում կատարել Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի վերաբերյալ իր կողմից 1951 թ. տրված խորհրդատվական եզրակացության վրա և նշել, որ ցեղասպանության հանցագործությունը՝ որպես այդպիսին, միջազգային իրավունքի սովորությանին նորմերի լրջագույն խախտում է՝ առանց որևէ կոնվենցիոնալ պարտավորության³¹⁵: Սա կլինի փոխզիջումային որոշում, որը գործնականում ՀՀ-ին և հայությանը ոչինչ չի տա: Իհարկե, կարծանագրվի, որ հայերի նկատմամբ կատարվածը ցեղասպանություն էր, բայց Յեղասպանության մասին կոնվենցիան չի կարող հետադարձությամբ կիրառվել այդ հանցագործության նկատմամբ: Ցավոք, նման մի որոշման արդեն իսկ հանդիպել ենք, ինչը չարաբաստիկ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի* (այսուհետ՝ ԹՀՀՀ) գործունեության հետևանք էր, որը դիմել էր Ան-

ցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին** (այսուհետ՝ ԱԱՄԿ)՝ Հայոց ցեղասպանության՝ ՄԱԿ-ի Յեղասպանության մասին կոնվենցիային համապատասխանելիության հարցով խորհրդատվական եզրակացություն տալու խնդրանքով³¹⁶:

2003 թ. փետրվարի 10-ին ԱՄՆ-ում գործող ԱԱՄԿ-ի կողմից իրապարակված վերլուծության մեջ զեկույցի հեղինակները, հիմնվելով 1969 թ. մայիսի 23-ի «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի 28-րդ հոդվածի դրույթների վրա, որոնց համաձայն պայմանագիրը կիրառելի է ուժի մեջ մտնելուց հետո, եթե պայմանագրից այլ մտադրություն չի հետևում կամ այլ կերպ չի հաստատված³¹⁷, եզրակացնում են, որ 1951 թ. հունվարի 12-ին ուժի մեջ մտած Յեղասպանության մասին կոնվենցիան չի կարող հետադարձությամբ կիրառվել մինչ այդ տեղի ունեցած իրադարձությունների, այսինքն՝ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ³¹⁸: Փաստորեն, վերլուծության հեղինակները 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի Յեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիան դիտարկել են իբրև սովորական միջազգային պայմանագիր և նրա նկատմամբ հենց իրենք հետադարձությամբ

(տե՛ս Անանյան Ա., Հայ-թուրքական երկխոսության նոր փորձ (Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության մասին), Եր., 2003, էջ 142, 148):

** Կենտրոնը ստեղծվել է 2001 թ. և զբաղվում է տարբեր կառույցների համար քաղաքական ու իրավաբանական բնույթի ուսումնասիրություններ կատարելով, որոնք վերաբերվում են քոնապետության համակարգից ժողովրդավարության անցում կատարելու կամ զինված հակամարտությունների փոփոխում, ինչպես նաև կայացած ժողովրդավարությամբ այն երկրներին, որտեղ առկա են պատմական արդարության խնդիրներ: Բացի նման բնույթի ուսումնասիրություններ կատարելուց՝ կենտրոնի նպատակների թվում է նաև հակամարտող կողմերի **հաշտեցումը** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Ա.): Կենտրոնի գործունեության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս՝ www.ictj.org.

³¹⁵ Վարդանյան Վ., Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի (ԱՄՆ) համար կատարված իրավաբանական վերլուծության մասին, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», N 8, Եր., 2003, էջ 51:

³¹⁷ *Международное право в документах, сост. сборника Н. Т. Бламова, М., 1982, с. 79.*

³¹⁸ Վարդանյան Վ., Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի (ԱՄՆ) համար կատարված իրավաբանական վերլուծության մասին, էջ 50:

³¹⁵ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար..., էջ 57:

* 2001 թ. հուլիսի 10-ին ստեղծված և մինչև 2003 թ. ամառ գործունեություն ծավալած այս ոչ պաշտոնական հանձնաժողովը, որի կազմում ընդգրկվել էին 6 թուրք և 4 հայ նախկին պաշտոնյաներ ու քաղաքական գործիչներ, իր նպատակն էր հռչակել երկխոսություն սկսել թուրքերի և հայերի միջև և նախանշել երկու ժողովուրդների **հաշտեցման** (ընդգծումը մերն է՝ Ա.Ա.) հնարավորությունները: Թեև պաշտոնապես այս հանձնաժողովի ստեղծման ու գործունեության պիլոտային ծրագրի իրականացումը ստանձնել էր Վիեննայի դիվանագիտական ակադեմիան, իսկ ծրագրի համակարգող տանձնել էր Վիեննայի դիվանագիտական ակադեմիան, իսկ ծրագրի համակարգող նշանակվել էր ամերիկացի բախումաբան Դեյվիդ Ֆիլիպսը, սակայն ակնհայտ երևում էր հանձնաժողովի գործունեության ուղղորդումն ԱՄՆ Պետքարտուղարության կողմից

յամբ կիրառել են «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» Վիեննայի 1969 թ. կոնվենցիան, որը, նրանց կարծիքով, միջազգային պայմանագրային իրավունքի նորմերը կողիֆիկացնող փաստաթուղթ է և այդ իսկ պատճառով կիրառելի է ցանկացած միջազգային պայմանագրի նկատմամբ: Կասկածի տակ չդնելով Վիեննայի 1969 թ. կոնվենցիայի կողիֆիկացնող բնույթը և նրա հետադարձությամբ կիրառելի լինելու հանգամանքը Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի նկատմամբ, միևնույն ժամանակ հարկ ենք համարում նշել, որ վերջինս ոչ թե սովորական, այլ բազմակողմ և ունիվերսալ միջազգային-իրավական պայմանագիր է, որն, իր հերթին, կողիֆիկացնում է այնպիսի ծանր միջազգային հանցագործության վերաբերյալ միջազգային սովորության իրավունքի նորմերը, ինչպիսին ցեղասպանությունն է: Ուստի՝ ճիշտ այնպես, ինչպես Վիեննայի 1969 թ., այնպես էլ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան կարող է կիրառվել հետադարձությամբ, որովհետև թե՛ մեկով և թե՛ մյուսով նորություն չի հայտնագործվել, այլ ընդամենը դրանցում ամբողջացվել ու համակարգվել են այն նորմերը, որոնք մինչ այդ փաստաթղթերի ստորագրումն ու ուժի մեջ մտնելը կիրառելի են եղել միջազգային իրավունքում:

Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, սակայն, որ վերլուծության հեղինակների նման պատասխանն ակնկալելի էր հենց հարցադրումից ելնելով, քանի որ ԹՀՀՀ-ը ԱԱՄԿ-ին խնդրել էր պատասխանել, թե արդյո՞ք Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան կիրառելի է XX դարասկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ և միանգամայն բնական է, որ նման ձևակերպման պարագայում պատասխանը լինելու էր այսպիսին: Եթե, ինչպես վերլուծության հեղինակներն են նշում, բացի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայից միջազգային իրավունքի այլ դրույթներ, կամ որևէ պետության օրենքների կիրառելիության, կամ իրավունքի հետ առնչվող հարցեր իրենք չեն քննարկել, ապա միանգամայն սպասելի էր, որ նրանք պետք է գային

նման եզրահանգման³¹⁹: Սակայն վերլուծության մեջ նման ձևակերպումն արդեն իսկ նշանակում է, որ հեղինակները, բացի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայից, քաջատեղյակ են եղել թե՛ միջազգային իրավունքի այլ դրույթների և թե՛ ֆիզիկական անձանց ու կազմավորումներին պատասխանատվության ենթարկելու պետությունների օրենքների մասին, սակայն ինչ-ինչ հանգամանքներից ելնելով իրենց քննության հանձնված հարցը չեն ցանկացել դիտարկել դրանց լուրջ ներքո: Այն, որ վերլուծության հեղինակները գիտակցաբար խուսափել են իրենց հանձնված հարցը քննարկել 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հռչակագրի, թուրքական ռազմական տրիբունալների և Թալեաթ փաշայի սպանության գործով գերմանական դատարանի նյութերի ու դատավճիռների, 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրի պատիժների բաժնի հողվածների, 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին հայ-թուրքական սահմանի սահմանագծման վերաբերյալ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի կայացրած իրավարար վճռի, Նյուրեբերգյան տրիբունալի կանոնադրության դրույթների ու դատավճիռների, Նյուրեբերգյան սկզբունքների մասին ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 95/1 բանաձևի, ՄԱԿ-ի 1968 թ. նոյեմբերի 26-ի «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» կոնվենցիայի դրույթների և այլ փաստաթղթերի համատեքստում, միանշանակ նսեմացնում է այս վերլուծության իրավական արժեքը: Կարծում ենք, որ, անկախ այն բանից, թե ինչ հարցադրմամբ էին նրանց խնդրել կարծիք տալ այդ հարցի վերաբերյալ, իսկապես անաչառ ու անկախ փորձագետներն ուղղակի պարտավոր էին բարեխղճորեն ու համակողմանիորեն կատարել իրենց աշխատանքը՝ հարցի քննարկումը չսահմանափակելով մեկ-երկու փաստաթղթերի կաղապարներով:

Բացի դրանից, վերլուծության հեղինակները խոստովանում են, որ XX դարասկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների, այսինքն՝

³¹⁹ Նույն տեղում:

Հայոց ցեղասպանության փաստական հանգամանքների ինքնուրույն հետազոտություն իրենք չեն իրականացրել և իրավական վերլուծությունը կատարել են հենվելով այն նյութերի վրա, որոնք ԱԱՄԿ-ին տրամադրվել են ԹՀՀՀ-ի կողմից³²⁰: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ ԹՀՀՀ-ի հայ և թուրք անդամները ԱԱՄԿ-ին տվել են իրարամերժ տեղեկություններ պարունակող նյութեր, ապա միանգամայն պարզ է դառնում այն, որ այդ հակասականությունը ինքնաբերաբար տեղափոխվել է նաև վերլուծության տեքստի մեջ: Մինչդեռ անաչառ ու անկախ փորձագետները չպետք է բավարարվեին ԹՀՀՀ-ի կողմից տրամադրված նյութերով և պարտավոր էին մինչև իրավաբանական վերլուծություն կատարելն ինքնուրույն պարզել խնդրո առարկայի փաստական հանգամանքները:

Ինչ վերաբերվում է վերլուծության երկրորդ մասին՝ կապված XX դարասկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հանցակազմի համապատասխանելիության հետ, որը հեղինակներն ինքնակամ էին որոշել քննության առնել, ապա նրանք գտնում են, որ ցեղասպանության եզրույթը, այնպես ինչպես այն կիրառվել է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում համապատասխանում է XX դարասկզբին տեղի ունեցած իրադարձություններին: Այստեղ է, որ սկսվում է դրսևորվել փաստաթղթում տեղ գտած մտքերի հակասական ու իրարամերժ բնույթը: Եթե առաջին հարցին պատասխանելիս հեղինակները նշում էին, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան իր ոգով միտված է ապագային և մեջբերում էին փաստաթղթի 1-ին հոդվածի այն դրույթը, որ «պետությունները պարտավորվում են կանխարգելել ցեղասպանության հանցագործությունը»³²¹, ապա երկրորդ հարցին պատասխանելիս, նրանք, հակասելով իրենց նախորդ տեսակետներին, հանկարծ հիշում են կոն-

վենցիայի նախաբանում տեղ գտած այն միտքը, որ «պատմության բոլոր ժամանակներում ցեղասպանությունը մեծ կորուստներ է պատճառել մարդկությանը»³²²: Ի տարբերություն առաջին հարցի՝ երկրորդ հարցի հետ կապված հեղինակները զարմանալիորեն համակողմանի մոտեցում են ցուցաբերում և հիշատակում են ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի թիվ 95/1 և 96/1 բանաձևերը: Այսպիսով՝ առաջադրված հարցերին պատասխանելիս միջազգային-իրավական փաստաթղթերի հիշատակումն ու կիրառելիությունը հեղինակների կողմից ընտրողաբար է կատարվել:

ԱԱՄԿ-ի վերլուծության դրական կողմերից կարող ենք առանձնացնել այն, որ հեղինակները, հիմնվելով Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի IX հոդվածի դրույթների, ինչպես նաև մեջբերելով Բոսնիան և Հերցեգովինան ընդդեմ Հարավսլավիայի գործի վերաբերյալ Միջազգային դատարանի 1996 թ. որոշումը, արձանագրում են, որ ցեղասպանության հանցագործության համար, բացի ֆիզիկական անձանցից պատասխանատվություն է սահմանվել նաև պետությունների համար³²³:

Ամփոփելով՝ կարող ենք արձանագրել, որ ԱԱՄԿ-ի վերլուծությունը այն փոխզիջումային ու հակասական փաստաթուղթ է, որն ավելի շատ հարցեր է առաջացնում, քան տալիս պատասխաններ: Այս վերլուծությունը հիշեցնում է Եվրախորհրդարանի 1987 թ հունիսի 17-ի «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը, որում մի կողմից արձանագրվում էր, որ Հայոց ցեղասպանությունը լիովին համապատասխանում է Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի սահմանումներին, սակայն մյուս կողմից նշվում էր, որ ժամանակակից Թուրքիան չի կարող պատասխանատու համարվել այդ հանցագործության

³²² Նույն տեղում:

³²³ Վարդանյան Վ., Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի (ԱՄՆ) համար կատարված իրավաբանական վերլուծության մասին, էջ 49, 59:

³²⁰ Անանյան Ա., Հայ-թուրքական երկխոսության նոր փորձ, էջ 134, 140:

³²¹ Права человека. Сборник международных договоров, том 1 (часть вторая). Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, 1994, с. 780.

համար³²⁴: Ընդհանրապես, պետք է նշել, որ այս տեսակ փոխզիջումա-
յին փաստաթղթերի ընդունումը, որով դրանց հեղինակներին թվում է,
թե այդ կերպ մերժեցնում են վեճի կողմերին ու նպաստում նրանց
հաշտեցմանը, իրականում շատ վտանգավոր են: Կիսալուծում պարու-
նակող նման փաստաթղթերով ստեղծվում են վատ նախադեպեր, երբ,
Հայոց ցեղասպանության փաստը ճանաչելով հանդերձ, թուրքական
կողմը, հղում կատարելով նման փաստաթղթերի վրա, կարող է հան-
գել այն արսուդային եզրահանգման, որ անգամ ցեղասպանության
փաստի ճանաչումն իր համար չի կարող իրավական հետևանքներ
ունենալ³²⁵:

Կարելի է ակնկալել, որ իր նախնական առարկություններում
թուրքական կողմը կփորձի օգտագործել նշված փաստաթղթերում իր
համար բարենպաստ ձևակերպումները՝ դրանք կտրելով ընդհանուր
համատեքստից: Մենք պետք է պատրաստ լինենք պատշաճ պատաս-
խան տալ նման զարգացումներին: Ինդիքն այն է, որ թե՛ Եվրա-
խորհրդարանի բանաձևում և թե՛ ԱԱՄԿ-ի վերլուծության մեջ տրված
ձևակերպումներն ընդունվել են առանց հայկական կողմի գործուն
մասնակցության: Եթե առաջին փաստաթղթի ընդունման ժամանակ
մեր չմասնակցությունը կարելի է ինչ-որ տեղ արդարացնել նրանով,
որ, ԽՍՀՄ-ի կազմում լինելով, Հայաստանը գործնականում զրկված
էր այդ գործընթացում ուղղակի մասնակցություն ունենալու հնարավո-
րությունից, իսկ Սփյուռքն էլ ընդամենը միջնորդավորված փորձեր էր
կատարում ներազդելու բնակության երկրների իշխանությունների
վրա, ապա ԱԱՄԿ-ի վերլուծության վերաբերյալ նույնը ասել չենք կա-
րող: ԱԱՄԿ-ի վերլուծության մեջ նման գնահատականների ամրագր-

³²⁴ European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question, Doc. A2-
33/87, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf

³²⁵ Վարդանյան Վ., Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Անցումային
արդարադատության միջազգային կենտրոնի (ԱՄՆ) համար կատարված
իրավաբանական վերլուծության մասին, էջ 58:

ման հարցում ակնհայտորեն իրենց մեղքի բաժինն ունեն ԹՀՀՀ-ի հայ
անդամները, որոնք ԱԱՄԿ-ին ուղղված դիմումում թույլ տվեցին հար-
ցադրումը ձևակերպել որպես Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ
Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության հարց՝ վեր-
լուծության հեղինակների համար լավ հնարավորություն ստեղծելով
խուսափելու հարցի համակողմանի քննարկումից³²⁶:

Մյուս կողմից էլ, կարծում ենք, որ անգամ հարցի ճիշտ ձևա-
կերպման պարագայում, վերլուծության մեջ, միևնույնն է, տրվելու էր
փոխզիջումային պատասխան, քանի որ ինչպես ԹՀՀՀ-ի ստեղծումն
ու գործունեությունը, այնպես էլ նրա դիմումը ԱԱՄԿ-ին ոչ թե իրավա-
կան, այլ զուտ քաղաքական գործընթաց էր, ուստի վերլուծությունն
ավելի շուտ քաղաքական կամ քաղաքականացված, քան իրավական
զեկույց էր: Այս վերլուծությունը պարզապես միտված էր նրան, որ
դրանով ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը ոչ թե ընդհատվի, այլ շարունա-
կություն ունենա, իսկ դրա համար հարկավոր էր սիրաշահել հանձնա-
ժողովի թե՛ թուրք և թե՛ հայ անդամներին, որոնք երկուստեք զեկույ-
ցում գտնեին այն, ինչ ցանկանում էին: Ուրեմն՝ այն դժվար է համարել
բարձր մասնագիտական մակարդակի վրա պատրաստված պատշաճ
իրավական փաստաթուղթ: Ըստ ամենայնի՝ ԹՀՀՀ-ի ստեղծման ու
գործունեության անդրկուլիսյան ուղղորդողը՝ ԱՄՆ Պետքարտուղա-
րությունը, ոչ պատահականորեն էր Հայոց ցեղասպանության վերա-
բերյալ իրավական վերլուծության պատվերը հանձնել ԱԱՄԿ-ին, որը
ԹՀՀՀ-ի նման նպատակ էր հետապնդում ոչ թե լուծում տալ վեճի
առարկային, այլ ընդամենը հաշտեցնել վեճի կողմերին: Սակայն, մեծ
հաշվով, այս գործընթացի կազմակերպիչներին դա էլ չհաջողվեց, քա-
նի որ ԱԱՄԿ-ի վերլուծությունից դժգոհ մնացած թե՛ թուրք և թե՛ հայ
անդամները շուտով հայտարարեցին հանձնաժողովից իրենց դուրս
գալու մասին, ինչն էլ հանգեցրեց հանձնաժողովի կազմալուծմանը:

³²⁶ Նույն տեղում, էջ 53, 55:

3-րդ տարբերակ՝ եթե Հայաստանին իր համոզիչ ու պատշաճ հակափաստարկներով հաջողվի չեզոքացնել Թուրքիայի նախնական առարկությունները և դրանք մերժվեն դատարանի կողմից, ու, գործը չմերժվելով սկզբնական փուլում, շարունակվի քննարկվել ըստ էության, այսինքն՝ քննվի Հայոց ցեղասպանության հանցակազմը, որի ապացուցումն անգամ թուրքական ժխտողական հակափաստարկների պարագայում լուրջ բարդություններ չի կարող առաջացնել, ապա դատարանը, ռաումնասիրելով գործի փաստական հանգամանքները և դրանցից բխող իրավական հիմնավորումները, լսելով Հայաստանի պահանջները, ամենայն հավանականությամբ, գործը կքննի կոնվենցիայի հետադարձության հիմքով և կկայացնի համապատասխան որոշում: Այս դեպքում միգուցե ոչ բոլոր պահանջները կբավարարվեն, սակայն Հայաստանի Հանրապետությունը իր հստակ ու համոզիչ փաստարկներով պետք է հետևողականորեն հիմնավորի իր պահանջներից յուրաքանչյուրը, ձգտելով հասնել դատարանի կողմից դրանց առավելագույն թվի ընդունմանը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

Ինչպես տեսանք, մեր ձեռքի տակ եղած փաստական հանգամանքները, ինչպես նաև գործող միջազգային իրավական նորմերը ցեղասպանության զոհ դարձած հայ ժողովրդի իրավունքների ներկայացուցիչ հանդիսացող Հայաստանի Հանրապետությանը լիովին հնարավորություն են տալիս ներկայացնել ու պաշտպանել Հայոց ցեղասպանության զոհերի, վերապարծների ու նրանց իրավահաջորդների շահերն ու իրավունքները միջազգային դատական ատյաններում: Սակայն հարկավոր է լուրջ ուշադրություն դարձնել նաև նման գործընթաց սկսելու թե՛ ռազմավարական, և թե՛ մարտավարական հարցերին՝ այն առումով, թե ինչը՝ ինչից հետո պետք է անել, որ աշխատանքների օգտակար գործողության գործակիցը լինի առավելագույն բարձր և հնարավոր լինի խուսափել ժամանակի ու ջանքերի անիմաստ կորուստներից:

Մասնավորապես տվյալ հետազոտության շրջանակներում եկանք այն եզրահանգման, որ հանցագործ պետությանը Հայոց ցեղասպանության համար հնարավոր է պատասխանատվության կանչել ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանում, իսկ քեսաբահայերի նկատմամբ կատարված վերջին հանցագործությունների համար դրանցում հանցակից թուրքական իշխանությունների ներկայացուցիչները կարող են պատասխանատվության կանչվել Միջազգային քրեական դատարանում: Օրինակ, մարտավարական առումով ուղղակի իդեալական կլինի, եթե հաջողվի թուրքական պետության և թուրքական իշխանությունների ներկայացուցիչների դեմ այդ երկու գործերը նախաձեռնվեն զուգահեռաբար, ինչը բավականին դժվարին վիճակում կդնի թուրքական կողմին:

Ինչ վերաբերվում է ռազմավարական հարցերին, ապա նախքան Հայոց ցեղասպանության գործով ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան Թուրքիայի դեմ հայցադիմում ներկայացնելը Հայաստանի և Սփյուռքի

համապատասխան կառույցներն ու մասնագետները պետք է միասնաբար մշակեն Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման համար Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջները հիմնավորող պատմափրավական փաթեթ-փաստաթուղթը: Այդ հայեցակարգային փաստաթղթում պետք է հստակ պատասխաններ տրվեն այն հարցերին, թե ի՞նչ ենք կոնկրետ հասկանում Հայոց ցեղասպանության հետևանքներ ասելով և ինչպե՞ս կամ ի՞նչ չափով ենք պատկերացնում այդ հետևանքների հաղթահարումը կամ՝ մասնակի վերացումը, որովհետև կան հետևանքներ, որոնք ուղղակիորեն անվերականգնելի են: Հայեցակարգային այդ փաստաթղթի հիման վրա՝ Սփյուռքի ու Հայաստանի համապատասխան կառույցների ու մասնագետների համատեղ ջանքերով պետք է մշակվի նաև մարտավարական, կիրառական փաստաթուղթը՝ «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործողությունների ծրագիրը», որում մատնանշվելու են այն մեթոդներն ու մեխանիզմները, որոնցով հնարավոր է լինելու հասնել վերը նշված հետևանքների հաղթահարմանը: Գործողությունների ծրագրի կարևորագույն հիմնախնդիրներից մեկը պետք է դառնա կատարվելիք աշխատանքների բաժանումը՝ Հայաստանի և Սփյուռքի միջև, ելնելով նրանց իրավասություններից, կարողություններից ու փորձառությունից:

Գաղտնիք չէ, որ միջազգային իրավունքի և հատկապես նրա նորմերի կիրառման վրա որոշակի ազդեցություն ունեն աշխարհաքաղաքական գործընթացները, միջազգային հարաբերություններում ուժերի ու շահերի վերադասավորումները և այլն: Այդ իսկ պատճառով Հայոց ցեղասպանության գործով ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան դիմելու գործընթացը պետք է լրջորեն նախապատրաստված ու ապահովագրված լինի դրան նախորդող ու դրա հետ զուգահեռ տարվող՝ քաղաքական գործընթացով: Քաղաքական ուղղությամբ տարվելիք նախապատրաստական աշխատանքները կարող են ենթադրել հետևյալ գործողությունները՝

1. Սերտորեն համագործակցել Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած ու դատապարտած երկրների ու միջազգային կազմակերպությունների հետ՝ այն իմաստով, որ գործնական դաշտ տեղափոխվեն նրանց կողմից ընդունված բանաձևերն ու որոշումները: Անհրաժեշտ է, որ այդ երկրներն ու կառույցները գործնական աջակցություն ցուցաբերեն Հայաստանին, երբ Հայոց ցեղասպանության գործով Հայաստանը դիմի ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանին:

2. Սերտ համագործակցություն սկսել նաև այն ժողովուրդների հետ, որոնք նույնպես ենթարկվել են ցեղասպանության՝ ընդհանրապես և Օսմանյան կայսրության ու նրա իրավահաջորդ Թուրքիայի կողմից՝ մասնավորապես: Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարան Հայաստանի դիմելու ժամանակ ապահովելով նաև նրանց աջակցությունը:

3. Հայաստանը և Սփյուռքը պետք է փորձեն ներազդել միջազգային հարաբերությունների ակտիվ դերակատարների վրա և Թուրքիայի հետ նրանց ունեցած հակասությունները ծառայեցնեն Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարանի կողմից կատարված հանցագործությանը համարժեք որոշում կայացնելուն:

4. Այն երկրներում, որոնք դեռևս չեն ճանաչել ու դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը, հարկավոր է ստեղծել ու տարածել հանրամատչելի տեղեկատվական բուկլետներ, բրոշյուրներ՝ տարբեր լեզուներով: Գերադասելի է դա անել Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունների միջոցով, որպեսզի գործին տրվի պաշտոնական բնույթ: Նույնը պետք է արվի նաև էլեկտրոնային լրատվական միջոցների և համացանցի միջոցով: Այդ երկրներում նույնպես հարկավոր է հասունացնել այնպիսի բարենպաստ հասարակական կարծիք, տրամադրվածություն, որ դրանից ելնելով անգամ այդ երկրները չփորձեն հակազդել կամ միջամտել Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարանում սկսված դատական գործընթացին:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ, անշուշտ, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցով մեր պայքարը չի ավարտվելու, այն շարունակվելու է այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայ ժողովուրդը չի հասել այդ հանցագործության լիարժեք դատապարտմանն ու դրա հետևանքների հաղթահարմանը: Սակայն, ակնհայտ է, որ 100-րդ տարելից այլևս չի լինելու և մեր ժողովրդի համար սա չափազանց կարևոր շեմ է, որը մենք պետք է անցնենք պահանջատիրության հարցում լուրջ բեկում, առաջընթաց արձանագրելով: Մասնավորապես՝ այդ բեկումը կարող է լինել Հայաստանի Հանրապետության կողմից Հայոց ցեղասպանության գործով Թուրքիայի դեմ ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան հայցադիմում ներկայացնելը: Այս քայլը կհարկադրի Թուրքիային այդ հեղինակավոր միջազգային դատական ատյանում պատասխան տալ իր իրավանախորդի՝ Օսմանյան կայսրության և իր կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված հանցագործությունների համար, իսկ դատարանն էլ ստիպված կլինի իրավական գնահատական տալ կատարված հանցագործությանը՝ ցեղասպան պետության համար դրանից բխող հետևանքներով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂՔՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ և փաստաթղթերի ժողովածուներ

- 1.1. Դաշնակից երեք տերությունների ՍՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը (1945 թ. հուլիսի 17 – օգոստոսի 2), Եր., 1989:
- 1.2. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի, Եր., 1988:
- 1.3. ՀՀ Անկախության հռչակագիր, ընդունված 23 օգոստոսի 1990 թ.:
- 1.4. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1917), խմբագիր Ջ. Կիրակոսյան, Եր., 1972:
- 1.5. Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն, Եր., 2005:
- 1.6. Версальский мирный договор, М., 1925.
- 1.7. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Сборник материалов и документов, т. 1, М., 1946.
- 1.8. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов. Под редакцией М. Нерсисяна, Ер., 1983.
- 1.9. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарий. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария Ю. Г. Барсегов, т. 1, М., 2002, т. 2, ч.1, М., 2003. т. 2, ч. 2, М., 2005.
- 1.10. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него ООН от 9 декабря 1948. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml
- 1.11. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного суда (1948-1991), Нью-Йорк, 1993.

- 1.12. Международные отношения в эпоху империализма, Документы из архивов Царского и Временного правительства. 1878–1917, М.–Л., 1931–1940, серия III, т. 7, ч. 2.
- 1.13. Международное право в документах, сост. Сборника Н.Т. Блатова, М., 1982.
- 1.14. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми т. Т. 7, М., 1961.
- 1.15. Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми т. Т. 1, М. 1987, Т. 8, М., 1999.
- 1.16. Ответственность за военные преступления и преступления против человечества. Сборник документов, М., 1969.
- 1.17. Права человека. Сборник международных договоров, том 1 (часть вторая). Универсальные договоры ООН, Нью Йорк и Женева, 1994.
- 1.18. Правила процедуры доказывания Международного уголовного суда, <http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/pravila-procedury-docazivanja.pdf>
- 1.19. Практические директивы Международного суда ООН. http://www.un.org/ru/ictj/practice_directions.shtml
- 1.20. Приговор Токийского международного военного трибунала. Стенограмма процесса от 12 ноября 1948 года.
- 1.21. Работа Комиссии международного права, седьмое издание, том 1, Нью-Йорк, 2009.
- 1.22. Резолюция Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1948 года № A/RES/260(III), <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/046/27/IMG/NR004627.pdf>
- 1.23. Резолюция S/Res/827(1993) принятая Советом Безопасности на 3217-м заседании 25 мая 1993 года www.mup-info.com/mup/mtbu
- 1.24. Резолюция 955(1994) принятая Советом Безопасности на 3454-м заседании 8 ноября 1994 года, [www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ResolutionSBOON955\(1994\).pdf](http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ResolutionSBOON955(1994).pdf)

- 1.25. Резолюция 1315(2000) принятая Советом Безопасности на 4186-м заседании 14 августа 2000 года, [www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ResolutionUN1315\(2000\).htm](http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ResolutionUN1315(2000).htm)
- 1.26. Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 года, вступивший в силу 1 июля 2002 года http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute.pdf
- 1.27. Устав Специального суда по Сьерра-Лионе, www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/ssl-ustav.pdf
- 1.28. Элементы преступлений Международного уголовного суда, <http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/elementy-prestypleniy.pdf>
- 1.29. Application of the Convention on the Prevention and Pnnishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia (Serbia and Montenegro)), Request for Indication of Provisional Measures, Order of 8 April 1993.
- 1.30. European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question, Doc. A2-33/87, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf
- 1.31. Treaty of Lausanne, http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne
- 1.32. Treaty of Peace with Turkey. Sighned at Sevres. August 10, 1920, <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>

2. Մենագրություններ, ժողովածուներ

- 2.1. Այլախոս և այլադավան հայեր, Եր., 2007:
- 2.2. Անանյան Ա., Հայ-թուրքական երկխոսության նոր փորձ (Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության մասին), Եր., 2003:

- 2.3. Անումյան Մ., Երիտթուրքերի 1919-1921թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի, Եր., 2011:
- 2.4. Արաբյան Ի., Յեղասպանությունը և դրա պատժելիությունը, Եր., 1996:
- 2.5. Բարդակչյան Գ.Պ., Հիտլերը և հայերի ցեղասպանությունը, Եր., 1991:
- 2.6. Բարսեղով Յու., Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Եր., 1999:
- 2.7. Թովուզյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն, (1841-1946), Եր., 1986:
- 2.8. Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Պեյրուֆ 1976:
- 2.9. Թորիկյան Շ., Հայասպանութիւնը եւ ամերիկեան քոնկրէտը, կազմող և ներածութեան հեղինակ Շ. Թորիկեան, Պեյրուֆ, 1978:
- 2.10. Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Եր., 2000:
- 2.11. Հակոբյան Հ., Տարրագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական և իրավական հիմքերը, Եր., 2002:
- 2.12. Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լսումներ, 19-20 դեկտեմբերի 2007թ., Եր., 2011:
- 2.13. Մելիքեան Վ., Արեւմտահայերի համագումարները եւ Հայկական նարցի փուլերը 1917-1923թթ, Եր., 2007:
- 2.14. Մելքոնյան Ա., Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր, Եր., 2011:
- 2.15. Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, Եր., 2013:
- 2.16. Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը (հողվածների ժողովածու), Եր., 2007:
- 2.17. Պապյան Ա., Հնչեցրե՞ք զանգերը, սա մեր վերջին Սարդարապատն է, Եր., 2009:

- 2.18. Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները, Հայրենատիրություն. Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր (հողվածների ժողովածու), Եր., 2012:
- 2.19. Սողոմոն Թեխլերյանի դատավարությունը, Եր., 1990:
- 2.20. Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Եր., 2003:
- 2.21. Յեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները, կազմող Լ.Բարսեղյան, Եր., 1999:
- 2.22. Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление против человечества, Ер., 1990.
- 2.23. Барсегов Ю., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, Ер., 1995.
- 2.24. Барсегов Ю., Ответственность государства за геноцид в международном праве, “Геноцид – преступление против человечества. Материалы I московского международного симпозиума”, М., 1997.
- 2.25. Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление по международному праву, М., 2000.
- 2.26. Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена “комиссии примирения” Гюндюз Актана), М., 2002.
- 2.27. Василенко В.А., Ответственность государства за международные правонарушения, Киев, 1976.
- 2.28. Дадриян В., Геноцид армян: содержание преступления, Ер., 2005.
- 2.29. Кибальник А.Г., Современное международное уголовное право, Спб., 2003.
- 2.30. Левин Д.Б., Ответственность государств в современном международном праве, М., 1966.
- 2.31. Манийчук Ю. В., Последствия международного правонарушения, Киев, 1987.

- 2.32. Международное право. Отв. редакторы Г.В. Игнатенко, О.И. Глунов, М., 2009.
- 2.33. Международное право, отв. ред. Ф.И. Кожевников, М., 1987.
- 2.34. Международное публичное право. Под редакцией К.А. Бекяшова, М., 1998.
- 2.35. Международные суды и международное право. Сборник обзоров. Сост. сборника Ю.Л. Атливанников, М.Л. Энтин, М., 1986.
- 2.36. Мезяев А.Б., Процесс против Слободана Милошевича в Гаагском трибунале. Записки из зала суда, книга 1 – Обвинительная часть, Казань, 2006.
- 2.37. Молок А.И., Немецкий военный разбой в Европе, Л., 1945.
- 2.38. Оганян П., Геноцид армянского народа и защита прав человека, Ер., 2004.
- 2.39. Полторак А.И. Нюрнбергский процесс (основные правовые проблемы), М., 1966.
- 2.40. Решетов Ю.А., Борьба с международными преступлениями против мира и безопасности, М., 1983.
- 2.41. Ромашкин П.С. Преступления против мира и человечества, М., 1967.
- 2.42. Судебный процесс Талаата паши, под редакцией С.Степаняна, Ер., 2007.
- 2.43. Alfred de Zayas, Memorandum on the genocide against Armenians 1915–1923 and the application of the 1948 Genocide Convention, Brussel, 2004.
- 2.44. Barnett P.R., Res judicata, Estoppel and Foreign Judgment, Oxford University Press, 2001.
- 2.45. Bassiouni M. Ch., A Draft International Criminal Code and Draft Status for an International Criminal Court, Dordrecht, 1987.
- 2.46. Dadrian V. N., The key elements in the Turkish denial of the Armenian Genocide: A case study of distortion and falsification, Toronto, 1999.

- 2.47. Ferenz B.B., An International criminal court: A step towards world peace – a documentary history and analysis. Vol. 1. Half a Century of Hope. – L. etc.: Oceana 1980.
- 2.48. William Schabas, Genocide in International Law, Cambridge University Press, 2000.

3. Հողվածներ և հրապարակումներ

- 3.1. Աստոյան Ա., Հայերի ունեզրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923 թթ. վկայություններ, փաստեր և փաստաթղթեր, «Վէմ», Եր., 2010, թիվ 3 (31):
- 3.2. Դադայան Խ., Հայոց ցեղասպանության տնտեսական բաղադրյալը ֆինանսանյութական փոխհատուցման հիմնախնդիրը, «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները» (գիտագործնական միջազգային գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա, 18-19 ապրիլի 2008թ., «Գիտական զեկուցումների ժողովածու», Մոսկվա, 2008:
- 3.3. Մարության Հ., Գերմանիայի ֆինանսական փոխհատուցումները հրեությանը (ձևավորումը, գործընթացը, ներկա վիճակը), «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները», (գիտագործնական միջազգային գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա, 18-19 ապրիլի, 2008թ., «Գիտական զեկուցումների ժողովածու», Մոսկվա, 2008:
- 3.4. Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր, № 1 (17), Եր., 2006:
- 3.5. Վարդանյան Վ., Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի (ԱՄՆ) համար կատարված իրավաբանական վերլուծության մասին, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, N 8, Եր., 2003:

- 3.6. Барсегов Ю., К вопросу о применимости конвенции 1948 года к геноциду армян, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 1, М., 2004.
- 3.7. Барсегов Ю., Новый этап признаний как условие реализации ответственности Турции за геноцид, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 3, Ер., 2005.
- 3.8. Варданян В., Основания международно-правовой ответственности за геноцид армян, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 3, Ер., 2005.
- 3.9. Дадриян В. Геноцид армян как проблема международного уголовного права, «Հայոց ցեղասպանության ցիտանբայանի և ցիտանբարբոսանի հարցեր», Եր., 2006, N 13:
- 3.10. Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, “Геноцид – преступление против человечества. Материалы I московского международного симпозиума”, М., 1997.
- 3.11. Мезяев А.Б., Решение Международного суда по делу о применении Конвенции о предотвращении преступления геноцида и наказания за него (Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории). Некоторые вопросы фактов и международного права. Казанский журнал международного права, N1, Казань, 2007.
- 3.12. Стратегические последствия геноцида армян, “Византийское наследие”, (информационно-аналитический журнал), Ер., 2002, N 3.
- 3.13. A-G Israel v. Eichmann, (1968) 36 ILR 5 (District Court of Jerusalem), Paras. 20-22. District Court Jerusalem, December 11, 1961, “The Attoreney General of the Government of Israel v. Eichmann (case No. 40/61),” American Journal of International Law, 1962.

4. Հայրեր

- 4.1. http://www.lin.am/arm/armenia_interview_261997.html
- 4.2. http://www.amnesty.org/en/alfresco_asset/c8f87ee9-a303-11dc-8d74-6f45f39984e5/eur440352005en.htm
- 4.3. <http://www.azatutyun.am/content/article/25311559.html>
- 4.4. www.esss.gov.kh/en
- 4.5. www.ictj.org
- 4.6. www.jsmp.minihub.org
- 4.7. <http://mup-info.com/mup/international-court>
- 4.8. <http://news.am/arm/news/201628.html>
- 4.9. http://www.pca-cpa.org/showpage.asp?pag_ =1187
- 4.10. <http://www.president.am/>
- 4.11. www.sc-sl.org
- 4.12. www.stl-tsl.org/eng
- 4.13. <http://topnews.mediamall.am/?id=72955>
- 4.14. www.un.org/ru/law/icty/

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Թուրքիայի Հանրապետության հրահրմամբ և աջակցությամբ քեսաբահայության նկատմամբ կատարված հանցագործությունների քննության հնարավորությունները Միջազգային քրեական դատարանում

Թուրքիայի կողմից հակահայ քաղաքականության նոր դրսևորումներից էր 2014 թ. քեսաբահայության դեմ ուղղված գործողությունները, որոնք բոլորովին էլ պատահական չէին և ունեին իրենց նախադրյալները:

Սիրիայի հյուսիս-արևմուտքում՝ Թուրքիայի հարավային Հաթայ նահանգին (Ալեքսանդրետի սանջակ) սահմանակից հատվածում գտնվող հայաբնակ Քեսաբ բնակավայրը հերթական անգամ դարձավ թուրքական հայահալած քաղաքականության թիրախը: Դեռ երիտթուրքական հայահալած քաղաքականության թիրախը: Դեռ երիտթուրքական հեղաշրջումից մոտ մեկ տարի անց՝ 1909 թ., կիլիկիահայության ապրիլյան ջարդերի ժամանակ թուրքական ուժերը մտան Քեսաբի շրջան, և քեսաբահայությունը հարկադրված լքեց բնակավայրերը և հեռացավ Լաթաքիա: Թուրքերը թալանեցին ու այրեցին Քեսաբի շրջանի հայկական գյուղերն ու բնակավայրերը: Հետագայում Մեծ եղեռնի ժամանակ՝ 1915 թ., քեսաբահայերը ենթարկվեցին բռնի տեղահանության դեպի Հորդանան և Դեր-Ջորի անապատներ:

1920 թ. Քեսաբը Ալեքսանդրետի սանջակի հետ մեկտեղ մտավ Սիրիայի կազմի մեջ՝ Ֆրանսիայի մանդատի տակ: Սակայն 1938 թ. Թուրքիայի հրահրմամբ Սիրիայից անջատվեց Ալեքսանդրետի սանջակը և ստեղծվեց, այսպես կոչված, Հաթայի ինքնավար պետությունը, որի մեջ էր ներառված նաև Քեսաբը: 1939 թ. հունիսի 23-ի ֆրանս-թուրքական պայմանագրով, հաշվի չառնելով Սիրիայի ժողովրդի կամ-

քը, Ալեքսանդրետի սանջակը նվիրվում է Թուրքիային³²⁷: 1938-1939 թթ. շուրջ 10 ամիս Քեսաբը գտնվել է Թուրքիայի վերահսկողության տակ, սակայն, չհամակերպվելով Թուրքիայի կազմում մնալու մտքի հետ, քեսաբահայերն ընդոստանում են և բազմաթիվ դիմումներ են հղում ֆրանսիացիներին և վերջապես Քեսաբի տարածքի 2/3-ը վերադարձվում է Սիրիային³²⁸:

Օգտվելով Սիրիայում տիրող ներքաղաքական ճգնաժամից՝ Թուրքիան այս անգամ փորձեց ահաբեկչական կազմակերպությունների գրոհայինների միջոցով կրկին Քեսաբի վրա վերահաստատել իր իշխանությունը: 2014թ. մարտի 21-ի վաղ առավոտյան «Ալ-Նաիդա»-ի հետ կապեր ունեցող «Ջաբհաթ ալ-Նուսրա» և «Ահրար աշ-Շամ» ծայրահեղական խմբավորումների մի քանի հազարի հասնող զինյալները, որոնք սիրիական հակամարտության ընթացքում մշտապես տարաբնույթ աջակցություն են ստացել Թուրքիայից, թուրքական Յալաղաղի անցակետից անարգել մտան Սիրիայի հայաբնակ Քեսաբի շրջան և գրավեցին Քեսաբն ու հարևան գյուղերը: Քեսաբում ապրող մոտ 2000 հայեր, թողնելով ամեն ինչ, կրկին ապաստանեցին մոտ 65 կմ հեռավորության վրա գտնվող Լաթաքիայում:

Թուրքիայի արտգործնախարար Ա.Դավութօղլուն միանգամից փորձեց հերքել Թուրքիայի մասնակցությունը Քեսաբի վրա կատարված հարձակմանը և նույնիսկ հայտարարեց, թե Թուրքիան պատրաստ է ապաստան տալ քեսաբահայերին: Դավութօղլուի այս հայտարարությունը թուրքական լրատվամիջոցները փորձում էին հաստատել Քեսաբում մնացած հայ ծերունիների՝ Թուրքիայի Վաքըֆլը հայկական գյուղ տեղափոխվելու փաստով, որոնք, ինչպես հետագայում պարզվեց, խաբեությամբ էին հայտնվել այնտեղ. նրանց խոստացել էին տանել Լաթաքիա, սակայն տարել էին հյուսիս՝ Թուրքիա:

³²⁷ Թոփուզյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Եր., 1986, էջ 235-236:

³²⁸ <http://topnews.mediamall.am/?id=72955>

Քեսաբահայերի դեմ ուղղված այս ռազմական գործողությանը Թուրքիայի մեղաւորութիւնը հաստատում են ականատես քեսաբահայերը, որոնք պնդում են, որ Քեսաբի վրա հարձակման գիշերը թուրք սահմանապահները հանկարծ կորան, և գրոհայինները թուրքական զրահատեխնիկայով և զենքերով հարձակվեցին հայկական զոյւղերի վրա³²⁹: Պաշտոնական Դամասկոսը նույնպես պնդում է, որ ահաբեկչական խմբավորման գրոհին աջակցել են Թուրքիայի տարածքից հրանոթային ուժերը:

Ավելի խոսուն փաստ է այն, որ մարտի 23-ին Թուրքիայի ռազմաօդային ուժերի F-16 կործանիչները կրակ են բացել և ոչնչացրել Սիրիայի օդուժի Միգ-23 կործանիչը, որն իբր խախտել էր Թուրքիայի օդային տարածքը: Իրականում սիրիական ինքնաթիռը թռիչքներ էր կատարում Քեսաբի շրջակայքում՝ փորձելով հարված հասցնել այնտեղ տեղակայված գրոհայինների դիրքերին: Այս կերպ բացահայտորեն աջակցելով Քեսաբը գրաված ահաբեկիչներին՝ Թուրքիան ինքը վերահաստատեց Քեսաբի վրա կատարված ռազմական գործողությանն իր մասնակցությունը:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ս. Սարգսյանն իր պաշտոնական հայտարարության մեջ պատմական զուգահեռներ է անցկացրել և հիշեցրել 1909 և 1915 թվականներին Թուրքիայի կողմից քեսաբահայերին պատուհասած տեղահանություններն ու կոտորածները՝ ընդգծելով, որ սա արդեն հայերի թվով երրորդ տեղահանությունն է Քեսաբից, ինչն ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության XXI դարի մեխանիզմներին նետված լրջագույն մարտահրավեր է: ՀՀ նախագահը նաև հանձնարարականներ է տվել ՄԱԿ-ի Նյու Յորքի և Ժնևի գրասենյակներում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություններին՝ հետամուտ լինել մարդու իրավունքների և ազգային փոքրամասնությունների հարցերով մասնագիտացված կառույցներում Քեսա-

բի հայության անվտանգության երաշխավորման և նրանց բնակության մշտական վայրեր ապահով վերադարձի խնդիրներին³³⁰:

Քեսաբի դեպքերի համար թուրքական իշխանություններին պատասխանատվության կանչելու տեսակետից որոշակի հնարավորություններ են ընձեռվում Միջազգային քրեական դատարանում: Առհասարակ Հռոմի կանոնադրությունը թույլ է տալիս ՄԲԴ-ին դիմել անդամ պետություններին, որոնց հայցն ուղղված է մյուս անդամ-պետության քաղաքացիների դեմ, սակայն ո՛չ Հայաստանը, ո՛չ Սիրիան, ո՛չ էլ առավել ևս Թուրքիան ՄԲԴ-ի անդամ երկրներ չեն հանդիսանում: Հայաստանը և Սիրիան համապատասխանաբար 1999 հոկտեմբերի 1-ին և 2000 թ. նոյեմբերի 29-ին ստորագրել են Հռոմի Կանոնադրությունը, բայց չեն վավերացրել այն: Թուրքիան առհասարակ չի ստորագրել այդ փաստաթուղթը, թեև Եվրամիությանն անդամակցելու շուրջ բանակցությունները վերսկսելու համար նրանից պահանջվում էր առաջընթաց արձանագրել մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում և մասնավորապես առաջ էր քաշվում նաև ՄԲԴ-ին Թուրքիայի անդամակցելու նախապայմանը: 2004 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը հայտարարեց, որ Թուրքիան շտաով կմիանա ՄԲԴ-ին և երկրի սահմանադրության մեջ կատարվելիք փոփոխություններից հետո հնարավորություն կլինի Թուրքիայի քաղաքիներին պատասխանատվության կանչել այդ դատական ատյանի ընդդատության տակ գտնվող հանցագործություններ կատարելու համար: Սակայն 2008 թ. հունվարին Էրդողանի կառավարությունը լիովին փոխեց իր դիրքորոշումն այս հարցում, քանզի մտավախություն կար, որ դա կարող էր բացասաբար անդրադառնալ Թուրքիայի վրա և ի չիք կդարձներ Քրդական բանվորական կուսակցության դեմ թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած գործողությունները:

³³⁰ <http://www.president.am/hy/press-release/item/2014/03/24/President-Serzh-Sargsyan-statement-Kesab-Syria-in-Hague/>

³²⁹ <http://www.azatutyun.am/content/article/25311559.html>

Այն, որ Քեսաբի հարցով շահագրգիռ պետությունները չեն անդամակցում ՄՔԴ-ին, դեռևս չի նշանակում, որ այդ հարցը տվյալ միջազգային դատական ատյանում քննելու այլ հնարավորություններ չկան: ՄՔԴ-ի կանոնադրությունը նախատեսում է նաև ոչ անդամ պետությունների քաղաքացիների կողմից ու ոչ անդամ պետությունների տարածքում կատարված իրավիճակների քննության ընթացակարգեր և արդեն իսկ հայտնի են նման գործերի քննման դեպքեր: Այսպես՝ Հռոմի կանոնադրության 13-րդ հոդվածի համաձայն ՄՔԴ-ը կարող է քննել նաև այն գործերը, որոնք ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդը ՄԱԿ-ի կանոնադրության VII գլխի հիման վրա ընդունած բանաձևով փոխանցվում է նրան՝ անկախ այն բանից, թե նշված հանցագործությունները կատարվել են ՄՔԴ-ի անդամ-պետության տարածքում, կամ նրա անդամ-պետության քաղաքացու կողմից, թե՛ ոչ³³¹: Նման օրինակ է հանդիսանում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից ՄՔԴ-ին Դարֆուրի դեպքերի քննության փոխանցումը, թեև Սուդանը ՄՔԴ-ի անդամ պետություն չէր հանդիսանում³³²:

Այս տեսակետից շատ կարևոր է, որ Անվտանգության խորհրդի երկու մշտական անդամներ՝ Ռուսաստանն ու ԱՄՆ-ը, արդեն իսկ պաշտոնապես արտահայտել են իրենց դիրքորոշումը Քեսաբի դեպքերի կապակցությամբ: ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտը խոր մտահոգություն հայտնեց Քեսաբի դեպքերի կապակցությամբ, իսկ Ռուսաստանի արտգործնախարարությունն իր տարածած հաղորդագրությունում, դատապարտելով Քեսաբի վրա կատարված հարձակումը և խաղաղ բնակչության նկատմամբ կատարված հանցագործությունները, հստակ նշում էր, որ պատմականորեն հայկական անկլավի՝ Քեսաբի վրա ծանր հրետանին և տանկերը գործի են դրվել հենց Թուրքիայի տարածքից³³³: Իր տարածած երկրորդ հայտարարությամբ Ռուսաս-

տանի արտգործնախարարություն պահանջեց, որ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդը քննարկի Քեսաբի իրավիճակը և սկզբունքային գնահատական տա այդ իրադարձություններին³³⁴:

Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, կարելի է, օրինակ, ՀՀ ռազմավարական դաշնակից Ռուսաստանի միջոցով փորձել Անվտանգության խորհրդում բարձրացնել Քեսաբի դեպքերի քննությունը ՄՔԴ-ին փոխանցելու հարցը: Քեսաբի գործն իր էությունը ամբողջությամբ համապատասխանում է ՄՔԴ-ի ընդդատության տակ գտնվող հանցագործությունների հատկանիշներին: Մասնավորապես ՄՔԴ-ի կանոնադրության 5-րդ հոդվածի b կետը վերաբերվում է հենց մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններին, ինչն էլ փաստացի տեղի է ունեցել քեսաբցիների նկատմամբ, ուստի Անվտանգության խորհրդում նման հարցի բարձրացումը կլինի միանգամայն օրինաչափ:

Եթե հաջողվի Անվտանգության խորհրդում հասնել դրական արդյունքի, ապա Քեսաբի գործը ՄՔԴ-ը կսկսի քննել մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների հատկանիշներով: Կանոնադրության 7-րդ հոդվածը հստակեցնում է մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դրսևորումները և այդ հոդվածի d կետը նման դրսևորում է համարում նաև «միջազգային իրավունքի նորմերի խախտումներով նախկին բնակավայրում օրինական բնակվող բնակչության հարկադրանքի գործողություններով բռնի տեղափոխությունը»³³⁵: Քեսաբում հայերն ունեին բնակվելու թե՛ պատմական և թե՛ իրավական հիմքերը և, ինչպես նշեցինք, առաջին անգամը չէ, որ թուրքական իշխանությունները բռնություններ էին կատարում քեսաբահայության նկատմամբ:

ՄՔԴ-ի մեկ այլ պաշտոնական փաստաթղթի՝ «Հանցագործությունների բաղադրատարրերի» 7 (1) (d) կետը հստակեցնում է «տեղա-

³³¹ Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 года, вступивший в силу 1 июля 2002 года http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute.pdf

³³² <http://mup-info.com/mup/international-court>

³³³ <http://www.azatutyun.am/content/article/25318585.html>

³³⁴ Նույն տեղում:

³³⁵ Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 года, вступивший в силу 1 июля 2002 года http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute.pdf

հանության կամ բնակչության բռնի տեղափոխության ձևով մարդկության դեմ կատարված հանցագործության» հանցակազմի օբյեկտիվ կողմը: Նշված հանցագործության այդ դրսևորման 1-ին բաղադրատարրի համաձայն՝ կատարողը բնակչությանը բռնի տեղափոխում է այլ պետություն կամ այլ բնակավայր, ընդ որում՝ «բռնի» եզրույթը տվյալ դեպքում չի սահմանափակվում միայն ֆիզիկական ուժի գործադրմամբ, այլ արտահայտվում է նաև ուժի սպառնալիքի կամ հարկադրանքի ձևով, ինչը դրսևորվում է բռնություն կիրառելու վախով, հոգեբանական ճնշմամբ կամ տեղահանվող մարդկանց նկատմամբ կատարողի իշխանության չարաշահմամբ կամ հարկադրանք պարունակող իրավիճակի օգտագործմամբ³³⁶: Դժվար չէ նկատել, որ հանցագործության այս բաղադրատարրը լիովին համապատասխանում է քեսաբահայերի բռնի տեղահանությանը, քանզի նրանք տեղափոխվել են այլ բնակավայր՝ Լաթաքիա, իրենց օրինական բնակավայրի վրա Թուրքիայի տարածքից ահաբեկիչ գրոհայինների ներխուժման պայմաններում: Տվյալ դեպքում ականայտորեն նկատելի է ուժի սպառնալիքի դրսևորում, որը քեսաբահայերի նկատմամբ միաժամանակ դրսևորվել է թե՛ բռնություն կիրառելու վախով, թե՛ հոգեբանական ճնշմամբ և թե՛ հարկադրանք պարունակող իրավիճակի օգտագործմամբ: Գրոհայինների ներխուժման հետ կապված քեսաբահայերի շրջանում բռնություն կիրառելու վախը պայմանավորված էր նրանով, որ նշված ահաբեկչական կառույցները մինչ այդ արդեն իսկ աչքի էին ընկել խաղաղ բնակչության, այդ թվում՝ հալեպահայության նկատմամբ դաժան ու բարբարոսական գործողություններով: Ուստի վստահաբար կարելի է պնդել, որ գոյություն ուներ քեսաբահայերի կյանքի անվտանգության ապահովության խնդիր: Գրոհայինների ներխուժման հոգեբանական ճնշումը մեծապես կախված էր նրանից, որ նրանց հարձակումը տեղի էր ունենալու Թուրքիայից. մի երկրից, որը պա-

տասխանատու է Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելու համար և ոչ միայն չի ընդունում այդ փաստը, այլև պետական մակարդակով շարունակում է հայատյաց քաղաքականությունը: Իսկ «հարկադրանք պարունակող իրավիճակի օգտագործման» դրսևորումն էլ ուղղակիորեն կապված էր Սիրիայում սկսված քաղաքացիական պատերազմի հետ, երբ պետական իշխանությունները հաճախ ի գորու չէին ապահովել խաղաղ բնակչության, այդ թվում՝ սիրիահայության անվտանգությունը, և այդ իրավիճակից օգտվում էին թե՛ ահաբեկչական կառույցները, և թե՛ Սիրիայի հարևան պետությունները, առաջին հերթին՝ Թուրքիան:

Ահաբեկիչներն ու նրանց սատարող թուրքական իշխանությունները քեսաբահայերի դեմ ձեռնարկած ռազմական գործողության ժամանակ քաջ գիտակցում էին, որ տեղահանվող հայ բնակչությունը Քեսաբում օրինական է բնակվում, ինչը ՄՔԴ-ի «Հանցագործությունների բաղադրատարրերի» տեղահանության կամ բնակչության բռնի տեղափոխության ձևով մարդկության դեմ կատարված հանցագործության 3-րդ բաղադրատարրի բնութագրիչներից է³³⁷:

Տվյալ հանցագործության 4-րդ բաղադրատարրով էլ ամրագրվում է այն, որ նշված գործողությունները կատարվել են խաղաղ բնակչության նկատմամբ լայնածավալ և կանոնավոր հարձակման շրջանակներում, և որ այդ հանցագործության կատարող(ները)ը իմացել են կամ չէին կարող չիմանալ, որ նշված գործողություններն իրականացվում են խաղաղ բնակչության դեմ³³⁸: Սիրիայի խաղաղ բնակչությունը, այդ թվում՝ սիրիահայությունը այդ երկրում ընթացող քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով սկզբից դարձան ահաբեկիչ գրոհայինների կանոնավոր հարձակումների թիրախ և վերջիններս նման հարձակումներն իրականացնում էին հատուկ դիտավորությամբ՝ նպատակ ունենալով

³³⁶ Элементы преступлений Международного уголовного суда, с. 129.
<http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/elementy-prestypleniy.pdf>

³³⁷ Элементы преступлений Международного уголовного суда, с. 129,
<http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/elementy-prestypleniy.pdf>
³³⁸ Նույն տեղում:

ահ ու սարսափ տարածել խաղաղ բնակչության շրջանում և էլ ավելի ապակայունացնել վիճակը երկրում:

Ինչպես հայտնի է, Քեսաբը գրավելուց հետո սկսվեց հայերի տների զանգվածային կողոպուտը, իսկ թալանված ունեցվածքը մեքենաներով տեղափոխվում էր Թուրքիա³³⁹: Քեսաբի քաղաքապետ Վազգեն Չափարյանի վկայությամբ՝ բնակավայրից ավելի ուշ հեռացած հայ ընտանիքները պատմում էին, որ սկսվել է նաև օտար մարդկանցով հայերի տները բնակեցնելու գործընթաց³⁴⁰: Այս առումով կարևոր է, որ, բացի հանցագործներին պատասխանատվության կանչելուց, ՄՔԴ-ի արարողակարգի կանոններով նախատեսվում են հանցագործությունների հետևանքով հասցված նյութական վնասների հատուցման մեխանիզմներ: Այսպես՝ ՄՔԴ-ի արարողակարգի 94-րդ կանոնի համաձայն, դատարանի քարտուղարին տուժող(ները)ի դիմում(ները)ի ներկայացման դեպքում դատարանը կարող է քննել վնասի հատուցման հարցը: Տուժողի դիմումի մեջ պետք է նշվեն հայցվորի անձի և բնակության վայրի, իրադարձությունների տեղի ու ժամկետների մասին տեղեկություններ, ինչպես նաև հասցված նյութական արժեքների վնասի նկարագրությունը, և այն անձի կամ անձանց տվյալները, որոնք տուժողի կարծիքով իրեն հասցրել են այդ վնասը: Դիմումի վերջում պետք է նշվի հատուցման պահանջը և ցանկալի է, որ դիմումին կցված լինեն ներկայացվող տեղեկությունները հաստատող փաստաթղթեր³⁴¹:

Հատուցման դիմումը ստանալուց հետո, հասցված վնասի չափը ճշտելու և հատուցման ձևերը հստակեցնելու նպատակով, ՄՔԴ-ը կարող է դիմել փորձագետների օգնությանը: Որպես հատուցման մեխանիզմ մեղադրյալ(ներ)ից գանձված գումարները 98-րդ կանոնի համա-

ձայն նախատեսվում է նպատակային հիմնադրամի ստեղծում, որտեղ պետք է կուտակվեն հօգուտ տուժողների գանձված գումարները³⁴²:

Արարողակարգի կանոնների 97-րդ կանոնը նախատեսում է ՄՔԴ-ի կողմից վնասի հատուցման անհատական ու կոլեկտիվ դիմումների քննություն: Քեսաբի գործով նպատակահարմար է ներկայացնել քեսաբահայությանը հասցված նյութական վնասների կոլեկտիվ հատուցման պահանջ՝ ընդգծելով, որ խոսքն ամբողջ հայկական բնակավայրին հասցված նյութական վնասի վերականգնման մասին է և նպատակային հիմնադրամում կուտակված գումարներն էլ պետք է ուղղվեն ամբողջ բնակավայրի վերականգնմանը:

³³⁹ <http://news.am/arm/news/201628.html>

³⁴⁰ http://www.lin.am/arm/armenia_interview_261997.html

³⁴¹ Правила процедуры доказывания Международного уголовного суда, <http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/pravila-procedury-docazivania.pdf>

³⁴² Նույն տեղում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ԳԼՈՒԽ 1. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դատապարտման դատական պրակտիկան	8
1.1. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունները դատապարտող միջազգային դատական ատյանի ստեղծման նախադրյալները	8
1.2. Ցեղասպանության՝ իբրև մարդկության դեմ կատարված հանցագործության դատապարտումը ազգային դատարաններում ..	15
1.2.1 Երիտթուրքերի դափնվարությունը թուրքական ռազմական փրփրունալներում	15
1.2.2 Սողոմոն Թեհլերյանի և Էյխմանի դափնական գործերի նշանակությունը	28
1.3. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դատապարտումը ad hoc միջազգային տրիբունալներում	39
1.3.1. Նացիստական հանցագործների և ճապոնացի միլիտարիստների դափնապարտումը Նյուրնբերգյան և Տոկիոյի միջազգային ռազմական փրփրունալներում	39
1.3.2. Նախկին Հարավսլավիայի ու Ռուանդային ad hoc միջազգային փրփրունալների ստեղծումն ու գործունեությունը	52
1.4. Ցեղասպանության և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դատապարտումը միջազգային մշտական դատական ատյաններում	57
1.4.1. ՄԱԿ-ի Միջազգային դափնարանը և նրա դերը ցեղասպանության հանցագործության դափնապարտման գործում ...	57
1.4.2. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դափնապարտումը Միջազգային քրեական դափնարանի կողմից	75

1.5. Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դատապարտումը «հիբրիդային»՝ միջազգային-ազգային դատական ատյաններում	84
--	----

ԳԼՈՒԽ 2. Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարան ներկայացվելիք հայցադիմումի կազմման ու ներկայացման հիմնախնդիրներն ու հնարավորությունները	94
---	----

2.1. Հայոց ցեղասպանության գործով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարան ներկայացվելիք հայցադիմումի հիմնական բաղադրիչները	95
--	----

2.2. ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանում Հայոց ցեղասպանության գործով դատական ընթացակարգերը և որոշման հնարավոր տարբերակները	151
--	-----

Եզրակացություններ և առաջարկներ	191
--------------------------------------	-----

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ	195
---	-----

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Թուրքիայի Հանրապետության հրահրմամբ և աջակցությամբ քեսաբահայության նկատմամբ կատարված հանցագործությունների քննության հնարավորությունը Միջազգային քրեական դատարանում	204
---	-----

**ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒԿՅԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՎ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՏԱՐԱՆ ԴԻՄԵԼՈՒ
ՀԻՄՔԵՐՆ ՈՒ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

АРМЕН МАРУКЯН

**ОСНОВАНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ОБРАЩЕНИЯ В МЕЖДУНАРОДНЫЙ
СУД ПО ДЕЛУ ГЕНОЦИДА АРМЯН**

ARMEN MARUKYAN

**THE BASIS AND OPPORTUNITIES OF APPLYING TO INTERNATIONAL
COURT ON THE CASE OF THE ARMENIAN GENOCIDE**

Խմբագիրներ՝ Հ. Սուքիասյան, Լ. Գևորգյան
Համակարգչային շարվածքը
և կազմի ձևավորումը՝ Ն. Արամյանի

Տպագրության եղանակը՝ թվային
Չափսը՝ 60X84 1/16
Թուղթը՝ օֆսեթ
Տառատեսակը՝ GHEA Grapat
Ծավալը՝ 13,5 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 500

Հասցեն՝ Երևան, 0070, Հ. Քաջազնունու փող., 14/10
Հեռ.՝ (+374 10) 55-48-84, (55) 16-51-00
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Տավուշի մարզ, գ. Կողբ, 4-րդ փող., տուն 10
Հեռ.՝ (+374 266) 5-26-39